

Алберто Моравия

Чочарка

ГЛАВА ПЪРВА

Ех, че хубави времена бяха ония, когато се омъжих и напуснах родното си село, за да отида в Рим! Знаете ли какво казва песента:

Зажени ли се чочарка
един взема връвта, друг чочата...

Но аз дадох всичко на мъжа си – и връвта, и чочата, защото ми беше мъж и ме заведе в Рим, и защото бях доволна, че отивам там, без да зная, че тъкмо в Рим ме очаква нещастieto.

Тогава лицето ми беше кръгло, очите черни, големи и със съсредоточен поглед, косите ми, също черни, се спускаха над очите ми и бяха сплетени на две стегнати плитки като въжета. Устата ми беше коралово-червена, а като се засмеех, лъсваха два реда бели, правилни и гъсти зъби. Тогава бях силна, ходех изправена и можех да нося на саръка до петдесет кило.

Родителите ми бяха селяни, но ми стъкмиха чеиз като на гражданка. От всяко нещо по тридесет парчета: тридесет чаршафа, тридесет калъфки, тридесет кърпи за лице, тридесет ризи и тридесет чифта гащи. Всичко беше хубаво, от тежък лен, който мама изтъка на стана си, а някои от чаршафите ми бяха везани с най-хубавата бродерия. Имах и корали от по-скъпите, тъмночервени, наниз от корали, златни обици с корал, златен пръстен с корал, та дори и красива златна брошка, и тя с корал. Освен тях получих и някои семейни накити – един медальон с верижка, много красив, камей с гравюра, изобразяваща овчар със стадото си.

Мъжът ми държеше бакалница отвъд Тибър, на улица Дел Чинкуе. Нае малкото жилище над магазина, така че можех, като се наведо от прозореца на спалнята, да докосна с пръсти червената фирма с надпис: „Хляб и макарони“.

Жилището ни имаше два прозореца към двора и два към улицата и се състоеше от четири малки и ниски стаи, които аз подредих хубаво. Някои от мебелите си имахме, а останалите купихме от Кампо дей Фиори. Спалнята ни беше нова – брачно железно легло, имитация на дърво, с изрисувани по таблите букетчета и венчета. В салончето наредих хубава кушетка с дървени украшения, покрита с плат от цветя, две малки кресла със същия плат и същите украшения, една кръгла маса за хранене и един шкаф за сервизите – всичките от фин порцелан, със златна

ивица по края и цвета на дъното.

Мъжът ми слизаше в магазина сутрин рано, а аз се залавях с къщната работа. Търках, миех, лъсках, обирах прах, почиствах всяко ъгълче, всяка вещ. Когато свърших почистването, домът ми светеше като огледало и от прозорците с бели перденца светлината навлизаше спокойно и приятно. Как се радвах тогава, като оглеждах подредените чисти и спретнати стаи, всеки предмет беше на мястото си! Ах, колко е хубаво да имаш свой дом, в който никой да не влиза и който никой да не познава! Хубаво е да прекараш целия си живот така – да го почистваш и подреждаш...

Щом привърших къщната работа, аз се обличах, сресвах се грижливо, грабвах торбата и отивах на пазара. Той беше на няколко крачки от къщи. Обикалях между количките повече от час не толкова за да напазувам, защото много от продуктите, които се продаваха там, ги имахме в бакалницата, колкото да гледам. Вървах между количките и разглеждах всичко: плодовете, зеленчуците, месото, рибата, яйцата. Умеех и обичах да пресмятам цените и печалбите, да определям качеството и да откривам измамите и хитруванията на продавачите. Обичах също така да се пазаря, да опитвам теглото на продуктите, да ги оставям на мястото им, след това отново да се връщам и да се пазаря и накрая да не взема нищо.

Някои от продавачите ме задиряха и ми даваха да разбере, че ако им обърна внимание, ще ми дадат стока без пари. Но аз така им отвърщах и те веднага схващаха, че нямат насреща си някоя от „ония“. Бях горда, малко ми трябваше кръвта да нахлуе в главата ми и тогава освирепявах. Цяло щастие е, че жените не носят в пазвата си нож като мъжете, защото при подобни случаи можех да убия човек. Веднъж подгоних един продавач с фуркета от косата си, защото ме задиряше повече от другите и защото има нахалството да ми прави предложения и насила да блъска в ръцете ми продукти без пари. За щастие тогава се намесиха полицаите, иначе сигурно щях да забия фуркета в гърба му.

Но стига за това. Вкъщи се връщах доволна. Щом сложех да заври водата за супата с подправки, кокали и някое късче месо, веднага слизах в магазина. Там също бях щастлива. Продавахме от всичко по малко: макарони, хляб, ориз, сушени зеленчуци, вино, зехтин, консерви. Стоях като царица зад тезгяха с голи до лактите ръце и медальона на шията: размервах, пресмятах бързо с молив върху жълта хартия, опаковах и поднасях. Виж, мъжът ми беше по-бавен.

Като споменах за мъжа си, забравих да кажа, че когато се

оженихме, беше вече почти стар и дори се намираха хора да кажат, че съм го била взела по сметка. Не крия, никога не съм била влюбена в него, ни кълна се, винаги съм му била вярна, макар че той не беше верен съпруг. Имаше си свои идеи, клетият; това не беше вярно. Той беше дебел, но нездравео дебел, с черни кръвясали очи и жълто лице, осеяно с лунички. Злъчен, затворен и груб – тежко ти, ако му противоречиш. Често отсъствуваше от магазина и аз знаех, че ходи при някоя жена. Но съм уверена, че жените са му обръщали внимание само когато им е плащал. А с пари, то се знае, човек може всичко да постигне, дори някое булче да си вдигне фустата.

Разбирах веднага кога му върви в любовта, защото тогава ставаше весел и дори мил. Но когато нямаше жени, се мръщеше, отговаряше ми грубо и понякога дори ме биеше. Веднъж му казах:

– Ти по проститутки върви колкото си искаш, но мене да не си посмял да пипнеш, защото ще те напусна и ще си ида у дома.

Макар че, както казах, мнозина ме ухахваха, аз не исках и да зная за любовници. Всичката си страст влагах в моя дом и в магазина, а когато ми се роди дете – в моята дъщеря. Любовта не ме привличаше може би и поради това, че познавах само моя толкова стар и грозен мъж, дори се отвращавах от нея. Впрочем, каквото и да се случи, жената трябва да бъде вярна на мъжа си, дори ако ѝ изневерява, както беше в нашия случай.

Когато годините попреминаха, мъжът ми вече не можеше дори с пари да намира жени, които да му обръщат внимание, и стана нетърпим. От дълго време вече бях престанала да делия леглото си с него и после, изведнъж, вероятно защото му липсваха жени, той отново се увлече по мене. Искаше да ме принуди да споделям интимностите му, но не така, просто, като съпруг и съпруга, а както правят проститутките с любовниците си, например ме сграбчваше за косите и се мъчеше да ме принуди да правя с него най-долна, извратена любов. Това нещо никога не ми се е нравило и затова никога не се съгласявах да го върша, дори през ония дни, когато бях толкова щастлива, задето ме доведе в Рим и почти си втълпих, че съм влюбена в него.

Казах му, че повече не искам да бъда интимна с него нито като съпруга, нито като проститутка. Първи път ме би толкова жестоко, че от носа ми шурна кръв. После, като разбра, че няма да отстъпя, престана да се влачи подире ми, но ме намрази и започна да ме измъчва по най-различни начини. Аз търпах, но в душата си, и го мразех, не можех вече да го гледам. Всичко това изповядах на свещеника и му казах, че един ден

тая работа ще свърши зле, но той – като истински свещеник – ме посъветва да търпя и да посветя страданията си на света Богородица.

През това време бях взела едно петнадесетгодишно момиче на име Биче да ми помага в къшната работа; родителите му ми го бяха поверили, защото беше почти дете. Мъжът ми обаче започна да го задиря. Щом видеше, че съм заета с клиенти, измъкваше се от магазина, влизаше в кухнята и се хвърляше върху момичето като вълк. Сега вече аз се заинах и му казах да остави Биче на мира. Но той продължаваше да го тормози и аз освободих момичето. Тази моя постъпка още повече усили омразата му към мене и тогава започна да ме нарича селяндурка... „Върнали се селяндурката... къде е селяндурката?“ С една дума, кръстът ми беше тежък и когато мъжът ми се разболя, признавам си, изпитах облекчение. Ала се грижех за него, както една жена трябва да се грижи за съпруга си, когато е болен. Всички знаят, че бях изоставила магазина и не се отделях от леглото му, та дори бях загубила съня си. Накрая умря и тогава отново се почувствах почти щастлива. Имах магазина, апартамента, дъщеря си, като ангел, и не желаех наистина нищо повече от живота.

Годините 1940, 1941, 1942, 1943 бяха най-щастливите през живота ми. Вярно е, че имаше война, но за войната не знаех нищо, защото освен дъщеря ми нищо друго не ме интересувахе. Да се трепят, колкото си искат, със самолети, с танкове, с бомби. На мене ми стигаха магазинът и апартаментът, за да бъда щастлива, каквато и бях. Впрочем за войната знаех малко, защото, макар че умеех да смятам и да се подписвам на илюстровани картички, да си призная, не знам да чета добре и вестниците купувах заради престъпленията в черната хроника и карах Розета да ми ги чете. За мене германци, англичани, американци и руси, както казва поговорката, са от един дол дренки.

– За мене всичко е добре, щом бакалницата върви – отвърщах аз на военните, които идваха в магазина и казваха: „Ще победим там, ще идем еди-къде си, ще станем... ще направим...“

Търговията наистина вървеше, въпреки затруднението с купоните, и Розета и аз по цял ден не изпускахме ножиците от ръцете си, сякаш бяхме шивачки, а не бакалки. Търговията вървеше добре, защото умеех и винаги успявах да икономисам нещо от размерването, а и нали бе купонно време, занимавах се и малко с черна борса. От време на време затваряхме магазина и двете с Розета отивахме на село или в някое поблизо място. Тръгвахме с два празни плетени куфара и ги връщахме пълни с продукти. Носехме от всичко по малко – брашно, шунка, яйца,

каргофи. С полицаите от продоволствието се бях разбрала, защото и те гладуваха. По този начин стоката, която продавах изпод тезгяха, беше повече от редовната. Ала един ден някакъв от полицията си втълпил, че може да ме изнудва. Дойде и ми каза, че ако не му се отдам, ще ме издаде.

– Добре... – отвърнах му аз съвсем спокойно – намини по-късно у дома.

Той се изчерви, сякаш го ударих, и си отиде, без да продума дума. Но в уречения час дойде. Поканих го да влезе в кухнята, отворих едно чекмедже, взех един нож, насочих го изведнъж към гърлото му и му казах:

– Можеш да ме предадеш, но преди това ще те заколя...

Той се изплаши и каза бързо, че съм луда и че само се пошегувал. След това добави:

– Че ти не си ли като другите жени? Не ти ли харесват мъжете?

– Тия работи – отвърнах му аз – иди ги разправяй на другите... аз съм вдовица, имам си магазин и мисля само за него... и добре запомни – за мене любовта не съществува!

Той не повярва изведнъж и продължи дълго време да ме задиря, но вече по-прилично.

А бях казала самата истина. След раждането на Розета, а може би и по-рано, любовта не ме интересуваше. Такава съм си – не мога да понасям някой да ме пипа и ако родителите на времето не се бяха погрижили да ме омъжат, и до ден-дневен щях да си остана такава, каквато ме е родила майка ми. Но като ме погледне човек, няма да повярва, защото мъжете ме харесват. Макар че съм малко нисичка, и понапъгнах с годините, лицето ми е гладко, без нито една бръчка, очите черни, а зъбите бели. По онова време, когато, както вече казах, бях най-щастлива, кандидатите ми за женитба нямаха брой. Но аз знаех, че ги привличаха бакалницата и апартаментът, дори и ония, които твърдяха, че наистина ме обичат. Може би не съзнавах, че ги теглеха повече бакалницата и апартаментът и се самозалъгвах, но аз съдех по себе си и си мислех: „Аз бих дала всеки мъж за апартамента и магазина... защо пък те да са различни от мене? Всички сме от едно тесто.“ Да бяха, не казвам богати, но поне заможни, а то – всички изпаднали, та от километър се виждаше, че имат нужда да се нарежат.

Имаше един неаполитанец, агент от обществената безопасност, който повече от другите се преструваше, че страда за мене и гледаше да ме спечели с ласкателства, като ме обсипваше с комплименти и се

обръщаше към мене по неаполитански, наричайки ме „дона Чезира“. Но аз направо му рекох:

– Я ми кажи ти, ако няхах бакалницата и апартамента, щеше ли да ми разправяш тия работи?

Той поне беше искрен. Засмя се и ми каза:

– Добре, но апартамента и бакалницата ги имаш.

Но той беше искрен, защото го бях лишила от всяка надежда.

През това време войната продължаваше, но аз не се интересувах от нея и когато по радиото след канцонерите започнаха да четат бюлетина, казвах на Розета:

– Спри, спри това радио... тия убийци; тия копелета, нека си се трепят, колкото си искат, не искам да ги слушам. Тяхната война не ме интересува. Започнаха я, без да питат бедните хора, които пращат да воюват, затова пък ние, бедните хора, нямаме правото да се интересуваме от нея.

Но трябва да призная, от друга страна, че от войната имах полза. Колкото повече търгувах на черна борса с надути цени, толкова по-малко стоки продавах на цени, нормирани от правителството.

Когато започнаха да бомбардират Неапол и другите градове, хората идваха да ми кажат:

– Да бягаме, че тук всички ще ни избият.

– В Рим – отвръщах им аз – няма да дойдат, защото в Рим е папата... и после, ако замина, кой ще се грижи за бакалницата?

Родителите ми от село също ми писаха да идем при тях, но аз отказах. Двете с Розета все по-често обхождахме селата с куфарите си и донасяхме в Рим всичко, което намирахме. Селата бяха пълни с продукти, но селяните не ги продаваха на държавата, защото държавата плащаше малко, и чакаха нас, черноборсаджиите, които плащахме на пазарни цени.

Колко много стока! Освен в куфарите я слагахме и върху себе си. Спомням си, че веднъж се върнах в Рим с няколко килограма наденици, така увити около кръста ми под роклята, че имах вид на бременна. Розета пък беше скрила яйца в елечето си и когато ги извади, те бяха топли като току-що снесени. Но тези наши пътувания бяха дълги и опасни.

Веднъж някъде към Фрозиноне един самолет започна да обстрелва с картечници влака, с който пътувахме, и той спря сред полето. Накарах Розета да слезе и да се скрие в рова. Но аз не слязох, защото куфарите ми бяха пълни, а някои от пътниците в купето не ми вдъхваха доверие и можеха да ги задигнат. И тъй, легнах на пода и покрих тялото и главата

си с възглавниците от седалките, а Розета слезе с другите и се скри в рова.

След първото обстрелване самолетът направи кръг в небето и ни нападна отново. Този път летеше с ужасен грохот над самия влак и го обсипа като градушка с поток от картечни куршуми. След това се отдалечи и над полето настъпи отново тишина. Всички пътници се завърнаха в купето и влакът отново потегли. Тогава някой показва куршумите. Бяха големи колкото човешки пръст. Едни от пътниците твърдяха, че били американски, други – немски. А аз казах на Розета:

– На тебе ти трябват чеиз и зестра. Както войниците се връщат от фронта, макар че през цялото лято стрелят по тях и гледат да ги изтрепят, тъй и ние ще се връщаме живи и здрави от тия излети...

В такива случаи Розета или не отвърщаше нищо, или казваше, че ще ме следва навсякъде, където отида. Тя имаше благ характер, различен от моя, и господ знае – ако на земята имаше един ангел, то беше не друг, а тя.

Винаги ѝ повтарях:

– Моля се на бога войната да продължи още някоя и друга година... тогава не само ще имаш зестра, но ще станеш и богата.

Но тя или не ми отговаряше, или въздъхваше. Накрая узнах, че има любим, който заминал на фронта, и през цялото време се страхуваше да не го убият. Пишеха си, той беше от Югославия. Разпитах и научих, че бил добър момък от Понтекорво. Родителите му имали малко земя, той следвал за счетоводител, после поради това, че го мобилизирали, прекъснал учението, ала смятал да продължи, щом свърши войната.

Тогава казах на Розета:

– Важното е да се върне от фронта. За останалото аз имам грижата.

Розета се хвърли на врата ми щастлива. Наистина, тогава можех спокойно да кажа: „Аз имам грижата“, защото имах бакалницата, апартамента и скътани пари. А войните, то се знае, рано или късно, свършват и всичко си идва на мястото.

Розета ми прочете последното писмо от годеника си. Спомням си най-вече една негова мисъл: „Тук животът ни е много тежък. Тези славяни не искат да ни се подчиняват и винаги сме под тревога.“

Не знаех нищо за Югославия, но все пак казах на Розета:

– Но какво търсим в тая страна? Не можехме ли да си стоим у нас? Ония там не искат да ни се подчиняват и са прави, казвам ти го...

През 1943 година направих една добра сделка. Трябваше да пренеса от Сермонета в Рим десетина свински бута. Успях да се уговоря с един

шофьор на камион, който пренасяше цимент за Рим. Той скри бутите под торбите цимент, бутите пристигнаха благополучно и аз спечелих доста, защото ги търсеха. Може би тая сделка ми попречи да си дам сметка за това, което ставаше. Когато се завърнах от Сермонета, ми казаха, че Мусолини бил избягал и че войната наистина щяла да свърши скоро.

– Мен не ме интересува нито Мусолини, нито Бадوليو, нито който и да е друг – отвърнах аз, – стига да върви търговията.

Впрочем Мусолини никога не ме е интересувал. Той ми беше противен с ония негови очища и с нахалната си уста, която никога не млъкваше. Винаги съм си мислела, че работите му тръгнаха назад от деня, в който се залови с оная Петачи, защото знае се, че любовта взема ума на възрастните мъже, а Мусолини беше станал вече дядо, когато започна връзката си с това момиче.

Единствената полза от оная нощ на неговото бягство – двадесет и пет юли, беше, че народът разби склада на интендантството на улица Гарибалди и аз заедно с всички останали отидох там и си занесох на глава цяла пита кашкавал. Там имаше всичко, каквото бог дал, и народът го разграби. Един мой съсед откара у дома са на количката кахлената печка от кабинета на началника на интендантството.

Същото лято извърших много сделки, защото хората се страхуваха, трупаха продукти вкъщи и на все им се струваха малко. В зимниците и в долапите продуктите бяха повече, отколкото в магазините.

Спомням си, че един ден занесох един бут на една госпожа около улица Венето. Живееше в хубава, голяма къща. Отвори ми слуга в ливрея. Бута носех все в същия плетен куфар. В преддверието ме посрещна самата хубава напарфюмирана господарка. Имаше по себе си толкова накити, че приличаше на мадона. От благодарност госпожата едва ли не ме прегърна:

– Мила... о, мила, заповядайте тук, заповядайте... елате, елате.

Последвах я в коридора. Тогава тя отвори вратата на един килер и там видях повече продукти, отколкото можеха да се намерят по това време в деликатесен магазин. Килерът беше помещение без прозорци, с много етажерки по стените. Върху тях бяха наредени много кутии от по един килограм със сардели, други фини консерви, американски и английски, много пакети макарони, чували с брашно и боб, буркани с конфитюр, салам и най-малко десет бута.

– Госпожо, вие тук имате храна за десет години – казах й аз. А тя отвърна:

– Нищо не се знае.

Сложих бута до другите и съпругът ѝ ми плати веднага. Докато вадеше парите от портфейла си, ръцете му трепереха от радост и току повтаряше:

– Щом намерите нещо хубаво, спомнете си за нас... Готови сме да ви платим с двадесет и дори тридесет процента повече от другите...

Изобщо всички търсеха хранителни продукти и плащаха, без да оспорват цената. Аз не помислих да се запася, защото бях свикнала да считам парите като най-ценното нещо, макар че пари не се ядат, и когато настъпи оскъдица, нямах съвсем нищо. Рафтовете в магазина ми бяха празни. Останали ми бяха само няколко пакета макарони и фиде и няколко кутии сардела от лошото качество. Пари наистина имах и не ги държах вече в банката, а вкъщи, от предпазливост, защото казваха, че държавата щяла да затвори банките и да посегне на спестяванията на бедните хора. Но сега вече никой не искаше пари, а от друга страна, след като ги бях натрупала от черна борса, свидеха ми се да ги харча на черна борса, и то вече по цени, които стигаха астрономически цифри.

През това време се върнаха германците и фашистите. Една сутрин, като прекосявах Пиаца Колона, видях черното фашистко знаме отново да виси на балкона на двореца на Мусолини. Площадът беше почернял от въоръжени до зъби черноризци. Ония, които го бяха пропъдили през нощта на 25 юли, сега се криеха като мишки, когато усетят, че идва котка. Казах на Розета:

– Дано сега спечелят войната скоро, та да можем да се храним пак като хората.

Беше вече месец септември. Една сутрин ми казаха, че на улица Делла Вите щели да раздават яйца. Отидох. Там действително имаше два камиона, пълни с яйца, но никой нищо не раздаваше, а един германец по къси гачета и риза, с автоматична пушка през рамо, надзираваше разтоварването на яйцата.

Наоколо се бяха насъбрали хора и следяха разтоварването, без да продумват, ала очите им бяха изскочили навън като очи на гладници, каквито и бяха. Германецът, сложил ръка на автомата, явно се страхуваше да не го нападнат, защото непрекъснато се въртеше наоколо и подкачаше настрани като жаба край блато. Беше млад, пълен, бял, зачервен от слънцето, с обгарения по бедрата и ръцете като след прекаран на морето ден. Като видяха, че не раздават яйцата, хората започнаха да негодуват – отначало тихо, после все по-високо. Германецът, на който му личеше от километър, че се страхува, вдигна пушката си, насочи я към

тълпата и извика:

– Махайте се! Махайте се, махайте се!

Тогава ми причерня, защото не бях сложила зальк в устата си цяла заран и бях гладна, и му извиках:

– Ти ни дай яйца и ще си идем!

Той повтори:

– Махайте се, махайте се! – и насочи пушката към мене.

Доближих ръка до устата си, за да му покажа, че съм гладна, но той не ме разбра, тутакси опря дулото на автомата до стомаха ми и започна да ме блъска назад толкова силно, че ми призля. Тогава се разгневих и изкрещях:

– Лошо сторихте, че изпъдихте Мусолини... с него ни беше по-добре... откакто сте тук, гладуваме...

Не зная защо при тия мои думи хората започнаха да се смеят и мнозина ми извикаха: „Селячка!“ , точно както ми викаше мъжът ми. А един ми каза:

– В Сгургола не четете ли вестници?

– Аз съм от Валекурса, а не от Сгургола – отвърнах му ядно, – и освен това не те познавам и не говоря на тебе.

Но хората наоколо продължиха да се смеят, а също и германецът, аха-аха, да се засмее. А през това време разтоварваха яйцата, бели и хубави, в открити каси и ги внасяха в склада.

Тогава извиках:

– Хей, ти, педераст, искаме яйца, разбра ли, искаме яйца...

От тълпата излезе един полицаи и ми заповяда:

– Хайде, махай се оттук, по-добре ще бъде...

– Ти днес ял ли си? – го попитах аз. – Аз не съм.

Тогава той ми удари един плесник и ме блъсна така, че се озовах отново сред тълпата. Честна дума, бях готова да го убия и се защитих, като му наговорих всичко, което мислех, но околните започнаха да ме бутат, за да се отдалеча. Най-сетне трябваше да си отида и в суматохата дори са загубих кърпата.

Когато се върнах вкъщи, казах на Розета:

– Ако не се махнем оттук навреме, ще умрем от глад.

Тя се разплака и ми каза:

– Мамо, много ме е страх...

Стана ми криво, защото дотогава Розета никога не беше казвала нищо, не беше се оплаквала, дори със спокойното си държание неведнъж ми бе вдъхвала кураж.

Казах й:

– Глупачко, защо те е страх?

– Казват, че щели да дойдат със самолети и щели да избият всички ни – отвърна тя, – казват, че имали план: най-напред щели да разрушат железопътните линии и влаковете и после, когато Рим остане откъснат и хората няма да имат какво да ядат, нито ще могат да избягат из селата, щели да избият всички ни с бомбардировки. О, мамо, много ме е страх... И Джино цял месец вече не ми е писал и не знам нищо за него...

Помъчих се да я ободря, като й повторих все същите неща, които сама знаех, че не са верни: че в Рим е папата, че германците скоро ще спечелят войната, че няма причини да се страхуваме. Но тя хълцаше силно и накрая трябваше да я прегърна и да я люлея, както когато беше на две годинки. Докато я милвах, тя не преставаше да хълца и повтаряше:

– Много ме е страх, мамо.

А аз си мислех, че тя наистина не прилича на мене, защото аз не се страхувах от нищо и от никого. Впрочем Розета нямаше и физическа прилика с мене. Лицето й беше като на овчица – с големи очи и благ, почти затрогващ поглед, а устата й беше хубава и месеста, но издадена над малката подвита брадичка, също както у овцете. Косите й напомняха вълната на агънцата – тъмноруси, много гъсти и къдрави. Кожата й беше бяла, нежна, обсипана с лунички, докато моята е мургава, сякаш обгорена от слънцето, а косите ми са черни.

Най-после, за да я успокоя, й казах:

– Всички разправят, че пристигането на англичаните е въпрос на дни. А като дойдат, няма вече да има глад... а знаеш ли какво ще направим ние тогава? Ще отидем у дядо ти на село и там ще дочакаме края на войната. Те имат храна, имат фасул, яйца, прасета. И после на село винаги се намира нещо за ядене.

– Ами къщата? – запита тя.

– Дете мое – отвърнах й аз, – и затова съм помислила... ще я дадем под наем на Джовани, но само колкото да се каже... когато се завърнем, той ще ни я предаде такава, каквато му я оставим... а бакалницата ще я затворя. И без това е празна и за дълго време още, изглежда, не ще има какво да продаваме.

Трябва да се знае, че този Джовани беше търговец на дърва и въглища, приятел на мъжа ми. Снажен и пълен мъжага, плешив, с червено лице, четинести мустаци и благ поглед. Докато мъжът ми беше жив, той

често се събираше с него вечер в кръчмата с други търговци от квартала. Дрехите му винаги бяха широки и занемарени. Ходеше със загаснала, стисната между зъбите цигара. Винаги го виждах с бележник и молив в ръка, все правеше сметки и си вземаше бележки. Обноските, както и погледът му, бяха приятни, сърдечни, приятелски и като ме видеше по времето, когато Розета беше малка, винаги ме питаше:

– Как е куклата? Какво прави куклата?

Ще кажа нещо, в което обаче не съм толкова сигурна, защото, когато някои неща се случат, по-късно човек започва да се съмнява дали изобщо са станали или не, особено когато човекът който ги е извършил, както беше в случая, не споменава нищо вече за тях и се държи така, сякаш те никога не са ставали. И тъй, когато мъжът ми беше още жив, Джовани дойде един ден у нас, не си спомням под какъв предлог, и седна в кухнята, където готвех. Започна да говори за това, за онова. По едно време заговори за мъжа ми. Мислех, че са приятели, и можете да си представите колко се изненадах, когато неочаквано ме запита:

– Я ми кажи, Чезира, за какво ти е тая мърша?

Той каза точно така: „мърша“, и аз почти не повярвах на ушите си и се обърнах да го погледна. Седеше си кротък, спокоен, със загаснала цигара в ъгъла на устата си. После добави:

– Пък и краката му не го държат и скоро ще умре... после, влачи се с уличници и някой път ще ти лепне някоя срамна болест.

– Че кой му обръща внимание на мъжа ми? – отвърнах аз. – Когато вечер се прибере вкъщи и се мушни в леглото, аз му обръщам гръб и – лека нощ!

Тогава Джовани ми каза или вече ми се струва, че ми е казал:

– Но ти си още млада, какво, да не смяташ да ставаш калугерка? Млада си и имаш нужда от мъж, който да те обича.

Аз му отвърнах:

– А тебе какво те интересува това? Аз нямам нужда от мъж, пък и да имах, ти какво се месиш?

При тези мои думи той стана, така поне ми се струва, че си спомням, доближи се до мен, хвана брадичката ми и рече:

– На вас жените човек винаги трябва да ви говори направо... Аз съм тук, нали? Никога ли не си си помисляла за мене?

Тук спомените ми се объркват, защото от този ден са минали много години. Но почти съм сигурна, че ми предложи да споделя любовта му и също тъй почти съм сигурна, че когато му отвърнах: „Не се ли срамуваш, Винченцо ти е приятел“, той ми каза: „Ами, приятел. Аз не съм

приятел на никого.“

И после, бих могла да се закълна, той ми каза, че ако го заведе в спалнята и легна са него, щял да ми даде пари. Отвори дори портфейла си и започна да слага там, на кухненската маса, една след друга много банкноти, като ме гледаше право в очите и повтаряше: „Да сложа ли още, или стига?“

Това трая до момента, когато, струва ми се, без да се разгневя, му казах да си върви. Тогава прибра банкнотите и си отиде. Всичко това действително се беше случило, защото е невъзможно да съм го измислила.

На другия ден той не ми каза нито дума за това, нито в следващите дни – никога вече. Държането му беше същото, както преди: просто, сърдечно, приятно, такова, че започнах да се питам дали пък случайно не съм сънувала, че той нарече мъжа ми „мърша“, че ми предложи да легна с него и че сложи на кухненската маса пари.

С течение на времето чувството, че това не се е случило с мене се засили и понякога дори си мислех, че наистина съм сънувала. Но през цялото време, не знам защо, бях уверена, че Джовани е единственият мъж, когото истински ме обича заради мен самата, а не за имота ми и че в случай на беда той беше единственият, към когото можех да се обърна.

И тъй, отидох при Джовани, когото заварих в тъмния му полусутерен, пълен със снопчета трески и торби с дървени въглища, единствената стока, която наистина не можеше да се намери него лято в Рим. Казах му какво искам, той ме изслуша мълчаливо, като гледаше с присвити очи полузагасналата си цигара. Накрая каза:

– Добре... ще пазя бакалницата и апартамента ти през цялото време, докато те няма, макар че това е голяма беля в такива времена... не зная дори защо се наемам, но да предположим, че го върша заради покойния.

От тези негови думи ми стана неприятно, защото ми се стори, че все още чувам гласа му да казва: „За какво ти е тая мърша?“ и почти и този път не вярвах на ушите си. Изведнъж се изгървах:

– Надявам се, че ще го направиш и заради мене...

Не зная защо казах това, може би защото бях уверена, че той ме обича и че в този труден момент щях да се зарадвам много, ако ми кажеше, че го прави заради мен.

Той ме изгледа за миг, след това свали цигарата от устата си и я сложи на ръба на масата. После отиде до вратата, изкачи стъпалата,

затвори я и сложи сюрмето. Изведнъж останахме в пълен мрак.

Аз разбрах и не промълвих нито дума. Сърцето ми заби силно и не мога да кажа, че ми беше неприятно. Бях много смутена.

Смятам, че за това допринесоха обстоятелствата: цял Рим бе обърнат с главата надолу, гладът, страхът, отчаянието, че изоставям бакалницата и апартамента, чувството, че нямам мъж в живота си, както другите жени, който да ми помогне и да ми вдъхне кураж, и за първи път в живота си, докато той пристъпяше към мене в тъмнината, се чувствах сякаш развързана и тялото ми стана безсилно, готово да му се отдаде. Когато той се доближи и ме прегърна в тъмнината, първият порив, който изпитах, беше да се притисна силно към него и да потърся устата му с моята, която силно се задъхваше. Той ме бутна върху някакви чували с дървени въглища и аз му се отдадох. Докато му се отдавах, почувствувах за първи път, че се отдавам истински на мъж. Макар че чувалите бяха твърди и той тежък, усетих някаква лекота и облекчение. След като всичко свърши и той се отдалечи от мене, аз останах дълго време да лежа замаяна и щастлива върху чувалите. Почти ми се струваше, че съм отново млада, както по времето, когато дойдох в Рим с моя мъж като булка, когато мечтаех да изпитам подобно усещане, но не го изпитах и се отвратих от мъжете и любовта.

Но стига. Накрая в тъмнината той ме запита дали съм готова да поговорим за работата и аз станах и отговорих утвърдително. Тогава запали малка, жълта лампа и го видях, че седи пред масата като преди, сякаш нищо не се бе случвало, с цигара под мустаците, присвил нежно очи.

Доближих се до него и му казах:

– Закълни ми се, че никога на никого няма да кажеш за това, което се случи днес... закълни се!

Той се усмихна и отвърна:

– Аз нищо не знам... за какво говориш? Не те разбирам... Та нали дойде за къщата и бакалницата?

Отново изпитах онова чувство, за което вече споменах, чувството, че съм сънувала. И ако не бяха все още раздърпаните му дрехи и следите от въглища по мене от въргалинето ми върху чувалите, можех да помисля, че наистина между нас двамата не се бе случило нищо.

– Да, наистина, прав си – промълвих смутена, – дойдох за къщата и бакалницата...

Тогава той взе лист хартия и написа декларация, в която се казваше, че за срок от една година му давам под наем бакалницата и къщата,

и ме накара да я подпиша. Сложи я в едно чекмедже, отвори вратата и каза:

– Разбрахме се, нали?... Днес ще дойда да ми ги предадеш, а утре сутринта ще ви придружа с Розета до гарата.

Стоеше до вратата и когато минах покрай него, за да изляза, той ме удари с дланта си по задника и се усмихна, сякаш искаше да каже: „И за тая работа се разбрахме, нали?“

Помислих си, че нямам вече право да протестирам, защото не бях вече честна жена, помислих си още, че и това беше плод на войната и глада – една порядъчна жена да усети в даден момент, че някой я плесва по задника и да не може да протестира, защото вече не е порядъчна.

Прибрах се вкъщи и започнах да си приготвям за път. Мъчно ми беше, сърцето ми се свиваше, че оставям този дом, в който бях прекарала последните двадесет години и от който се бях отделяла само при пътуванията си във връзка с черната борса. Бях уверена, че англичаните ще дойдат много скоро, въпрос на една-две седмици, затова се приготвях да отсъствам за не повече от месец; но същевременно някакво предчувствие ми подсказваше, че не само ще отсъствам по-дълго, но и че ще ми се случи нещо лошо.

Никога не бях се занимавала с политика и не знаех нищо за фашистите, англичаните, русите и американците. Но от много слушане да се говори за тях – не казвам, че бях започнала да разбирам нещо, защото истината е, че нищо не разбирах – усещах, че във въздуха не се носеше нищо добро за бедните хора като нас. Беше като на полето, когато небето притъмнява преди буря, листата на дърветата се обръщат всички на една страна, овцете се събират една срещу друга и макар че е лято, незнаяно откъде започва да духа леден вятър, който мете земята. Страхувах се, но не знаех от какво. Сърцето ми се свиваше при мисълта, че трябва да напусна дума си и магазина си, сякаш знаех със сигурност, че никога вече няма да ги видя. Ала казвах на Розета:

– Гледай да не вземаме много неща, защото ще отсъстваме не повече от две седмици и е топло.

И действително беше петнадесети септември и в сравнение с други години беше много топло.

И така, напълнихме два малки куфара, повече с леки дрехи, и сложихме само един чифт фанели за всеки случай. За да се утеша, че заминавам, току описвах на Розета как ще ни посрещнат родителите ме на село.

– Ще видиш, че ще ни карат да ядем до пръсване, ще напълнеем и

ще си отпочинем... всички тия неща, които правят живота в Рим тежък, на село ги няма... ще бъдем добре, ще спим добре и най-главното – ще се храним добре, ще видиш: там си имат прасе, брашно, плодове, имат и вино, ще живеем като папата.

Но тази перспектива, изглежда, не беше достатъчна, за да развесели Розета. Тя мислеше за годеника си, който вече месец не се беше обаждал от Югославия. Знаех, че всяка сутрин Розета става рано и ходи на църква да се моли да не го убият и да се върне, та да могат да се оженят. За да я убедя, че я разбирам, казах ѝ, като я прегърнах и целунах:

– Златна дъще, бъди спокойна. Богородица вижда и чува молбите ти и няма да позволи да ти се случи нещо лошо.

През това време продължавах приготвянията и сега, след като изживях първия момента на тревога, гледах час по-скоро да се махнем от Рим. Освен това, може би поради въздушните тревоги, липсата на храна, мисълта за заминаването и много други неща, животът за мене не беше вече живот и дори нямах желание да почистя дома си, аз, която обикновено коленичила търках и миех дъските, докато ги лъсна като огледало. Струваше ми се изобщо, че животът ни се е разбил като сандък, който е паднал от каруца и се е строшил и цялото му съдържание се е пръснало по улицата. А помислех ли си за случилото се между мен и Джовани, как той ме беше плеснал по задника, чувствах се и аз разбира като живота, вече способна да извърша какво ли не, дори да открадна или да убия, защото бях загубила почитта към себе си и не бях вече предишната.

Утешавах се като мислех за Розета, че поне си имаше майка да я закриля. Ах, наистина животът ни е съставен от навици и дори честността е навик, веднъж променят ли се навичите, животът става ад, а ние – разюздани дяволи, които не уважават себе си и другите.

Розета беше угрижена и заради котарака си, хубав, сирийска порода, който беше намерила на улицата като котенце и го бе отгледала с трохички. Нощем спеше с нея, а денем вървеше подир нея от стая в стая като кученце. Казах ѝ да го остави на портиерката на съседната къща и тя се съгласи. Сега Розета седеше в стаята си до леглото, върху което бяхме сложили затворения куфар, прегърнала бе котарака в скута си и кротко го галеше. А клетото животно, не подозирайки, че господарката му се готви да ги напусне, си мъркаше, затворило очи. Стана ми мъчно, защото разбирах, че Розета страда, и ѝ казах:

– Скъпо дете, нека мине и този лош момент и ще видиш, че след това всичко ще тръгне добре... войната ще свърши, изобилието ще се върне, ти ще се омъжиш, няма да се разделяш вече със съпруга си и ще

бъдете много щастливи.

Тъкмо в този момент, като в отговор на думите ми, сирените завиха за въздушна тревога. Проклетият им вой, който сякаш беше някаква прокоба, винаги разтърсваше сърцето ми. Толкова много се ядосах, че разтворих прозореца към двора, вдигнах юмрук към небето и изкрещях:

– Да пукнете дано и вие, и онези, които ви изпращат тук, които са ви заповядали да дойдете...

Розета, която не се мръдна от мястото си, каза:

– Мамо, защо се гневиш толкова? Нали сама каза, че всичко ще се оправи?

Тогава от обич към моя ангел, направих усилие, успокоих се и отвърнах:

– Да, но сега ние трябва да се махнем оттук, а кой знае какво може още да се случи.

Този ден преживях адски мъки, струваше ми се, че съм станала съвсем друга: ту мислех за онова, което се случи между мен и Джовани, и при мисълта, че му се отдадох като никаквица, както си бях облечена, върху чувалите с въглища, ми идеше да си хапя ръката от гняв, ту оглеждах къщата си, която бе моя дом в продължение на двадесет години, а сега трябваше да я напусна, и се чувствах отчаяна. Огънят в кухнята беше угаснал, в спалнята чаршафите на брачното легло, в което спяхме с Розета, бяха разхвърляни и аз нямах сили нито да оправя леглото, защото знаех, че скоро няма вече да спя в него, нито да запаля огъня, защото от утре нататък печката няма да бъде моя и нямаше да готвя на нея. Без да постилам покривката, седнахме с Розета на масата да хапнем малко хляб и сардела. Като гледах Розета така тъжна, залците засядаха на гърлото ми, защото ми беше мъчно и се страхувах за нея. Мислех си, че не е щастлива, щом се е родила и живее във времена като тези.

Към два часа легнахме в неоправеното легло. Поспали сме малко или не, по-скоро Розета спа, свита на кравай до мен, а аз лежах с отворени очи и през цялото време мислех за Джовани, за чувалите с въглища и за шляпването по задника, за дома и бакалницата, която щях да напусна.

Най-после се позвъни на вратата. Измъкнах се леко от тялото на заспалата Розета и отидох да видя кой е. Джовани, усмихнат, с цигара в уста. Не го оставих да каже нито дума.

– Слушай – казах му гневно, – това, което се случи, се случи и аз не съм вече предишната, приемам, че ти имаш право сега да се държиш с мене като с улиčníца... но ако ти ме удариш още веднъж като тая заран, бога ми, ще те убия... после ще ида в затвора. Може пък в тия времена

там да е добре и аз ще ида на драго сърце.

Той само леко повдигна вежди от изненада, но не каза нищо. Мина в антрето и каза хладно:

– Тогава да извършим предаването. Отидох в спалнята и взех листа, върху който бях накарала Розета да опише всички вещи, които имах къщи и в бакалницата. Накарала я бях да впише и най-малките предмети не защото нямах доверие в Джовани, а защото е добре човек да не се доверява на никого. И тъй, преди да започна да му показвам покъщницата, му казах съвсем сериозно:

– Внимавай, всичко това е спечелено с пот на чело, аз и мъжът ми сме се трудили за него двадесет години... внимавай, като се върна, трябва да намеря всичко... Помни, че нито един гвоздей не бива да липсва оттук.

Той само се усмихна и каза:

– Бъди спокойна, ще намериш всичките си гвоздеи.

Започнах от спалнята. Описа бях направила в два екземпляра. Единият държеше Розета, другият той, а аз показвах предметите един по един.

Показах му желязното легло с две пружини, толкова хубаво и тъй сполучливо имитиращо дърво с жилки и чипове, че човек би могъл да помисли, че е орехово. Повдигнах чаршафите и му показах двата дюшека, единият с вълна, а другият с конски косъм. Отворих му гардероба и преброих покривките, чаршафите и бельото. Разтворих нощните долапчета и му показах нощните гърнета от порцелан с червени и сини цветчета. След това преброих мебелите: един скрин с бяла мраморна плоча, едно овално огледало в позлатена рамка, четири стола, едно легло, две нощни долапчета, един гардероб с огледала на двете крила. Преброих всички дреболии и украшения по мебелите: стъкления похлупак с букетче изкуствени цветя под него, като живи; бяха ми сватбен подарък от кумата. После една порцеланова бонбониера, две статуетки, овчар и овчарка, един игленик от синьо кадифе, една кутийка от Соренто, която, както се говореше, свиреше някаква мелодийка, а на капака ѝ беше издълбан Везувий, две шишета за вода с чаши от масивно стъкло, една порцеланова ваза във форма на лале с три много красиви паунови пера вместо цветя, две цветни репродукции, едната представляваща Богородица и Исус, а другата – някаква театрална сцена с един негър и една руса жена. Казали ми бяха, че била от една опера, наречена „Отело“, и негърът бил именно Отело.

От спалнята заведох Джовани в трапезарията, която ми служеше и

за гостна. Там държах и шевната машина. Накарах го да пипне с ръка кръглата маса от тъмен орех с плетена кръгла покривчица и ваза като тая в спалнята, а около нея четири стола със зелено кадифе. След това отворих бюфета и му преброих парче по парче порцелановия сервиз за хранене с венчета и цветчета, много хубав комплект за шест души, който бях употребила един-два пъти през живота си. Предупредих Джовани:

– Внимавай, че този сервиз ми е скъп като очите... счупиш ли го, мисли му...

А той се усмихна и ми отвърна:

– Бъди спокойна!

Продължихме със списъка и аз му показах всички останали предмети: двете репродукции на цветя, шевната машина, радиото, дивана от рипс с двете табуретки, сервира за ликьор от розово-синкаво стъкло с шест чашчици, още някои бонбониери и кутии, едно красиво ветрило, окачено на стената, цялото нашарено с изглед от Венеция.

След това минахме в кухнята. И тук му изброих парче по парче всички чинии и тенджери от алуминий и бакър, приборите от неръждаема стомана и му показах, че не липсва нищо: нито фурничката, нито пресата за картофи, нито шкафът за метли, нито цинковата кофа за смет. Изобщо показах му всичко и след това слязохме долу в бакалницата.

Там инвентаризацията беше по-кратка, защото освен рафтовете и няколко стола, не бе останало нищо. Стоката бях продала, всичко беше изчистено, пометено през последните месеци на кризата.

Най-после се качихме отново горе, вкъщи, и аз, обезкуражена, му казах:

За какво ли е тази инвентаризация? Предчувствам, че няма да се върна вече тук.

Джовани, който беше седнал и пушеше, поклати глава и отвърна:

– След петнадесетина дни ще дойдат англичаните, дори фашистите смятат така... Ти ще идеш за две седмици на курорт, ще се върнеш и ще отпразнуваме завръщането ти както трябва... Откъде ти идат тия мисли?

След тези думи Джовани още дълго говори, за да утеши мен и Розета, и почти успя. Така че когато си отиде, бяхме вече доста ободрени.

Този път, макар че останахме с него сами в преддверието, той не ме шляпна по задника, а се задоволи само да ме погали по лицето, както беше правил често, още когато мъжът ми беше жив. Затова му бях благодарна и почти ми се стори, че между него и мен не се бе случило нищо и

че си бях останала такава, каквато съм била винаги.

Остатъка от този ден мина в привършване на приготовленията. Най-напред направих голям пакет храна за из път. Сложих един салам, няколко кутии сардела, една кутия тон и малко хляб. За майка си и баща си взех отделен пакет. За баща си сложих един почти нов костюм от мъжа ми, който той си бе направил малко преди да умре и бе пожелал да му го облека за погребението, но в последния момент сметнах, че е грехота да изхабя този хубав костюм от син вълнен плат и затова него го увих в един стар чаршаф, а костюма запазих. На ръст баща ми беше почти колкото мъжа ми. С костюма завих и един чифт обуца, стари, но здрави. На майка си реших да занеса един шал и една пола. Към пакета прибавих и всичко друго, което ми бе останало от бакалските и колбасните стоки – няколко килограма захар и кафе, два салама и няколко консерви. Всичко това сложих в трети куфар, така че ни се насъбраха три куфара и един вързоп, в който сложих две възглавници в случай, че бъдем принудени да спим във влака. Разправяха, че сега влаковете стигали в Неапол за два дни, а ние трябваше да пропътуваме до средата на този път, между Рим и Неапол, затова сметнах, че малко предвидливост не е излишна.

Вечерта седнахме да хапнем. Този път бях сготвила нещо, за да не бъдем много унили. Но тъкмо започнахме да ядем и въздушните сирени отново завиха. Розета пребледня от страх и започна да трепери. Разбрах, че след като беше устояла дълго време, сега вече не можеше да владее нервите си. Трябваше да оставим вечерята и да слезем в мазето. Тази предпазливост всъщност беше излишна, защото ако паднеше бомба върху нашата къща, щеше да я превърне в прах и ние щяхме да останем под нея. И така, слязохме в скривалището, където се бяха събрали всички наематели. Там останахме три четвърти час, седнали на пейки, на тъмно. Всички разправяха, че пристигането на англичаните било въпрос на дни. Били дебаркирали в Салерно, близо до Неапол, а от Неапол до Рим им трябвало една седмица дори ако се движели бавно, защото германците и фашистите бягали вече като зайци и щели да се спрат чак на Алпите. Ала някои разправяха, че в Рим германците щели да се бият, защото Мусолини държал за Рим и съвсем не го интересувало, че ще превърне града в развалина, само и само англичаните да не влязат в него. Аз слушах тези неща и си мислех, че правим добре, като се махаме. Розета се притискаше до мене и аз разбирах, че се страхува и че няма да се успокои, докато не напуснем Рим. По едно време някой каза:

– Знаете ли какво се говори? Щели да пуснат парашутисти, а те

щели да нахълтат в къщите и да безчинстват.

– Какво значи това?

– Ех, най-напред ще плякосват, а после... жените...

Тогава аз се обадох:

– Искам да видя кой ще посмее да ме докосне.

В тъмнината се чу гласът на фурнаджията Пройети, един безподобен глупак, много груб в езика, който не можех да понасям. Той се изкикоти и каза:

– Абе, тебе може да не докоснат, защото си доста стара... но дъщеря ти...

– Я се чуй какво говориш – отвърнах му аз. – Аз съм на тридесет и пет години, защото се омъжих на шестнадесет и твърде много са мъжете, които биха искали да се оженият за мене... ако не съм се омъжила повторно, то е, защото не съм искала.

– Да – подхвърли той, – лисицата и гроздето...

Вече съвсем разгневена аз му отвърнах:

– Ти се погрижи по-скоро за жена си, тая уличница... че тя ти слага рога отсега, когато ги няма парашутистите, а представям си какво ще стане, когато дойдат...

Предполагах, че жена му е на село, в Сутри, защото преди няколко дни я бях видяла, че заминава, а то, гледай ти, и тя била в скривалището и аз не съм я забелязала в тъмнината. Но я чух веднага, като изкрещя:

– Уличница си ти, мръсна, подла гадина!

И след миг усетих, че улавя за косите Розета, смятайки, че съм аз. Розета се разпищя, а тя я удряше. Хвърлих се в тъмнината отгоре ѝ и двете се търкулихме на земята, като се биехме и скубехме. Всички крещяха, а Розета се молеше за помощ и ме викаше. Стана нужда да ни разтърват все в тъмнината, но и умиротворителите май си изпатиха, защото докато ни разтърваваха, сирената неочаквано даде отбой и когато лампите светнаха, ние двете стояхме една срещу друга разчорляни и задъхани, а тези, които ни държаха, бяха с изподраскани лица и разрошени коси. Розета хълцаше в един ъгъл.

След тази сцена си легнахме много рано, без да докоснем повече вечерята, която си остана на масата до сутринта.

В леглото Розета се сгуши в мене, както правеше, когато беше малка, и както от дълго време не бе правила.

– Какво ти е? – запитах я. – Още ли те е страх?

– Не, не ме е страх – отговори тя, – но вярно ли е, че парашутистите се отнасят тъй с жените?

– Ти не слушай оня глупак – отвърнах ѝ аз, – той не знае какво говори.

– Но истина ли е? – настоя тя.

– Не, не е истина... и после, ние ще заминем утре, ще отидем на село и там нищо няма да се случи, бъди спокойна.

Помълча малко и след това каза:

– Но за да можем да се върнем у дома, кой трябва да победи – германците или англичаните?

При въпроса ѝ аз се заплетох, както вече казах, не четях вестници и освен това никога не се интересувах да разбера как върви войната. Но ѝ отвърнах:

– Не знам какво правят... но едно ми е ясно... че всички – и англичани, и германци – са копелета... че обявяват война, без да питат нас, бедните хора... Но чуй какво ще ти кажа: за нас е важно някой да победи. Така войната ще свърши... германци или англичани, не е важно, само някой да бъде по-силен.

Но Розета разпитваше настойчиво:

– Всички казват, че германците били лоши... какво са направили мамо?

На това ѝ отвърнах:

– Какво са направили ли? Ами това, че вместо да си стоят у тях, са дошли тук да ни досаждат... затова хората не могат да ги търпят.

– А там, където ще идем сега, германци ли има, или англичани?

Не знаех какво вече да ѝ отговоря, но казах:

– Там няма нито германци, нито англичани... там има ниви, крави, селяни. Там се живее добре... А сега спи!

Без да продума повече, Розета се сгуши в мене и ми се стори, че накрая заспа.

Каква ужасна нощ! Събуждах се много пъти, а мисля, че и Розета не можа да мигне, макар че за да не ме безпокои, се правеше, че спи. Понякога ми се струваше, че се събуждам, а всъщност спях и сънувах, че се събуждам, понякога мислех, че спя, а пък бях будна и умората и нервността ме караха да се лъжа, че спя. И Христос не е страдал толкова много в градината, преди да дойде Юда да го предаде, колкото страдах аз през оная нощ. Сърцето ми се свиваше, като помислех, че трябва да напусна този дом, в който бях живяла цели двадесет години. Мислех си, че през време на пътуването ни можеха да обстрелват с картечници влака или пък че няма да има вече влакове, защото хората разправяха, че Рим можел да остане внезапно откъснат. Мислех и за Розета и мислех,

че беше истинско нещастие, задето ми се падна такъв мъж, който на всичко отгоре умря, защото две сами жени в света без подкрепата и закрилата на мъж са в известен смисъл като двама слепци, които не виждат и не разбират къде са.

По едно време, не знам колко часа е било, чух да се стреля по улицата. С това бях вече свикнала, защото стрелях почти всяка нощ, като че ли се намирахме на стрелбище, но Розета се събуди и попита:

– Какво става, мамо?

– Нищо, нищо – отвърнах аз, – все същите копелета се забавляват да стрелят, дано се изтрепят помежду си!

После мина някаква колона камиони, точно под прозорците ни. Цялата къща се тресеше, а колоната не свършваше. Тъкмо ми се стори, че е преминала вече, ето че затрещя още един камион. Държах Розета в прегръдките си, а тя беше облегла главата си на гърдите ми и изведнъж се навяха спомените за онези години, когато беше бебе и когато още я кърмех. Тогава гърдта ми тегнеше от мляко, както бива при чочарките, познати като най-добрите дойки в Лацио, а тя изсмукваше всичкото мляко и от ден на ден ставаше все по хубава. Беше като цвете и хората се спираха да я гледат. Помислих си, че е било по-добре да не се бе ражда, щом трябваше да живее в един свят като този, сред тревоги, опасности и страх. Но после си казах, че това са мисли, които навестяват човека нощем, че е грехота да мисля подобни неща. Прекръстих се в тъмнината и се помолих на Исус и Богородица. Чух, че пропява петел в съседния апартамент, където живееше едно семейство, което бе превърнало клозета си в кокошарник, и разбрах, че скоро ще съмне и вероятно чак след това съм заспала.

Стреснах се от звъна на входния звънец, някой сякаш много отдавна звънеше. Станах в тъмнината, излязох в преддверието и отворих вратата. Беше Джовани. Той влезе и каза:

– Как спите! Цял час звъня!

Бях по риза. И сега още гърдите ми стърчат без елече, а тогава бяха още по-хубави и твърди, с набъбнали зърна, сякаш искаха непременно да бъдат забелязана под тъканта на ризата. Забелязах, че той се загледа в гърдите ми, че очите под веждите му пламнаха като два въглена под пепелта. Разбрах, че се готви да ме хване за гърдите и като се дръпнах назад казах:

– Не, Джовани, недей... за мене ти вече не съществуваш и трябва да забравиш онова, което се случи... ако не беше женен, щях да се омъжа за тебе... но ти си женен и между нас не трябва да има вече нищо.

Той не каза нито да, нито не, но личеше, че прави усилие да се овладее. Накрая успя и каза със спокоен глас:

– Права си... но да се надяваме, че тая проклетница жена ми ще пукне през тази война... така, когато се върнеш, ще бъда вдовец и тогава ще се оженим... Толкова хора умират под бомбите, защо тя да не умре?

И този път аз отново останах потресена от думите му и почти не повярвах на ушите си, както когато беше казал, че мъжът ми е мърша, макар че му беше приятел и бяха неразделни. Познавах жената на Джовани и винаги съм мислила, че той я обича или поне че е привързан към нея, защото бяха женени от много години, а при това имаха и три деца. А ето че той говореше с омраза за нея и се надяваше тя да умре. От начина, по който говореше за нея, личеше, че я ненавижда отдавна и се сега изпитва към нея вече само омраза, ако въобще някога е изпитвал друго чувство.

Казвам истината – изпитах почти ужас при мисълта, че един мъж може да бъде приятел и съпруг толкова много години и после да започне да говори с такава студенина и злоба за нея, че му е отвратителна, а за приятеля си, че е мърша. Но за всичко това не казах нито дума на Джовани, който през това време беше влязъл в кухнята, и го чух, че се шегува с Розета, която също беше станала.

– Ще видиш, че и двете ще се върнете напълнени и че за вас това ще бъде единствената последица от войната... там на село има сирене, яйца, агънца... ще ядете и ще си живеете добре.

Вече всичко беше готово и аз изнесох на входа трите куфара, вързоп, с пакетите. Джовани взе двата куфара, вързоп – аз, а на Розета остана най-малкият куфар. Те се спуснаха надолу по стълбите, а аз се престорих, че се забавям, за да заключа вратата, и отидох в спалнята, измъкнах една плочка от пода и извадих оттам парите, които бях скрила. За ония времена сумата беше огромна – все в банкноти по хиляда лири. Не исках да ги взема в присъствието на Розета, защото с парите всичко става, а едно невинно същество всякога може да извърши някое неблагоприятно и да каже нещо, които другите не бива да знаят, а пък когато се отнася до пари, човек никому вяра да няма. На входа повдигнах полата си и сложих парите в един джоб, който бях ушила нарочно. След това настигнах Джовани и Розета на улицата.

Пред входа ни чакаше файтонче. Джовани не бе взел камиона си, защото се страхуваше да не би да му го реквизируют. Помогна ни да се качим, след това се качи и той. Файтонът пое и аз не можах да не се

обърна назад да погледна към кръстопътя, към дома и бакалницата, защото имах лошото предчувствие, че никога вече няма да ги видя.

Още не беше настъпил денят, но не беше вече и нощ. Въздухът беше сив и в дрезгавината хвърлих поглед към къщата си, която беше на ъгъла. Прозорците ѝ бяха затворени, кепенцата на магазина – също. На стената на отсрещната сграда, която също беше на ъгъла, на втория етаж имаше една ниша във формата на медальон. Там, под стъклен похлупак, бяха поставили една икона, изобразяваща Богородица със златни мечове и с вечно горящо кандило. Помислих си, че това кандило, което гореше и през време на войната, и през време на глада, беше донякъде като надеждата ми, че ще се върна, и се почувствах по-ободрена. Тази надежда щеше да ме подкрепя и когато бъда далече.

В дрезгавината се виждаше целия кръстопът, подобен на празна театрална сцена след като вече актьорите са си отишли. Личеше, че бяха бедняшки къщи, разкривени къщурки, сякаш облегли се едно о друга, с олющени мазилки, особено в основата от коли и автомобили. До моята бакалница беше складът за въглища на Джовани и стената около вратата му беше черна, като вратичка на пеш. В този час, не знам защо, чернотата ми навя тъга. И не можах да не си припомня, че в хубавите стари времена денем този кръстопът гъмжеше от хора, жени бяха приседнали на сламени столчета пред вратите, котки сновяха по калдъръма, деца скачаха на въже, младежи работеха в работилниците или влизаха в кръчмата, която беше винаги пълна. Като мислех за всичко това, усетих как сърцето ми се къса и разбрах, че тия къщурки и този кръстопът ми бяха скъпи може би защото бях прекарала целия си живот тук и защото, когато ги видях за първи път, бях още много млада, а сега бях зряла жена и имах вече голяма дъщеря.

– Няма ли да погледнеш къщата и бакалницата? – попитах Розета.

– Мамо, бъди спокойна – отвърна ми тя, – та нали ти самата каза, че след две-три седмици ще се върнем?

Въздъгнах и не казах нищо. Файтонът пое към Тибър, аз се обърнах напред и не погледнах вече към кръстопътя. Улиците бяха безлюдни, сивият въздух в дъното приличаше на пара, дигнала се от много мръсно пране. Утринната роса блестеше по камъните, които сякаш бяха от желязо. Не се виждаше жива душа, само тук-там се мяркаше по някое куче. Видях пет-шест грозни, гладни и мръсни кучета; те душеха по ъглите, после се изпикаваха на стените, по които висяха разкъсани цветни позиви, които призоваваха към война.

Преминахме Тибър по моста Гарибалди, прекосихме улица

Аренула, после площад Арджентина и площад Венеция. На балкона на двореца на Мусолини висеше черно знаме, подобно на онова, което няколко дни преди това видях на площад Колона, и от двете страни на врата стояха на пост двама въоръжени фашисти. Площадът беше безлюден и изглеждаше по-голям от друга път. Отначало не забелязах златния сноп на черното знаме и ми се стори, че е траурно знаме, още повече, че не духаше вятър, та то висеше отпуснато и наистина приличаше на ония парцали, които хората окачват на вратата, когато в къщата има мъртвец. После между диплите забелязах златния сноп и разбрах, че това е знамето на Мусолини. Тогава попитах Джовани:

– Какво, да не се е върнал Мусолини?

Той пушеше половината си цигара и ми отвърна тържествено:

– Върна си и да се надяваме, че ще остане тук завинаги.

Отговорът му ме учуди, защото знаех, че Джовани мрази Мусолини. Но той винаги ме изненадваше и никога не можех да предвидя какво ще му мине през главата. После усетих, че ме мушва с лакътя в ребрата и видях, че ми смига по посока на файтонджията, с което искаше да каже, че ми е отговорил тъй, защото се страхува от него. Това ми се стори прекалено, защото файтонджията ми изглеждаше добро старче. Белите му коси се подаваха изпод шапката и много ми приличаше на дядо ми. Бях сигурна, че този старец никога не би отишъл да издаде, но не казах нищо.

Продължихме по улица Национале. Въздухът започна да се избистря и на върха на Торе ди Нероне се показа розов слънчев лъч. Когато пристигнахме на гарата обаче и влязохме вътре, всички лампи още светеха, като да не беше вече стъмнало. Гарата гъмжеше от хора, по-голямата част бедняци като нас, с вързопи, но имаше и много германски войници, натоварени с оръжие и раници, прави, струпани един върху друг, в най-гъмните ъгли на чакалнята.

Джовани отиде да купи билети и ни остави по средата на гарата с куфарите. Докато чакахме, изведнъж под навеса на гарата пристигнаха с голям шум десетина, облечени в черно като дяволи от ада.

След черното знаме на площад Венеция тези мотоциклетисти, облечени в черно, ме изпълниха с недоволство и си помислих: „Защо пък в черно? За какво е целият този траур? Нещастници, копелета, със своя проклет черен цвят наистина ни донесоха нещастие.“

Мотоциклетистите спряха моторите, опряха ги на колоните при входа и застанаха до вратите с лица, засенчени от черни кожени каски, и с ръце на пистолетите, които висяха на коланите им. Изведнъж дъхът

ми спря от страх и сърцето ми заби силно, защото помислих, че черните мотоциклетисти блокират входовете, за да арестуват всички ни, както често правеха, след което откарваха хората с камиони и за тях вече нищо не се чуваше. Огледах се, за да намеря с очи път за бягане. Но после видях, че на входа откъм влаковете се зададе група мъже, а черноризците се развикаха:

– Дайте път, дайте път!

Разбрах, че мотоциклетистите бяха дошли за посрещането на някоя важна особа. Не видях кой беше, защото тълпата ми пречеше, но след малко чух отново шума на отдалечаващите се проклетите мотоциклетисти и разбрах, че бяха заминали подир колата на тази особа.

Джовани се приближи до нас с билети в ръка и каза, че били до Фонди. Оттам нататък щяхме да стигнем до село през планините.

Излязохме от гарата и отидохме до влака под навеса. Там грееше слънце и лъчите му се плъзгаха по плочника, тъй както се плъзгат по пътеките между леглата в болниците и по дворовете на затворите. Под навеса нямаше хора и влакът по цялата си дължина изглеждаше празен. Но когато се качихме и тръгнахме по коридорите на вагоните, видях, че е претъпкан с въоръжени германски войници. Бяха с раници на гръб, с каски над очите и с пушки между колената си. Бяха много, не бих могла да кажа колко. Минавах ме от едно купе в друго и виждахме все същата картина; осем германски войници с всичкия този багаж на гръб, неподвижни и смълчани, сякаш бяха получили заповед да не мърдат и да не говорят. Най-последно в един вагон от трета класа намерихме италианци. Бяха се натъпкали по коридорите и в купетата като добитък, който отвеждат на клане и затова не е важно дали е настанен добре – нали след малко ще трябва да умре. И те като германците нито говореха, нито се движеха, но тук поне беше ясно, че неподвижността и мълчанието се дължаха на умората и отчаянието, докато германците изглеждаха готови всеки момент да скочат от влака и да се хвърлят в бой.

– Ще видиш – казах на Розета, – че през целия път ще трябва да стоим на крак. И наистина след като обикаляхме не зная колко време под онова слънце, което печеше през замърсените стъкла на прозорците и беше вече нажежило вагоните, сложихме и ние куфарите си в коридора пред клозета и се сгушихме, както можахме. Тогава Джовани, който вървеше подир нас във влака, каза:

– Е, хайде, ще ви оставя. Ще видите, че след малко ще потеглите.

Но един мъж, облечен с черен костюм, седнал до нас на куфара си, му възрази мрачно, без да вдигне очи:

– Краставици, след малко... вече три часа чакаме...

Джовани се сбогува с нас, като целуна Розета по страните, а мене в ъгъла на устните. Може би той искаше да ме целуне по устата, но аз успях да си извърна навреме лицето. Щом си отиде, седнахме на куфарите си, аз по нависоко, Розета по на ниско, отпуснала глава на коленете ми.

След като стояхме около половин час така сгущени, без са говорим, Розета ме запита:

– Мамо, кога ще тръгнем?

– И аз знам колкото тебе – отвърнах.

Не зная колко време съм стояла така неподвижна и Розета сгущена в краката ми. Хората в коридора дремеха и въздишаха, а слънцето започваше да жари силно и отвън от плочниците не долиташе никакъв шум. Германците също мълчаха сякаш не съществуваха. После изведнъж в най-близкото купе германците започнаха да пеят. Не може да се каже, че пееха лошо. Гласовете им бяха ниски и дрезгави, но пееха вярно, и аз, която бях слушала как весело пеят нашите войници, когато пътуват във влака, изпитах тъга, защото тези пееха на своя език нещо, което звучеше много тъжно. Пееха бавно, като че нямаха желание да воюват, защото песента им беше наистина пропита с тъга.

Обърнах се към мъжа, облечен с черен костюм, който седеше до мене:

– И те не обичат войната... в края на краищата и те са хора... чуй колко тъжно пеят...

Той отвърна навъсено:

– Ти не ги разбираш тия работи... това е техният химн, като нашия, кралския. – И след като помълча, добави: – Истинската тъга е на нас, италианците!

Най-после влакът потегли, без изсвирване, без сигнал на тръба, безшумно, сякаш случайно. Искаше ми се за последен път да се помоля на дева Мария да закриля мене и Розета от всички опасности, срещу които отивахме, но толкова много ми се доспа, че нямах сили да го сторя, а само помислих: „Тя копелета...“, без да зная за кого точно мислех: дали за германците, за англичаните, за фашистите, или за италианците. Може би по малко за всички.

След това съм заспала.

ГЛАВА ВТОРА

Събудих се може би след час. Влакът беше спрял; цареше голяма тишина. Във вагона не можеше да се диша от горещина. Розета бе станала и облегната на прозореца, гледаше навън. По дължината на целия вагон много от пътниците се бяха надвесили по прозорците. Станах трудно, защото бях замаяна и изпотена. Застанах до прозореца и аз. Навън слънцето блестеше, небето беше синьо и пред нас се простираше хълмистото зелено поле, покрито с лозя. На един от хълмовете, точно пред влака имаше една бяла къщичка, обхваната от пожар. От прозорците ѝ изскачаха червени огнени езици и кълба чер дим. Всичко наоколо беше неподвижно и спокойно, пламъците и димът бяха единствените неща, които се движеха в този наистина прекрасен ден. Никъде по полето не се мяркаше жива душа. Изведнъж пътниците от вагона завикаха:

– Ето го, ето го!

Тогава погледнах нагоре и в една точка на кръгозора забелязах черно насекомо, което скоро прие формата на самолет и изчезна. После изведнъж го чух да прелетява над нас, над влака, със страшен метален грохот и бясно боботене, а в самия грохот се чуваше нещо като тракване на шевна машина. Грохотът трая само миг, после отслабна и веднага след това наблизко се чу много силен взрив. Всички се хвърлиха на пода на вагона освен аз, защото не успях, пък и не помислих за това. Така можах да видя как бялата къщичка изчезна в огромен сив облак, който веднага започна да расте под хълма и се спускаше на кълба към влака. Отново настъпи тишина и хората започнаха да се дигат, като почти не вярваха, че са останали живи. После пак се надвесиха на прозорците. Въздухът беше пълен със ситен прах, който караше хората да кашлят. Облакът се разкъса бавно и всички успяхме да видим, че бялата къщичка е изчезнала.

След няколко минути влакът потегли отново.

Това беше най-значителното нещо, което се случи през време на пътуването. Влакът спираше много пъти сред откритото поле, понякога за половин час, понякога за един и затова разстоянието, което в нормални времена минаваше за два часа, сега взе за шест.

Розета, която в Рим по време на бомбардировките беше преживяла силен страх, този път, след като бялата къщурка полетя във въздуха и влакът отново пое по своя път, каза:

– Тук на открито се страхувам по-малко, отколкото в Рим. Тук има слънце, въздух, на открито сме. В Рим много се боях, че къщата ще падне върху главите ни. Ако умра тук, поне ще видя слънцето.

Тогава един от пътниците, който пътуваше с нас в коридора се намеси:

– В Неапол видях умрели на слънце. Труповете им лежах в две редици по тротоарите, след бомбардировката. Изглеждаха като купчина мръсни дрипи. Добре са видели слънцето преди да умрат...

Друг пътник се усмихна иронично и добави:

– Как казват в Неапол, в песента? „O sole mio“, нали?

Но никой нямаше желание да говори и още по-малко да се шегува. Така че, докато трая пътуването, мълчахме.

Трябваше да слезем във Фонди и когато отминахме Терачина, казах на Розета да се приготви. Родителите ми живееха в едно планинско село към Валекорса. Имаха къщичка и малко земя. От Фонди по шосето с лека кола се отиваше за час. Но щом стигнахме на височината на Монте Сан Биаджо, едно селце, кацнало на един хълм, който гледаше към Фонди, видях, че всички слизат. Германците бяха слезли още в Терачина и във влака бяха останали само италианците. Слязоха всички и ние с Розета останахме в едно празно купе. Изведнъж се почувствах по-добре, защото бяхме сами в този хубав ден и скоро щяхме да стигнем във Фонди, а оттам да отидем при родителите ми.

Влакът не мърдаше, но това не ме учуди – толкова пъти беше спирал. Казах на Розета:

– Ще видиш, че на село ще се почувстваш възродена. Ще ядеш, ще спиш и всичко ще върви добре.

Продължих да й говоря какво ще вършим на село, но влакът все още не мърдаше. Вероятно е било вече един или два часа, беше много горещо и аз казах на Розета:

– Да хапнем...

Свалих куфарчето с храна, отворих го и приготвих две хлебчета със салам. Имах и шише вино. Налях една чаша на Розета и една изпих аз. Ядяхме, а горещината се усилваше. Цареше голяма горещина. През прозорците на влака долиташе песента на шурци, скрити в клоните на изгорелите и побелели от прах яворови дървета, наредени в кръг около площада на гарата, сякаш бяхме в месец август.

Това беше то полето, полето, където се бях родила и живяла цели шестнадесет години. Полето на моя роден край, с мириса на нажежен от слънцето прах, на изсъхнал тор и изгорели треви.

– Ех, колко добре се чувствам! – не можах да не възкликна аз, като протегнах ръката си на дървената пейка пред мен. – Каква тишина, а? Колко съм доволна, че не съм вече в Рим!

В този момент вратата на купето се отвори и се показа един мъж.

Беше железничар, слаб и мургав, с накривена фуражка, с разкопча на куртката и дълга брада. Подаде глава и сериозен, почти сърдит, каза:

– Приятен обяд!

Помислих, че е гладен като мнозина в тия дни, посочих му жълтата хартия, върху която имаше нарязан салам и му казах:

– Заповядайте!

– Какво ти заповядай – отвърна гневно той, – трябва да слезете!

– Ние отиваме във Фонди – отвърнах аз и му показах билетите.

Но той без да ги погледне, продължи:

– Вие не разбрахте ли, че всички пътници слязоха? Влакът не отива по-нататък.

– Не отива ли до Фонди?

– Какво ти Фонди, линията е прекъсната – и после малко по-мекко добави: – Оттук до Фонди можете да стигнете пеша за половин час. Сега трябва да слезете, защото след малко влакът тръгва за Рим.

Като каза това, затръшна вратата и си отиде.

Останахме с Розета тъй, както си бяхме, да се гледаме очи в очи със захапани хлебчета в ръката.

– Започваме лошо – рекох аз на Розета.

Сякаш отгатнала мислите ми, тя отвърна:

– Не, мамо, ще слезем и ще намерим някой файтон или автомобил.

Под навеса на гарата нямаше никой. Прекосихме чакалнята – и там никой. Излязохме на площада – никой. От площада започваше шосе, междуселски път, бяло и прашно, ослепително на слънцето, в сред живи плетища, покрити с прах и малко дървета, също тъй прашни. В един кът на площада видях чешмичка. Топлината и тревогата бяха изсушили устата ми и отидох да пийна малко вода. Но чешмата беше пресъхнала. Розета, която беше останала при багажа, ме гледаше уплашена.

– Мамо, какво ще правим?

Добре познавах този край и знаех, че шосето води право във Фонди.

– Какво ли? Трябва да тръгваме.

– А куфарите?

– Ще ги носим.

Тя не каза нищо, но погледна куфарите смутена – не можеше да

разбере как щяхме да ги носим. Тогава отворих единия, извадих две кърпи за ядене и направих два саръка, единият за мене, другият за нея. Бях носила до петдесет килограма. Докато правех саръците, ѝ обясних:

– Сега майка ти ще ти покаже как ще стане.

Ободрена, Розета се усмихна.

Сложих саръка на главата си, нагласих го добре и накарах Розета да стори същото. После свалих обувката и чорапите си и Розета свали своите. Сложих върху моя сарък по-големия и средния куфар и пакета с провизиите по реда на големината им, а върху нейния сложих малкия куфар. Обясних ѝ, че трябва да върви с изправен врат. Като крепи с ръка от едната страна ъгъла на куфара. Като видях, че ме разбра и се запъти напред с куфар на глава, помислих: „В Рим е родена, но в края на краищата и тя е чочарка – добрата кръв не лъже.“

И така, с куфара на глава, боси, движейки се по ръба на шосето, де-то растеше малко трева, ние поехме към Фонди.

Вървахме дълго. Пътят беше пуст, а по полето не се мяркаше жива душа. На гражданин, който не разбира, това поле може да се стори обикновено: но аз, която преди да стана гражданка, съм била селянка, разбрах, че полето е изоставено. Навсякъде личеше изоставеност. Времето за гроздобер беше отдавна минало, а гроздето висеше между пожълтелите листа на лозите, силно златисто, съвсем тъмно и изгнило, наполовина изядено от осите и гущерите. Царевницата беше тук-там полегнала в безпорядък, обрасла в бурени, а мамулитте узрели, почти червени. По земята около смокиновите дървета имаше много смокини, нападали от клоните от зрялост, разпукани, накълвани от птиците. На полето не се виждаше никакъв селянин и аз си помислих, че всички са избягали. А денят беше хубав, топъл – истински полски ден.

Такава е войната, помислих си, привидно всичко е както обикновено, а отдолу се е промъкнал червеят ѝ. Хората в страха си са побягнали, а полето, безразлично, продължава да ражда плодове, жито трева и растения, сякаш нищо не се е случило.

С крака до колене в прах, с пресъхнали гърла, изморени и онемели, стигнахме до вратите на Фонди.

– Сега – казах на Розета – ще отидем в някоя гостилница, ще пийнем вода, ще хапнем нещо и ще си отпочинем. После ще намерим автомобил или каруца, която ще ни закара до дядови ти.

Каква ти гостилница, какъв ти автомобил, каква ти кола! Още щом влязохме във Фонди, забелязахме, че градът е безлюден и изоставен. Жива душа не се мяркаше. Ролетките на всички магазини бяха

спуснати, тук-таме висяха окачени бели листове, на които пишеше, че собствениците са евакуирани. Вратите на къщите бяха залостени, прозорците затворени, дори дупките на вратите за котките – запушени. Имахме чувството, че преминаваме през град, чиито жители са измрели от някаква епидемия. А друг път по това време на годината улиците на Фонди гъмжаха от хора: жени, мъже, деца, заедно с котките, кучетата, магаретата, конете, та дори и с пилетата, всеки тръгнал по работа или пък се радва на хубавия ден, като се разхожда или почива в кафенето или пред дома си. Някои странични улички създаваха впечатление, че има живот, защото лицата, къщите и настилките им бяха огрени от силно слънце, но като се вгледаше човек по-добре, забелязваше прозорци със затворени капаци, залостени врати, а жаркото слънце напичаше камъните, пораждаше страх, както пораждаха страх и тишината и в тишината шумът от нашите стъпки.

От време на време се спирах, почивах на някоя врата, виках, но никой не отваряше, никой не се показваше да ми отговори. Най-сетне стигнахме до гостилницата „Дел Галло“, на чиято дървена табелка се виждаше нарисован един петел, вече избелял и олющен от времето. Зелената порта с голяма старинна ключалка беше затворена. Погледнах през отворието ѝ и в дъното на тъмното помещение видях прозорец, обърнат към градината, под перголата, осветена от слънцето със зелена лоза, по която висяха много черни гроздове. Можеше да се различи и една осветена от слънцето маса и нищо повече. И тук никой не отговори. Гостилничарят беше избягал заедно с всички останали.

Ето, това, значи, беше полето – по-лошо от Рим. Помислих си, че съм се излъгала, че тук ще намеря това, което нямаше в Рим, и казах на Розета:

– Знаеш ли какво? Сега ще си починем малко и после ще се върнем на гарата и ще си вземем пак влака за Рим.

Да бях го направила! Но видях, че по лицето на Розета се изписаха страх, вероятно тя си спомни за бомбардировките; тогава бързо добавих:

– Но преди да се откажем, ще направя един последен опит. Това е Фонди. Ще се опитаме да стигнем до някое село. Може би ще намерим някой селянин, който да ни приюти за една-две нощи. После ще видим.

И така, отпочинахме си на един нисък зид, без да разговаряме, защото в онази пустиня и собствените ни гласове ни плашеха, и след това сложихме отново куфарите на саръците си и излязохме от града в посока, противоположна на тази, откъдето бяхме влезли. Вървахме около

половин час по шосето под палещите лъчи на слънцето в същия ситен бял прах. Щом влязохме в портокаловите градини, разположени от двете страни на пътя, аз свих по първата пътека между дърветата, като си помислих, че тя все ще ни изведе до някакво място. Портокаловите дървета бяха засадени много на гъсто, по листата им нямаше прах и бяха чисти, а под тях се стелеше плътна сянка. След напечения и прашен път тук се поободрихме. Като вървахме по пътеката, която извиваше сред насажденията, неочаквано Розета ме запита:

– Мамо, кога берет портокалите?

Отговорих, без да му мисля много:

– Беритбата им започва през месец ноември. Ще видиш колко са сладки.

Но веднага си прехапах устните, защото се сетих, че сега бяхме едва в края на септември, а аз винаги й бях казвала, че ще стоим въвн от Рим не повече от десетина дни, макар да знаех, че това не е вярно и сега се бял издала. За щастие тя не обърна внимание и продължихме по пътеката.

Най-сетне влязохме на една поляна, сред която имаше къщурка. На времето, изглежда, тя е била боядисана в розово, но от влагата и времето беше почерняла и олющена. Външна стълба водеше на втория етаж, дето имаше тераса с дъгообразен навес, под който висяха плитки от чушки и домати. На гумното пред къщата бяха пръснати да се сушат на слънце смокини. Беше селска къща, в която живееха хора. И наистина, още преди да повикаме, пред нас се появи един селянин, който сигурно се беше скрил някъде, за да види кой пристига. Беше страхотно слаб старец с мършава глава и дълъг, клунообразен нос, с дълбоко хлътнали очи и ниско плешиво чело като на ястреб.

– Кои сте и какво искате? – попита той, като държеше с едната си ръка сякаш за отбрана дръжката на сърп.

Ала аз не се уплаших, защото бях с Розета, а нашата сила е много голяма, когато сме с човек по-слаб от нас, който се нуждаеше от закрилата ни.

Отвърнах на стареца, че не искаме нищо, че сме от Ленола, което всъщност беше вярно, защото аз бях родена в едно селце не много далеч от Ленола, че през този ден сме извървели пеша много път, че сме капнали от умора и че ако ни даде една стая да пренощуваме, ще му платя добре, като на хотел.

Застанал неподвижен сред гумното, той ме слушаше разкрячен. Каквото беше със скъсани панталони, дреха, цяла в кръпки, и сърп в ръка,

приличаше на истинско плашило. И предполагам, че схвана само, че ще му заплащат добре, защото, както открих по-късно, този старец беше малоумен и извън интереса си нищо друго не проумяваше. Но и интересът за него беше нещо трудно за разбиране, защото много мъчно разбра какво му казах и току-повтаряше:

– Нямам стаи... и после, ти ще си платиш, но с какво?

Аз не исках да вадя парите от джоба под полата си, защото имах предвид, че по време на война всеки може да стане крадец или убиец, а пък той без това имаше лице на крадец и дори на убиец. Затова му повтарях до преграждане да бъде спокоен, че ще му платят, но той не ме разбираше. А Розета вече започна да ме дърпа за ръкава и да ми шепне, че е по-добре да си вървим, когато за щастие пристигна жена му, една дребничка, слаба жена, много по-млада от него, задъхана, с възбудено лице и святкащи очи. Обратно на мъжа си, тя веднага разбра и само дето не се хвърли да ни прегърне, като повтаряше:

– Разбира се, едната стая, и как не... Ние ще спим на пруста или в колибата за сено и ще ти дадем стаята си. А имаме и храна, ще ядеш с нас, проста храна, то се знае, селска храна, но ще ядеш с нас.

Сега мъжът се беше дръпнал встрани и ни гледаше мрачно като болен пуяк, когато стои оклюман, само се пули и не иска да кълве. Жената ме хвана под ръка, като повтаряше:

– Ела, ще ти покажа стаята, ела, ще ти отстъпя леглото си, а аз и мъжът ми ще спим на пруста.

И ние се качихме по стълбата на втория етаж.

Така започна животът ни у Кончета, тъй се наричаше жената. Мъжът ѝ, който се казваше Винченцо, около двадесет години по-възрастен от нея, беше изполичар на някой си Феста, търговец, който забягнал, както мнозина други, в планината и живеел в една къщичка на върха на един от хълмовете, обграждащи долината. Имаха двама синове – Розарио и Джузепе, и двамата мургави, с едри груби лица, малки очи и ниски чела. Те почти никога не говореха и се мяркаха твърде рядко. Криеха се, защото, когато се обяви примирението, и двамата били в редовете на войската, но избягали и не се върнали вече и сега се страхуваха да не би фашистките патрули, които обикаляха наоколо, за да залавят мъжете, да ги изпратят на работа в Германия. Синовете на Кончета се криеха в портокаловите градини, явяваха се в къщи само в часовете за ядене, нахранваха се набързо, почти без да говорят, и след това отново изчезваха. Не знаех къде ходеха. Макар да бяха любезни с нас, не знам защо, ми бяха противни и често се упреквах, че съм несправедлива. Но един прекрасен

ден разбрах, че инстинктът ми не ме е лъгал и че и двамата наистина не бяха стока, както бях подозирала отначало.

Трябва да кажа, че недалеч от къщата, в сред портокаловите дървета, имаше голяма зелена барака с ламаринен покрив. Кончета ми беше казала, че там държели портокалите, които постепенно обирали, и може би това беше вярно. Но сега беше още рано за беритбата на портокали, те си бяха по дърветата, а аз забелязах, че както двама синове, така и Кончета и Винченцо се застояват често и се суетят около тая барака. Не съм любопитна, но понеже бях сама с дъщеря си в къщата на непознати хора, на които, да си призная истината, няхах доверие, поллюбопитствах, така да се каже, по необходимост. И тъй, един ден, когато цялото семейство се събра в бараката, отидох и аз и се скрих зад портокаловите дървета. Бараката се намираше сред друга полянка и отдалеч наистина изглеждаше като развалина: цялата овехтяла, с изкривен покрив и с греди, които сякаш по чудо се държаха. Посред поляната стоеше каруцата на Винченцо с впрегнат катър, а в каруцата забелязах натрупани много вещи: пружини за легла, дюшеци, столове, шкафчета, денкове. Вратата на бараката, доста голяма, с две крила, беше широко отворена. Двамата синове на Кончета разхвърляха въжетата, които пристягаха натрупаните в каруцата вещи. Винченцо стоеше встрани, полузанесен както обикновено, седнал на един дънер, и пушеше лулата си. Кончета беше в бараката; не я виждах, но чувах гласа ѝ:

– Хайде, по-скоро, бързайте, че ще закъснеем!

Двамата синове, които бяха винаги мълчаливи и имаха вид на подплашени, сега изглеждаха преобразени: ловки, усърдни, енергични. Мина ми през ум, че човек трябва да види хората, когато вършат неща, свързани с интереса им, за да ги разбере: селяните – на нивата, работниците – в работилницата, търговците – в магазина и нека го кажем, крадците при вещите, които са откраднали. Веднага се усъмних, че тези пружини, столове, шкафчета, дюшеци, денкове са крадени, нещо, което още същата вечер самата Кончета ми потвърди, когато си дадох смелост и я запитах така неочаквано чия е покъщнината, която бяха стоварили през деня в бараката.

Както обикновено синовете ги нямаше, бяха се измъкнали. За момент може би Кончета се смути, но след това се съвзе и със свойствената си веселост и възбуда каза:

– Значи, си ни видяла, а? Лошо си сторила, че не се показва, можеше да ни помогнеш. Нямаше нищо да крием, съвсем нищо. Това са вещи от една стара къща във Фонди. Собственикът им, горкият, избяга в

планината и кой знае кога ще се върне. Вместо да оставим нещата му въкъщи да бъдат унищожени от най-близката бомбардировка, предпочетохме да ги вземем. Тук поне ще могат да послужат за някого. Сега сме във война, трябва някак си да я гласим, а всяка изоставена вещ е загубена, драга моя. И после, когато войната свърши, собственикът сигурно ще поиска от държавата да му плати тия неща и ще си купи по-хубави.

Да си призная, останах поразена, дори се уплаших и, изглежда, съм пребледняла, защото Розета ме погледна и запита:

– Какво ти е, мамо?

Уплаших се, защото като търговка имах силно развито чувство за собственост и винаги съм била честна. Винаги съм смятала, че моето си е мое, чуждото – чуждо и че в тая работа не може да има бърканици, защото иначе всичко отива по дяволите. А ето че попаднах в една къща на крадци и което по-лошо, тези крадци не се страхуваха, защото в този край не съществуваха нито закони, нито карабинери, и не само че не ги беше страх, но почти се гордееха, че крадат. Но не казах нищо. Кончета изглежда се досети за какво мисля, защото добави:

– Но да се разберем. Ние вземаме тия вещи, защото, тъй да се каже, те са вече ничии. Но ние сме честни хора, Чезира, веднага ще те уверя в това: чукни тук.

И тя стана и чукна на стената, вляво от пещта. Станах и почуках и аз. Стената звънеше, сякаш зад нея беше празно. Тогава я запитах:

– Какво има зад тази стена?

– Тук са нещата на Феста, цяло съкровище, целият чеиз на дъщерята, всички домашни вещи: чаршафи, ленени покривки, сребърни прибори, сервизи, скъпи предмети.

Останах поразена, защото не очаквах това. После Кончета все със същото странно въодушевление, което влагаше във всичко, което вършеше или казваше, ми обясни: Винченцо и Филипо Феста били кръстници или по-точно Феста бил кръстил сина на Винченцо, а Винченцо – дъщерята на Феста. Така свързани чрез кръщението били, тъй да се каже, роднини. Феста се доверявал на кръстника си и преди да забегне в планината, зазидал всичките си вещи в кухнята на Винченцо, като го накарал да се закълне, че щом войната свърши, Винченцо ще му ги върне такива, каквито са си. И Винченцо се закълел.

– Тия вещи на Феста са светия за нас – заключи с въодушевление Кончета, сякаш говореше за Господа. – По скоро бих се оставила да ме убият, отколкото да ги докосна. Те стоят тук от един месец и ще си стоят тук, докато трае войната.

У мене обаче остана едно съмнение и аз не се убедих дори когато Винченцо, който до този момент мълчеше, свали лулата си и каза с глух глас:

– Точно тъй, свещени. Германци и италианци ще трябва да минат през трупа ми, преди да ги докоснат.

При тези думи на мъжа си Кончета ме изгледа със святкащи и възбудени очи, сякаш искаше да каже: „Виждаш ли, какво ще кажеш за това? Честни хора ли сме, или не?“ Но аз бях изтръпнала от страх и като си спомних как двамата ѝ синове запъхтени да разтоварват каруцата, си помислих: „Стой си по-далече, крадец веднъж, крадец си остава!“

Този случай с грабежа беше една от главните причини, които ме на караха да се замисля да напусна къщата на Кончета и да отида другаде. Парите си държах скрити в джоба под полата. Те бяха доста, а ние бяхме две сами жени, без ничия защита. Освен това не съществуваха вече нито закони, нито карабинери и малко трябваше, за да надвиеш две клетки жени и да им ограбиш всичко, което притежават. Вярно е, че на Кончета никога не бях показвала торбичката, но от време на време плащам по някоя дребна сума за храната и стаята и бях казала, че имам намерение да плащам редовно. Те не можеше да не си помислят, че имам пари и ги крия някъде. Бяха мародери, но утре биха могли да станат и крадци на моите пари, а може би и убийци – нищо не се знае. Синовете ѝ имаха лица на разбойници, мъжът изглеждаше малоумен, а Кончета беше винаги като не на себе си. Наистина не можех да предугада какво можеше да се случи.

Тази къща, макар да се намираше на малко разстояние от Фонди, беше потънала сред портокаловите градини, скрита и уединена, и в нея можеше да бъде заклан човек, без някой да забележи. Наистина беше хубаво скривалище, ала едно от ония скривалища, в което може да ти се случи нещо много по-лошо, отколкото на открито, под самолетите.

Същата вечер, след като си бяхме легнали, казах на Розета:

– Това е семейство на престъпници. Може да не ни направят нищо лошо, но могат и да ни убият, и да ни заровят като тор на портокаловите дървета, и то без да им трепне окото.

Казах ѝ това, за да се освободя от безпокойството си, но, изглежда, сгреших, защото Розета, несъвзела се още от страховете при бомбардировките, започна веднага да плаче, притисна се към мене и прошепна:

– Мамо, много ме е страх... защо не се махнем веднага?

Тогава добавих, че това са само мои фантазии, че всичко зависи от войната, че Винченцо, Кончета и синовете им сигурно са добри хора.

Тя, изглежда, не остана убедена от думите ми и накрая каза:

– Но аз, все едно, бих се махнала още и за това, че тук се живее много лошо.

Обещах ѝ да се махнем в най-скоро време, защото в това отношение тя беше права: живеехме много зле.

Толкова зле, че сега, когато си спомня, мога да кажа, че през цялото време на войната, прекарано извън дома ни, никъде не съм се чувствала толкова зле, както у Кончета.

Беше ни отстъпила спалнята си, в която тя и мъжът ѝ са спали от деня на сватбата си; но трябва да кажа, че макар да съм селянка като нея, никога в живота си не бях виждала подобна мръсотия. В стаята вонеше толкова силно, че макар прозорците да стояха непрекъснато отворени, в нея липсваше въздух и ми се струваше, че се задушavam. На какво вонеше стаята? На затворено, на стари мръсотии и гнило, буболечки и пикоч. Като търсех причината за тая воня, отворих двете нощни долапчета: в тях имаше две нощни гърнета, високи и тесни, подобни на тръби от бял порцелан, без дръжки, нашарени с рози. Тия нощни гърнета никога не бяха измивани и вътре имаше какво ли не щещ. Голяма част от вонята идваше оттам. Изнесох ги пред вратата и Кончета едва не ме наби, като крещеше ядосана, че тези гърнета ги имала от майка си, че били семейни и не можела да разбере защо не ги искам в стаята. После, първата нощ, когато легнахме в онова голямо брачно легло върху дюшека, цял с дупки и издутини, пълен с топки и със скърцащи и боцкащи неща, от съвсем тънка тъкан, която при всяко движение сякаш се цепеше, усещах през цялото време, че нещо ме хапе. Същото ставаше и с Розета, която не намираше мира и току се въртеше и не заспиваше. Най-после запалих свещта и със свещник в ръка проверих леглото: на светлината видях не една или две, а цели дружини дървеници, които бягаха на всички страни, тъмночервени, едри, подути от нашата кръв, която бяха смукали часове наред. Леглото беше почерняло от тия дървеници и да си призная, никога дотогава не бях виждала толкова много наведнъж. В Рим ми се случи може би няколко пъти да открия една или две, но веднага давах дюшеците да се преправят и след това вече не се появяваха. Но тук бяха с хиляди. Ясно бе, че се бяха скрили не само в дюшека, но и в дъските на леглото, и изобщо в цялата стая. На следната утрин двете с Розета се измихме и се огледахме в огледалото на гардероба. Целите ни тела и лица бяха покрити с червени пришки. Дървениците ни бяха изпохапали навсякъде и изглеждахме като болни от някаква отвратителна кожна болест.

Извиках Кончета, показах ѝ Розета, която плачеше, седнала гола на леглото, и ѝ казах, че е срамота да ти кара да спим при дървеници. А тя, както винаги екзалтирана, отвърна:

– Прави си, срамота е, неприлично е, зная, че има дървеници, гнусно е. Но ние сме бедни селяни, а ти си градска госпожа: за нас дървениците, а за тебе копринените чаршафи...

Признаваше с въодушевление, че съм права, но по странен начин, сякаш ми се подиграваше. И действително, след като заяви, че съм права, съвсем неочаквано заключи, че и дървениците били божи същества и че щом господ ги е създал, значело, че служели за нещо.

Тогава ѝ заявих, че отсега нататък ще спим в колибата, дето държаша сеното за катъра. Сеното бодеше и вероятно и там имаше насекоми, но поне чисти, от ония, които пълзят по тялото и го гъделичкат, но не смучат кръв. Но си дадох сметка, че така не можем да я караме дълго време. В тази къща всичко беше отвратително: не само спането, но и храната. Кончета беше нехайна, мръсна, винаги забързана, винаги занемарена, а кухнята ѝ представляваше една дупка, където тиганите и чиниите бяха замърсени от години. Там никога нямаше вода, нищо не се миеше, готвеше се набързо, както дойдеше. Кончета приготвяше всеки ден едно и също ястие – това, което в Чочария наричат министрина – тънки филии хляб, поставени в глинен съд и залети с бобена чорба. Това ядене се яде студено, след като хлябът се е напоил добре и се е превърнал в каша. Никога не съм обичала тази министрина, но у Кончета, отчасти поради мръсотията (ваницата винаги намирах удавена муха или буболечка), отчасти защото не умееше да приготвя добре дори тази толкова проста гозба, от министрината чак ми се гадеше. И после те я ядяха по селски, без паници, гребяха с лъжицата си, слагаха я в устата си и след това пак я потапяха в кашата.

Ще повярвате ли? Един ден се опитах да ѝ направя бележка, че намирам много умрели мухи между хляба и боба, а тя като кръгла невежа отвърна:

– Яж, яж, голяма работа, какво е в края на краищата една муха? Месо, ни повече, ни по-малко от телешко...

Най-сетне като видях, че Розета не може да яде тия мръсотии свикнах да ходя с Кончета от време на време на пътя, където беше пазарът, преместен тук от града поради постоянните въздушни тревоги и реквизиции на фашистите. На пътя се събираха селянки, които продаваха пресни яйца, плодове, някое парче месо, та дори и риба. Бяха големи скъпчийки и когато някой се пазареше и се мъчеше да смъкне цената, те

му отвърщаха:

– Е, добре, ти си яж парите, а аз ще си ям яйцата...

Изобщо и те знаеха, че има глад, че парите във време на глад не служат за нищо и ме скубеха здравата. Но все пак купувах по нещо, а така давах и на семейството на Кончета да яде и парите ми изтичаха като вода, а това беше още една причина за безпокойство.

Мислехме да се махнем, но къде? Веднъж казах на Кончета, че тъй като англичаните все още не идваха, за нас беше по изгодно да стигнем до селото на родителите ми с някоя каруца или дори пеша и там да очакваме края на войната. Тя одобри с въодушевление:

– И как още, добре ще направиш! Човек само у дома си се чувства удобно. Пък и кой може да замести майката? Права си – тук не ти харесва, – има дървеници, министрината е лоша, а в дома на родителите ти същите дървеници и същата министрина ще ти сторят чудесни. Защо не? Утре Розарио ще ви откара с каручката, ще си направите и една хубава разходка.

Доволни и доверчиви, ние дочакахме следния ден, в който Розарио трябваше да се завърне не знам откъде. Той се върна, но вместо каруцата с катъра донесе куп лоши новини: германците отвличали мъжете, фашистите арестували всеки, който се осмелявал да се движи по пътя, англичаните бомбардирали, а американците се спускали с парашути. Навсякъде имало глад, оскъдица, бунтове. Скоро англичани и германци щели да започнат голямо сражение, и то точно там, където било родното ми село. При сведения от германското командване селото било евакуирано, всичките му жители били отведени в концлагера близо до Фрозиноне. Каза още, че никъде шосетата не били сигурни, защото самолетите се спускали ниско, обстрелвали хората с картечници и не преставали, докато не ги видели мъртви; каза, че и планинските пътища не били сигурни, защото гъмжели от бегълци и разбойници, които убивали за нищо. Изобщо за двете ни било по-изгодно да изчакаме идването на англичаните във Фонди, което било вече въпрос на дни, защото съюзническата войска настъпвала и щяла да пристигне не по-късно от седмица. В заключение каза маса лъжи и истини, но така изкусно смесени, че истините правеха да изглеждат верни и лъжите. Вярно беше, че имаше бомбардировки и обстрелвания от самолетите, но не беше вярно, че се очаквало сражение в зоната на родното ми село и ме то било евакуирано. Но ние бяхме изплашени, сами и без други сведения освен неговите и не си дадохме сметка, че всички тия лоши сведения ни ги даваше, за да ни задържи у дома си, та да продължават да печелят от нас. Впрочем

времената действително бяха много тежки, а аз имах дъщеря и не смеех да поема отговорността да тръгна на път, та дори с една вероятност срещу сто, да срещна опасностите, за които той ни беше уведомил. Затова реших да отложам заминаването за родното си село, като изчакам във Фонди пристигането на съюзниците.

Но тъй или иначе, налагаше се да напуснем колкото можем по-скоро къщата на Кончета още и за това, че, както вече казах, на това място, откъснато от хората, сред портокаловите градини, можеше да ни се случи всичко, а и с всеки изминал ден синовете на Кончета ми всяваха все по-голям страх. Казах, че бяха мълчаливи, но започнеха ли да говорят, издаваха едни характерни, които никак не ми харесваха. Можеха например да кажа ей тъй, като на шега:

– В Албания в едно село стреляха срещу нас и раниха двама от нашите. Но за репресия знаеш ли какво направихме? Тъй като всички мъже бяха избягали, взехме жените, по-хубавите, и ги прекарахме до една... Някои от жените се отдадоха доброволно – курви, те само чакаха да сложат рога на мъжете си, други ги накарахме насила... на някои се изредиха толкова много войници, че след това не можеха да се държат на краката си и изглеждаха като мъртви...

При тия разкази аз оставах изумена, а Кончета се смееше и повтаряше:

– Ех, млади са... На младежите харесват девойки... кръвта на младежите е гореща!

Но по-изумена от мене оставаше Розета, която виждах как пребледнява и се разтреперва. Затова един ден вече не се стърпях и казах:

– Но престанете най-после, така не се говори пред едно момиче!

По добре да бяха протестирали, дори да бяха ме изругали, а те само изгледаха Розета под вежди с черните си святкащи очи, които навяваха страх, докато майка им повтаряше:

– Младежи, то се знае, младежи с гореща кръв. Но ти, Чезира, не бива да се страхуваш за дъщеря си. Синовете ми не биха я докоснали, милиони да им дават. Вие сте на гости, а гостът тук е свят. Тук дъщеря ти е на сигурно място като в църква.

Но от мълчанието на синовете и екзалтацията на майката страхът ми растеше. През това време се бях снабдила от един селянин с един съваем нож и го държах в джоба си с парите. Нищо не се знае: ако биха се опитали да сторят нещо, първо трябваше да нападнат мене, а аз се чувствах способна да ги изколя.

Ала онова, което ни убеди окончателно, че трябва да се махнем

оттам, беше нещо, което се случи няколко седмици след пристигането ни. Една сутрин аз и Розета, седнали на гумното, ронехме царевица, за да не стоим без работа, когато от към пътеката се зададоха двама мъже. Веднага разбрах кои бяха не само по пушките, преметнати през рамо, но и по черните ризи, които се подаваха под куртките им, но и по това, че Розарио, единият от синовете на Кончета, който ядеше хляб и лук наблизо, щом ги зърна, тутакси изчезна между портокаловите дървета.

– Това са фашисти, ти си мълчи, остави на мене – прошепнах на Розета.

Новите фашисти, тези след 25 юли, ги познавах добре, защото в Рим бях имала с тях вземане-даване.

Те бяха измежду най-дръзките и най-лошите вагабонти, които от интерес навличаха черната риза сега, когато честните хора не искаха да я видят вече, но все пак бяха мъже здравеняци, каквито ги има толкова много в Трастевере и в Понте. Ала тия двамата веднага ги прецених; две отрепки, две плашила, двама нещастника, които сами се страхуваха от собствените си пушки повече, отколкото хората, които искаха да сплашат с тях. Единият от тях беше хром и плешив, със сбръчкано като изсъхнал кестен лице, с тесни рамене, просто да го съжалиш. Очите му бяха хлътнали, носът изострен, брадата – дълга. Другият беше почти джудже, но с голяма глава на професор, с очила, сериозен и дебел.

Кончета, която веднага слезе долу, поздрави първия с един красноречив пръкор:

– Какво те носи по тоя край, Шимиоцо?

Шимиоцо, плешивият и слаб фашист, като се полюшваше на крака и удряше с ръка приклада на пушката си, отвърна:

– Стрино Кончета, стрино Кончета, да се разберем. Ти добре знаеш какво търсим, много добре знаеш.

– Честна дума, не те разбирам. Вино ли искаш? Хляб? Хлябът ни е малко, но можем да ти дадем шише вино и някоя и друга сушена смокиня. Селско нещо, то се знае...

– Стрино Кончета, ти си хитра, но този път се натъкна на по-хитър от тебе.

– Какво казваш, Шимиоцо, аз, хитра?

– Да, ти си хитра, мъжът ти е хитър, а двамата ти синове са още по-хитри.

– Моите синове ли? Че кой е виждал синовете ми? Отдавна не съм ги виждала. Те са в Албания. Клетите ми деца, те са в Албания да се бият за краля и за Мусолини, дано бог ги запази живи и здрави.

– Какъв ти крал, какъв ти крал, ние сме република, Кончета.

– Е, тогава да живее Републиката!

– А твоите синове не са в Албания, а тук!

– Тук ли? Ех, да беше вярно!

– Да, тук са. И вчера са ги видели да търгуват на черта борса в Кокуруцо.

– Какво говориш, Шимиоцо? Синовете ми да са тук? Да беше вярно, щях да ги прегърна, щях да зная, че са в безопасност, а то, всяко нощ се скъсвам от плач и страдам повече от Мадоната със седемте страдания...

– Стига! Кажете къде са и – толкова!

– Откъде да зная? Мога да ти дам вино, мога да ти дам сушени смокини, дори и малко царевично брашно, макар че има малко, но как да ти дам синовете си, като ги няма?

– Е, дай засега да опитаме това вино!

И така, те седнаха сред гумното на два стола. Кончета, въдушевена както винаги, отиде да вземе шише вино и две чаши, донесе и панерче сушени смокини. Шимиоцо, който беше възседнал стола като кон, пийна от виното и каза:

– Синовете ти са дезертъори. Знаеш ли, че има декрет за дезертъорите? Ако ги хванем, трябва да ги разстреляме. Такъв е законът.

– Имате право – отвърна весело тя, – дезертъорите трябва да ги разстрелват... мошеници... всички да разстрелят. Но моите синове, Шимиоцо, не са дезертъори.

– А какво са?

– Войници. Воюват за Мусолини, господ да му дари дълъг живот.

– Да, като търгуват на черна борса, нали?

– Искаш ли още вино?

Изобщо, когато не можеше да отговори друго, тя им предлагаше вино, а двамата, които бяха дошли най-вече заради виното, приемаха и пиеха.

Ние с Розета стояхме встрани, седнали на стъпалата на стълбището. Докато пиеше, Шимиоцо непрекъснато разглеждаше Розета, но не като полицаи, за да разбере дали е в ред с документите си, а по краката, по гърдите, като мъж, на когото една привлекателна жена е запалила кръвта. Най-после запита Кончета:

– А тия двете кои са?

Тъй като не исках фашистите да разберат, че сме от Рим, вместо Кончета отговорих набързо аз:

– Ние сме братовчедки на Кончета, идваме от Валекорса.

А Кончета въодушевено потвърди:

– Вярно, те са мои братовчедки. Чезира е дъщеря на вуйчо ми. Наша кръв. Дойдоха да живеят при нас, нали знаеш, кръвта вода не става.

Но Шимиоцо не остана убеден. Очевидно беше по-умен, отколкото изглеждаше.

– Не знаех, че имаш роднини във Валекорса. Винаги си ми казвала, че си от Минтурно. А как се казва тази хубава девойка?

– Казва се Розета – отвърнах аз.

Той изпразни чашата, после стана и се приближи до нас.

– Розета, ти ми харесваш. Тъкмо сега имаме нужда от една прислужница горе, на поста, която да посготвя и да ни оправя леглата. Розета, искаш ли да дойдеш с нас?

Като каза това, той протегна ръка и хвана Розета за брадичката. Но аз веднага го ударих по ръката, като казах:

– Дръж ръцете си на място!

Той ме изгледа с широко разтворени очи, преструвайки се на учуден.

– Хей, какво те прихваща?

А той, като свали пушката от рамото си и я насочи срещу мен, отвърна нахално:

– А ти знаеш ли с кого говориш? Горе ръцете!

Съвсем спокойно, като че вместо пушка той бе насочил срещу мене бъркачката за качамак, отстраних леко цевта и му отвърнах презрително:

– Какви ти ръце горе? Да не смяташ, че ще ме уплашиш с пушката си? Знаеш ли за какво ти служи тя? Да пиеш чуждото вино и да лапаш чуждите смокини. Та и слепият ще види, че си пукнал от глад и нищо повече.

Странно, той изведнъж се укроти и като се засмя, каза на другия:

– Заслужава най-малко да бъде застреляна, какво ще кажеш, а?

Но другият тръсна рамене и избъбря нещо като:

– Жени са... не се тревожи.

Тогава Шимиоцо свали пушката си и с тържествен тон заяви:

– Този път ти прощавам, но знай, че си била на косъм от смъртта. Който докосне милиция, чака го куршум!

Това бе лозунг, написан по стените на Рим и във Фонди. Тоя негодник го беше научил от стените.

– Но решено е – добави той, – ще пратиш дъщеря си на поста за

прислужница в местността Кокуруцо.

Отвърнах му:

– Ти дъщеря ми има да я сънуваш. Аз нищо няма да ти пратя!

А той се обърна към Кончета и каза:

– Да направим замяна, Кончета. Ние няма да търсим вече синовете ти, които са тук, и ти знаеш, че ако ги потърсим както трябва, непременно ще ги арестуваме. В замяна ти ще ни изпратиш братовчедка си. Разбрахме се, нали?

А тази никаквица Кончета, толкова по-въодушевена, колкото повече предложенията бяха невъзможни и престъпни, отвърна поривисто:

– Разбира се, още утре сутринта Розета ще бъде на поста. Аз ще я доведа. Бъдете спокойни. Розета ще ви готви, ще ви прислужва, ще върши всичко, каквото поискате. Разбира се, утре сутринта ще ви я доведа.

Този път, макар че кръвта ми кипна, замълчах от благодарумие.

Двамата негодници постояха още малко, изпиха още по няколко чаши вино и след това единият с шишето, а другият с панерчето сушени смокини си отидоха по същата пътека, по която бяха дошли.

Щом изчезнаха, веднага казах на Кончета:

– Ти с ума си ли си? Че аз дъщеря си мъртва няма да я пратя да слуша на фашистите!

Не го казах много сърдито, защото всъщност се надявах, че Кончета се беше съгласила само привидно, само да не противоречи на двамата фашисти и да ги изпрати доволни. Но останах поразена, когато разбрах, че Кончета съвсем не бе възмутена, както си мислех.

– Е, в края на краищата няма да я изядат я? – каза тя. – Фашистите, драга моя, имат всичко: вино, бяло брашно, меко, боб. На поста всеки ден ядат юфка и телешко. Там Розета ще живее като царица.

– Какво приказваш? Луда ли си?

– Не казвам нищо, само казвам, че сме във война, а във войната е важно да не се противопоставяш на по-силния. Фашистите са по-силни и трябва да бъдем с тях. Утре може би ще бъдат англичаните и тогава ще слушаме англичаните.

– Но ти не разбра ли, че Розета я искат за друго? Не забеляза ли как оня негодник през цялото време я гледаше в гърдите?

– Голяма работа! И без това с един мъж или с друг все трябва да й дойде редът. Какво ще й стане? Сега е война, а във война жените не бива много да придирият, нито пък да претендират за уважение както в мирно време. И после, драга моя, куче, което лае, не хапе. Аз познавам Шмиоцо. Той мисли главно как да напълни търбуха си.

Изобщо стана ми ясно като бял ден, че тя прие сериозно предложението на Шимиоцо: „Ти ще ми дадеш Розета, а аз ще оставя синовете ти на мира.“ И не мога да кажа, че от нейна гледна точка не беше права. Ако Розета отидеше като слугиня или нещо по-лошо при фашистите, ония двама разбойници, синовете ѝ, можеха да си спят спокойно вкъщи и никои нямаше вече да ги потърси. Но свободата на синовете си тя искаше да заплати с дъщеря ми и аз, която също бях майка, разбрах, че тя от любов към децата си беше способна още на следния ден да извика фашистите и да им даде Розета. Затова нямаше вече смисъл да протестирам, а просто трябваше да бягаме. И така, изведнъж смених тона и казах спокойно:

– Добре, ще си помисля. Вярно е, че Розета при фашистите ще живее, както казваш, като царица, но все пак не би ми се искало...

– Хайде, хайде, приказки... Човек трябва да се нагажда към по-силния. Война е.

– Добре, тази нощ ще решим.

– Помисли си, помисли си. Не е бързо. Аз фашистите ги познавам. Ще кажа, че Розета ще иде при тях след няколко дни. Ще почакаат. А ти няма да имаш вече нужда от нищо. Фашистите имат всичко: хехтин, вино, свинско, брашно... При тях само се яде и пие. Ще напълнеете, ще бъдете добре.

– Разбира се, разбира се!

– Провидението ги изпрати тия фашисти, Чезира, защото, да си призная, вече не можех да ви държа у нас. Вярно е, че плащаш, но в тия гладни години храната струва повече от парите. И освен това синовете ми не могат да продължават вечно тоя живот, непрекъснато да бягат, като цигани. Сега ще живеят спокойно, ще спят в мир и ще работят. Да, просто провидението ги изпрати тия фашисти!

С една дума, тя беше решила да пожертвува Розета. А аз от своя страна бях решила още същата нощ да се махнем оттам.

Ядохме, както обикновено, четиримата – Кончета, Винченцо и ние двете, защото синовете вече бяха във Фонди. Щом се прибрахме в плевнята, казах на Розета:

– Не смятай, че съм съгласна с Кончета. Преструвах се, защото от такива хора всичко може да се очаква. Сега ще си приготвим куфарите и призори ще се махнем оттук.

– Но къде ще идем, мамо? – попита тя разплакана.

– Ще се махнем от тая къща на престъпници. Ще отидем, където можем.

– Но къде?

За това бягство аз си бях мислила много пъти и си имах план. Казах й:

– При дядо ти и баба ти сега е невъзможно да идем, защото селото им било евакуирано и кой знае къде са отишли. Но най-напред ще идем при Томазино, той е добър човек, ще му поискаме съвет. Много пъти ми е казал, че брат му живее в планината и там поминува добре с цялото си семейство. Така ще може да ни упъти. Не се страхувай. Майка ти е с тебе и те обича, имаме и пари, които са най-добрият приятел и единствените, на които може да се разчита. Ще намерим къде да идем.

С две думи, успокоих я между другото и с това, че Розета познаваше Томазино, доведен брат на Феста, собственик на земята, която Винченцо обработваше. Томазино беше търговец, който, макар и много страхлив, от любов към черната борса не можа да се реши да иде при своите в планината. Търгуваше с всичко по малко. Живееше в една къщичка на края на полето, в подножието на планината, и припечелваше добре, макар че излагаше на опасност живота си. Търгуваше при грохота на бомбардировките и картечните обстрелвания, сред насилията на фашистите и реквизициите на германците. Но за пари и страхливите стават смели. Томазино беше един от тях.

И така, на светлината на свещта прибрахме в куфарите малкото неща, които бяхме извадили след пристигането си. После, тъй както си бяхме облечени, легнахме в сеното и сме спали около четири часа. Розета наистина би спала и повече, защото беше млада и спеше дълбоко, така че можеше да дойде от село духовата музика да й свири до самите уши и тя пак нямаше да се събуди. Но аз, като по-стара от нея, спях леко, а откакто бяхме избягали, от грижи и от нерви, спях малко. Така че щом петлите пропяха, макар че беше още нощ, но зората приближаваше и петлите я усещаха и се чува отначало слабо в дъното на равнината, после по-наблизо и накрая до нас – в кокошарника на Винченцо, станах от леглото и започнах да разтърсвам Розета. Казвам започнах, защото тя не искаше да се събуди, като в полусън питаше плачливо: „Какво има? Какво има?“, сякаш беше забравила, че сме в къщата на Кончета и си мислеше, че сме в Рим, у дома си, където не ставаме никога преди седем.

Най-сетне се събуди и започна да се оплаква, а аз й казах:

– Да не предпочиташ да спиш до обяд и да те събуди някой черноризец?

Преди да излезем, подадох глава от вратата и погледнах към

хармана. По земята личаха разпръснати за сушене смокини, един стол, на който Кончета беше забравило панерче с царевица, видях розовата и олющена стена на къщата, но нямаше никой. Тогава сложих куфарите на моя и на Розетиния сарък, както при идването ни от Монте Сан Бияджо, и така излязохме от колибата и забързахме по пътеката между портокаловите дървета.

Знаех накъде трябваше да вървим и щом излязохме от портокалова-та градина на главния път, поех по посока към планината, на север от равнината на Фонди. Току-що се беше зазорило и аз си спомних за оная зора, когато избягах от Рим, и си помислих: „Кой знае още колко такива зори ще видя, докато се върна у дома.“

Сив, измамлив въздух трептеше над полето, небето беше белезникаво, с по някоя жълта звезда тук-там, сякаш не се раждаше денят, а втора нощ, по-малко черна от първата. По тъжните и неподвижни дървета, както и по чакъла, студен под босите ми крака, беше паднала роса. Тишината не беше вече нощна, а изпълнена със сухи изскърцвания, пърхане на криле и шумолене. Полето се приближаваше бавно. Вървах пред Розета и гледах планините, извисяващи се наоколо до небето, голи, тук-там с по някой храст, сякаш бяха пусти. Но аз съм планинка и зная, че веднъж стигнем в ли тия планини, ще намерим ниви, гори, храсти, колиби, къшурки, селяни и евакуирани. И си мислех, че на тези планини щяха да ни се случат още много неща и си пожелавах да бъдат добри и да намеря там добри хора, а не престъпници като Кончета и семейството ѝ. Най-вече си пожелавах да останем там кратко време, англичаните да дойдат по-скоро и аз да мога да се върна в Рим, в апартамента и бакалницата си. През това време слънцето се беше вдигнало едва от ръба на планините и върховете наоколо започваха да розовеят. Нямаше вече звезди на небосклона, който стана бледосин. После слънцето блесна отведнъж, блестящо като злато в дъното на маслинените гори, между сивите клони, и неговите лъчи се плъзваха по пътя. Макар още слабо, усетих, че чакълът под краката ми не е вече тъй студен. Зарядвана от слънцето, казах на Розета:

– Кой би казал, че е война? Тук на полето човек не би помислил, че има война.

Розета дори нема време да ми отговори, защото откъм морето изскочи един самолет със страхотна бързина. Отначало чух шума му, който се засилваше, и след това го видях, че се спуска върху нас. Едва успях да грабна Розета за ръката и да се хвърля с нея отвъд канавката в една царевична нива, където паднахме по корем между стеблата, и

самолетът мина много ниско над шосето с оглушаващ рев, гневен и зъл, сякаш ни се заканваше. Като стигна на далечния ъгъл на шосето, той се изви, издигна се изведнъж над една алея тополи и след това се отдалечи, като летеше по дължината на планините, но на половината им височина, и приличаше на муха, която лети на слънце. Аз лежах по корем, притиснала до себе си Розета, но гледах на шосето, където бе останал малкия куфар, който Розета бе изпуснала, когато я бях дръпнала за ръка. Забелязах, че когато самолетът летеше над шосето, от чакъла се надигнаха малки облачета прах, които бягаха по посока на планината заедно със самолета. Щом шумът стихна съвсем, излязох от нивата, отидох да погледна и видях, че куфарът е надупчен от много куршуми и че на пътя имаше много куршуми, дълги колкото кутрето ми. Нямахте съмнение: самолетът беше целил нас, защото на шосето бяхме само ние. „Да пукнеш“ – помислих си и в гърдите ми се надигна ужасна омраза към войната. Авиаторът не ни познаваше, може би бе някой добър младеж на възрастта на Розета и само защото имаше война, се опита да ни убие, ей тъй, за удоволствие, като ловец, който е тръгнал на разходка с кучето си из гората и стреля наслуки в някое дърво, като си мисли: „Все нещо ще убия, било то врабче...“

Да, ние бяхме наистина две врабчета, взети на прицел – от някакъв безделник ловец, който, ако ги убиеше, щеше да ги остави там, където са паднали, защото и без това няма да му послужат за нищо.

Когато поехме отново по пътя, Розета каза:

– Мамо, а ти казваше, че на полето нямало война, пък този летец се опита да ни убие.

– Дъще – отвърнах й аз, – сбъркала съм. Войната е навсякъде – както в града, така и на полето!

ГЛАВА ТРЕТА

След около половин час стигнахме до един кръстопът. Вдясно имаше мост, който минаваше над един поток, а отвъд моста – бяла къщичка, където знаех, че живее Томазино. Като се надвесих над моста, видях една жена, коленичила на камъните на брега, да пере дрехи и ѝ извиках:

– Тук ли живее Томазино?

След като доизцеди една изпрана дреха, тя отвърна:

– Да, тук. Но сега го няма. Замина сутринта рано за Фонди.

– Ще се върне ли?

– Да, ще се върне.

Не ни оставаше нищо друго, освен да чакаме, и така направихме, като седнахме на каменната пейка в началото на моста. Известно време постояхме мълчаливо на слънцето, което ставаше постепенно все по-горещо и по-ярко. По едно време Розета запита:

– Как мислиш, мамо, Анина ще опази ли жив и здрав Палино, докато се върнем?

Задълбочена в съвсем други мисли, в първия миг почти не разбрах въпроса ѝ. После си спомних, че Анина беше портиерката на съседната къща в Рим, а Палино – котаракът на Розета, към когото беше много привързана и когото на тръгване беше поверила на Анина. Успокоих я, че когато се върнем, сигурно ще намерим Палино по-хубав и по-дебел, ако не за друго, то защото Анина беше сестра на месар и въпреки оскъдицата на тях сигурно никога нямаше да липсва месо. Изглежда, думите ми я успокоиха и тя млъкна, като присви очи на слънцето.

Предадох този неин въпрос в она толкова критичен момент, за да подчертая, че макар да беше надхвърлила осемнадесет години, по характер Розета си оставаше дете. Това проличаваше в безпокойствието ѝ за подобни неща в един момент, когато още не знаехме къде щяхме да спим тази нощ и дали щяхме да ядем.

Най-сетне от шосето се зададе мъж, който пристигаше бавно и ядеше портокал. Познах, че това е Томазино, който приличаше на същински евреин от гето. Лицето му беше дълго, брадата небръсната от една седмица, носът гърбав, очите изпъкнали и вървежът провлачен. Той също ме позна, защото му бях клиентка и през изминалите две седмици бях купила от него доста продукти, но беше недоверчив. Той не отвърна на поздравата ми и продължи да си върви към нас със сведени очи, като

дъвчеше своя портокал. Щом ни доближи, го заговорих:

– Томазино, ние напуснахме къщата на Кончета. Трябва да ни помогнеш, защото не знаем къде да идем.

Той се облегна на парапета на моста, опрял крак до зида му, захапа нов портокал, който извади от джоба на палтото си, изплю кората и отвърна:

– Лесно е да се каже. В такива времена всеки за себе си и господ за всички. С какво да ти помогна?

– Ти сигурно познаваш някой планинец, който би могъл да ни приюти, докато дойдат англичаните.

– Никого не познавам и доколкото зная, горе всички къщи вече са заети. Но ако се качиш в планината, все ще намериш нещо: някоя колиба или плевник.

– Не, така сама няма да отида! – казах аз. – Горе ти имаш брат и познаваш селяните. Трябва да ме упътиш.

Като изплю една друга кора в лицето ми, Томазино отвърна:

– Аз на твое място знаеш ли какво бих сторил?

– Какво?

– Бих се върнал в Рим, ето какво.

Разбрах, че си правеше оглушки, защото смяташе, че сме бедни, а беше алчен за пари и без пари на никого никаква услуга не правеше. Никога не бях му казвала, че нося у себе си много пари, но сега ми стана ясно, че беше настъпил моментът да му го кажа. На него можех да се доверя, защото той беше от моята черга: бакалин с магазин за хранителни продукти във Фонди и сега търгуваше на черна борса, точно както бях правила и аз. С други думи – гарван гарваново око не вади.

И така, без много да настоявам, му казах:

– В Рим аз няма да се върна, защото там има бомбардировки и глад, а и влакове вече няма. Освен това дъщеря ми Розета е още под впечатлението от бомбите. Решила съм да ида в планината и да намеря там подслон. Ще си платя. Освен това искам да се запаса със зехтин, фасул, портокали, сирене, брашно, изобщо с всичко по малко. Ще платя всичко в брой, защото имам пари сто хиляди лири. Ти не желаеш да ми помогнеш. Е, добре, ще се обърна към някой друг. Да не си само ти тук във Фонди? Тук е и Еспозитано, и Скализе, и още много други. Да вървим, Розета.

Всичко това казах решително, след това сложих куфара на саръка, Розета направи същото и двете тръгнахме по пътя по посока към Монте Сан Биаджо.

Като чу, че имам сто хиляди лири, Томазино ококори очи и за миг зъбите му останаха забити в портокала, който белеше с уста. След това го захвърли и се затича след мене. Тъй като носех куфара на саръка си, не можех да се обърна, но чух прегракналия му задъхан глас, който молеше:

– Спри за минута, спри се, дявол да го вземе, какво те прихваща, спри се да поговорим, да обмислим.

Най-после спрях и след като малко се поопъвах, съгласих се да се върна и да вляза в къщичката му. Покани ни в една варосана и гола стаячка на долния етаж, в която имаше само една пружина от легло с дюшек и разхвърляни чаршафи. Тримата седнахме на леглото и той почти любезно заговори:

– Е, сега да направим списък на продуктите, които ти трябва. Не ти обещавам нищо, защото моментът е ужасен и селяните са станали хитри. За цените ще трябва да се осланяме на мене и да се спориш. Не сме в Рим в мирно време, а във Фонди във време на война. Колкото до къщичката в планината, не зная. Преди бомбардировките имаше много, но после всички бяха заети. Но тъй като тази сутрин съм с намерение да ида при брат си, значи, и вие ще дойдете горе с мене веднага. За продуктите трябва да ми дадеш една седмица срок. През това време, ако намериш горе подслон, брат ми или някой друг евакуиран могат да ти заемат или да ти продадат нещо.

Като каза това с делови и разсъдлив тон, той извади от джоба си мазен и окъсан бележник, избра една чиста страница, взе химически молив, намокри върха му с езика си и подхвана:

– И тъй, казвай колко брашно ти трябва?

Продиктувах му списъка точно: толкова брашно, толкова царевично, толкова зехтин, фасул, овче сирене, мас, салам, портокали и т. н. Той записа всичко, после сложи бележника в палтото си и излезе от стаята. След малко се върна с един хляб и с половин салам.

– Да сложим началото на продоволствието... вие яжте и ме чакайте тук... след около час ще се качим в планината... но добре ще е да ми платиш хляба и салама... тъй няма да объркаме сметките.

Тогава извадих една банкнота от хиляда лири и му я дадох. След като я разгледа срещу светлината, той върна остатъка в много дребни банкноти, толкова изпокъсани и мръсни, каквито никога дотогава не бях виждала. Такива да банкнотите по селата, където парите са малко и се въртят все в едни и същи джобове и където никога не се подновяват, защото селяните не внасят на драго сърце парите си в банките, а ги крият

вкъщи. Върнах му няколко от банкнотите, защото бяха наистина много мръсни, а той ги замети, като забеляза:

– Ако имаше една количка от тия банкноти, веднага бих се съгласил да ги взема.

С една дума Томазино ни остави, като ни предупреди, че ще се върне скоро. Започнахме да ядем хляб и салам, седнали на леглото, без да говорим, но вече спокойни, защото знаехме, че скоро щяхме да имаме дом и храна. По една време само казах, не знам защо, може би следвайки мислите си:

– Виждаш ли, Розета, какво значат парите?

– Дева Мария ни помогна, мамо – отвърна тя, – знам това, и тя винаги ще ни помага.

Не посмях да ѝ противореча, защото беше силно вярваща и се молеше всяка сутрин, щом станеше от сън, и вечер, преди да си легне. Аз сама я бях научила на обичая в нашите села. В момента неволно помислих, че ако това беше истина, помощта на Дева Мария беше малко особена: парите убедиха Томазино да ни помогне, ала тях аз ги бях спечелила на черна борса, благодарение на войната и глада. Дали Дева Мария бе поискала да има война и глад и защо? Да ни накаже за греховете ли?

Като изядохме хляба и салама, се изтегнахме на мръсните чаршафи и поспахме около половин час, защото бяхме станали рано и сънят ни беше налегнал отново и бе замаял главите ни като виното, когато се пие на гладен стомах. Още спяхме, когато Томазино се върна и ни събуди, пляскайки весело с ръце близо до лицата ни.

– Събуждайте се, заминаваме! Ставайте!

Беше весел, очевидно предвкусваше печалбата, която смяташе да пипне от нас. Станахме и го последвахме навън. На площада пред моста стаеше едно много малко сиво магаре от породата на сарденолите. Клетото животно беше натоварено с куп пакети, върху които Томазино беше завързал нашите куфари. И така, потеглихме на път.

Томазино водеше магарето за юздите с пръчка в ръка, облечен по градски, с черна шапка и с черни райе панталони, но без връзка. Беше обул войнишки обувца от жълта кравешка кожа, по които имаше следи от кал. Ние с Розета вървахме след него.

Отначало заобиколихме по равно подножието на ония планини, след това по една катърска пътека, която се отделяше от главния път и се виеше нагоре, камениста, прашна и неравна, от двете страни с къпинови храсти, започнахме да се изкачваме и много скоро се озовахме в тясна и стръмна котловина, между две възвишения, която в горната си

част се стесняваше все повече и повече като фуния и накрая, както видяхме, се превръщаше в проход между два скалисти върха. Вярвате ли? Щом стъпих по първите камъни на пътеката, сред изсъхналия животински тор, прахта и дупките, изпитах радост. Аз съм селянка-планинка и до шестнадесетгодишната си възраст съм кръстосвала катърски пътеки като тази. Щом нозете ми стъпиха пак на катърска пътека, стори ми се, че намирам отново нещо родно, сякаш вместо родителите си намерих отново поне местата, където те ме бяха отгледали. Досега, помислих си, бяхме в равнината, а хората от равнината са лицемерни, крадливи, мръсни и предатели; но сега на тази скъпа катърска пътека с изсъхнал магарешки тор, прашна и стръмна, отново намирам своите планини и своите хора. Не споделих нищо от тия си мисли с Томазино, преди всичко защото той нямаше да ме разбере и после, защото той беше същински селянин от полето с това свое еврейско лице и с манията си да трупа пари. Но когато минавахме покрай един красив храст, под който цъфтяха много диви циклами, прошепнах на Розета:

– Набери си циклами, свий едно букетче и си закичи косите, много хубаво стоят.

Казах това, защото изведнъж си спомних, че и аз като момиче правех тъй: берях циклами, които ние, чочарките, не знам защо наричаме скочапиняте, свивах китки, закичвах косите си над ухото и след това ми се струваше, че съм два пъти по-хубава.

Розета ме послуша и когато спряхме малко да отдъхнем, набра едно букетче за себе си и едно за мен и двете си накичихме косите. На Томазино, който ни гледаше учуден, казах:

– Разкрасяваме се за новия ни дом, в който ще влезем.

Но той, като истински черноборсджия и отгоре на това от равнината, дори не се усмихна, загледан с широко отворени очи в празното пространство, все пресмятайки каква стока ще купи и каква ще продаде, каква печалба или загуба ще има.

Пътеката мина най-напред покрай група къщурки, в началото на долината, после зави надясно по дължината на планината сред една гора. Тя се издигаше зигзагообразно постепенно нагоре, на места стръмна. Аз не се уморявах, защото краката ми бяха свикнали на катерене, тъй да се каже, още от рождение и сякаш инстинктивно бях намерила отново планинската си стъпка – бавна и равномерна, така че не се задъхвах дори и при стръмните, докато Розета, която беше римлянка, и Томазино – от равнината, трябваше от време на време да се поспират, за да си поемат дъх. През това време с постепенното изкачване на пътеката пред нас

се откриваше изгледът на долината или по-скоро на процепа, тъй като не можеше да се нарече долина, защото беше много тясна – една безкрайна стълба, чиито по-широки стъпала се намираха на най-ниската част на планината, а най-тесните – на върха. Тези стъпала бяха терасовидно обработвани земи, които ние, чочарките, наричаме „мачери“. Представяват дълги тесни ивици плодородна земя, всяка една укрепена със сух, каменен зид. На тези ивици расте от всичко по малко: жито, картофи, царевица, зеленчук, лен, а също и овощни дръвчета, пръснати тук-там сред културите. Познавах добре тези земи, защото още като момиче бях работила по тях като добиче, бях мъкнала на саръка камъни в панери за издигане на укрепителни зидове. Освен това бях свикнала да скитам по стръмните пътечки и стълбички, които съединяваха една мачера с друга. Тези земи струват на селяните много труд, защото, за да ги направят, трябва да укрепят стръмния рид на планината, като изсичат гората, като изправят един по един камъните и ги пренасят на ръце и най-последно, като изкачват горе дори пръст. Но направят ли ги веднъж, тези земи осигуряват живота им, като им дават всичко необходимо за препитание, така че те нямат вече нужда да купуват нищо.

Не мога да кажа колко време вървахме по пътеката, която се катереше доста нависоко по планината вляво от долината, след това минаваше от другата страна и започваше да се изкачва по планината вдясно. Сега вече можехме да видим цялата долина до небето, там, където завършваше гигантската стълба на мачерите и започваше тъмният пояс на гъсталака; после гъсталакът оредяваше и по голия склон тук-там се виждаха цъфнали дървета, най-сетне свършваха и дърветата и пред погледа се откриваха скали, стигащи до синьото небе. Точно под гребена на планината се виждаше кичур зеленина, а сред зеленината се очертаваха червени скали.

Томазино ми каза, че в ония скали се намирал входът на някаква дълбока пещера, в която преди много години се укривал един прословут овчар от Фонди, който изгорил годеницата си жива в една колиба и после забягнал в отвъдната страна на планината, оженил се и нароил деца и внуци. Когато най-сетне властите го открили, бел вече много стар, баща, свекър и дядо, с бяла брада, обичан и уважаван от всички. Томазино добави още, че отвъд гребена се намирали планините на Чочария, между които планината на феите. Тогава си спомних, че като дете името на тези планини винаги ме е карало да мечтая и често бях питала майка си дали там наистина има феи. Тя ми отвръщаше, че феи нямало и че планината се наричала тъй неизвестно защо. Но аз никога не повярвах на

думите ѝ и сега, след толкова години, когато вече имах голяма дъщеря, без малко пак щях да се поддам на желанието си да запитам Томазино защо наричат тъй тая планина и дали някога там са живели феи.

Но стига! На един завой на пътеката по средата на мачерите видях бял вол, впрегнат в рало, а зад него един селянин, който го подкарваше с остен по своята тясна и дълга нивичка. Томазино доближи ръка до устата си и извика:

– Ей, Париде!

Селянинът повървя още малко след ралото, след това спря и се упъти бавно към нас.

Не беше много едър, но добре сложен, каквито са мъжете в Чочария, с кръгла глава, ниско чело, с малък и гърбав нос, със силно очертана челюст и уста, подобна на рязка, която сякаш никога не се усмихваше. Сочейки ни, Томазино му каза:

– Париде, това са две госпожи от Рим, търсят в тоя планински край някоя къщурка... докато дойдат англичаните, разбира се, въпрос на дни.

Париде свали черната си шапчица и ни загледа втренчено, с безизразно лице, както гледат като ослепени и тъпи селяните, които са били часове наред сами, с добичето, ралото и браздата. После бавно и неохотно отвърна, че свободни къщички вече нямало, малкото свободни били вече дадени под наем и изобщо не виждал къде бихме могли да се подслоним.

По лицето на Розета тутакси се появи отчаяние. Но аз си останах спокойна, защото имах пари в джоба си и знаех, че в края на краищата с пари всичко се нарежда. И действително щом Томазино му каза почти грубо: „Хей, Париде, да се разберем, госпожите ще платят... те не искат милостиня от никого, а плащат в брой.“, Париде се почеса по тила и като сведе глава, призна, имал нещо подобно на обор или барака към къщата си, където държал стана и където, щом се касаело наистина за кратко време, сме можели да се настаним.

– Видя ли, че имало къща?... Стига човек да е разбран – каза Томазино. – Сега ти, Париде, гледай работата. Аз ще се погрижа да представя госпожите на жена ти.

След като размени още няколко думи, Париде се върна към ралото си, а ние продължихме изкачването.

Оставаше ни още малко път. След около четвърт час забелязахме три къщурки, разположени в полукръг върху равната част на една мачера. Бяха малки къщички с по две стаички, чиито задни стени бяха опрени на склона. Селяните си ги строяха сами, дори без помощта на

майстор-зидар, и в тях само спят. През другото време обработват земята, а при дъжд и когато трябва да се хранят, се подслоняват в колибите, които се строят още по лесно от къщурките и могат да се издигнат само за една нощ от сух каменен зид със сламен покрив. И наистина около къщурките имаше разпръснати много колиби, образуващи нещо като малко селце. Над някои от тях се виеха стълбчета дим, което означаваше, че там се готви, други, изглежда се използват за плевници или обори. По тясното свободно пространство на мачерата между къщите и колибите сновяха хора.

Когато най-сетне пристигнахме на площадката между колибите и къщурките, видяхме, че хората, които сновяха, приготвят голяма трапеза на открито, почти на края на мачерата, под сянката на една смокиново дърво. На масата вече бяха наредени чиниите и чашите, сега хората пренасяха големи пънове, които щяха да послужат за сядане. Един от тях щом ни видя, се запъти към Томазино и му извика:

– Тъкмо навреме идваш. Ще ядеш с нас.

Това беше Филипо, братът на Томазино. Никога не бях виждала двама братя толкова различни един от друг. Докато Томазино беше сдържан, мълчалив, затворен и почти мрачен, винаги зает с пресмятане на печалбите си, като през това време си хапеше ноктите и гледаше към земята, Филипо беше общителен и сърдечен. И той като Томазино беше бакалин, само че Томазино продаваше хранителни продукти, а Филипоят магазин бил нещо като универсален, където се продава по малко от всичко. Дребен на ръст, с къс врат и с глава, прикрепена почти без врат върху много широки плещи, той приличаше на пръстена тенджера, обърната наопаки, чиято по-тясна част стои нагоре, а по-широката надолу, а носът стърчи точно като чучур. Късите крака придържаха един широк и изпъкнал гръден кош, а изхвъркналото напред шкембе стоеше така, сякаш едва придържаше панталоните, пристегнати с колан, които даваха илюзията, че при най-лекото движение ще се изхлузят от тялото му.

Щом Филипо научи, че сме бежанки, които ще живеем горе с тях, че имаме пари и че сме бакалки (за всичко това го осведоми Томазино, все тъй мрачен и без да се доизказва, сякаш говореше сам на себе си), Филипо едва не се хвърли на вратовете ни:

– Заповядайте на масата, седнете... Днес сме сготвили юфка с боб. Ще се нахраните при нас и докато пристигнат продуктите ви, ще ядете от нашите... и без това скоро ще дойдат англичаните, ще донесат всичко и ще има изобилие, а сега най-важното е да се сити и весели.

Филипо се засуети силно развълнуван, около траpezата и ни

представи на дъщеря си – мила, малко тъжна мургава девойка, и на сина си – нисък младеж, с широки, леко прегърбени рамене, който изглеждаше гърбав, но всъщност не беше. Той беше много мургав и носеше очила поради късогледите си очи. Беше доктор, така поне каза бащата.

– Представям ви сина си Микеле... той е доктор.

После ни запозна със съпругата си – жена с изплашено лице, с много бяла кожа, хлътнали очи със сини кръгове и силен грим. Страдаше от астма, а според мен, изглежда, че страдаше и от страх.

Както вече казах, щом узна, че имам бакалница в Рим, Филипо изведнъж се обърна към мене със сърдечен, дори братски тон. След кота ме запита имам ли пари, и като разбра, че имам, ми довери, че също имал една голяма сума в джоба си на панталоните си, която щяла да му стигне дори ако случайно англичаните се забавели с още една година. Разговаряше с мене доверчиво, като равен с равен, с една дума – като търговец с търговец. И аз отново се почувствах успокоена. Но нито аз, нито той знаехме тогава, че тази огромна сума през време на войната постепенно ще се обезцени и накрая нямаше да ни стигне да преживеем с нея дори месец.

Филипо каза още:

– Ние ще останем тук, докато дойдат англичаните, ще ядем и пием, за друго няма да мислим... Като дойдат, те ще ни донесат вино, зехтин, брашно, ще се върне изобилието и ние, търговците, веднага ще подхванем пак търговията си, като да не е било нищо.

Само колкото да поддържам разговора аз му възразих, че англичаните може изобщо да не дойдат и германците да победят.

– Че какво ни интересува нас това? – каза той... Германци или англичани, все едно, стига само някой действително да победи... нас ни интересува само търговията.

Всичко това той каза високо и с голяма увереност. Но синът му, който седеше сам на края на мачерата и гледаше към Фонди, се обърна и изсъска като усойница:

– Тебе може да не те интересува... но ако победят германците, аз ще се убия!

Той каза това толкова сериозно и убедително, че аз се учудих и запитах:

– А на тебе какво са ти сторили германците?

Той ме погледна косо и отвърна:

– Лично на мене нищо... но я ми кажи, ако някой ти каже: „Виж, пускам в дома ти тая отровна змия, пази я“, ти какво ще отвърнеш?

– Ех, змия в къщата си не бих искала – отговорих аз учудена.

– Че защо? Тая змия досега не ти е причинявала никакво зло, нали?

– Да, но всеки знае, че отровните змии рано или късно ухапват човека.

– Ето, това е същото, макар че лично на мене те нищо не са ми сторили, но аз знам, че германците или по-точно нацистите, рано или късно ще започнат да хапят като змии.

Филипо, който до този момент ни слушаше нетърпеливо, почна да вика:

– На масата, на масата! Оставете германците и англичаните... сядайте, че супата вече е сипана.

И синът, мислейки си може би, че съм селянка и не си струва да си струва труда да си хаби думите с мене, се отправя, както и останалите към масата.

Каква трапеза! Ще си я спомням, докато съм жива, заради необичайното място и заради изобилието. Необичайното беше в това, че трапезата беше дълга и тясна, наредена върху дългата и тясна мачера чак до долината на Фонди; около нас планината, а отгоре нас синьото небе, осветено от приятното топло септемврийско слънце. А на масата изобилие: чинии със салам, шунка, балкански сирене, домашен пресен хляб, вкусен и хрупкав, туршии, сварени яйца и масло, супа от боб и юфка в големи паници, пълни догоре, които дъщерята, майката и жената на Филипо постепенно донасяха от колибата, където готвеха. Имаше и вино, в шишета, имаше дори бутилка коняк. Изобщо никой не би могъл да помисли, че в долината цареше глад и едно яйце се продаваше осем лири, а в Рим хората мряха от глад.

Филипо обикаляше гостите около трапезата, потъркваше ръце и със светнало от доволство лице, повтаряше:

– Да ядем и да прием... и без това англичаните ще дойдат и изобилието ще се върне...

Не бих могла да кажа откъде се беше загнездила тази мисъл в главата му, че англичаните щели да дойдат, изобилие, но там горе всички вярваха в това и непрекъснато го повтаряха. Предполагам, че това тяхна убеждение се дължеше на радиото, по което, както ми казаха, някакъв англичанин, който говорел италиански като италианец, правел пропаганда всеки ден, като повтарял, че веднъж дойдат ли англичаните, всички ще тънем в изобилие.

Но стига! След като сипаха супата, всички седнахме на масата. Колцина бяхме? Филипо с жена си и двете си деца, Париде с жена си

Луиза – дребна, руса, с къдрави коси и сини очи, с миши израз на лицето, и детето им Донато. После Томазино с жена си – висока и слаба, с мустакато и сурово лице, и дъщеря им, също така с конска физиономия като майка си, но малко по-нежна, с черни и дребни очи. Имаше още четирима-петима лошо облечени мъже с дълги бради и доколкото разбрах, бяха от Фонди, евакуирани тук, винаги около Филипо като около свой признат главатар. Всички бяха поканени от Филипо на годишнината от сватбата му. Но това научих по-късно. Отначало имах впечатление, че Филипо разполага с излишни продукти и кани всеки ден жители на селището.

Без преувеличение ядохме в продължение на три часа. Най-напред от супата с юфка и фасул, юфката беше тънка, само от яйца, жълта като злато, а фасулът от най-доброто качество, мек и едър, и се топеше в устата като масло. Всички изядохме по две, а някои дори и по три препълнени чинии, толкова вкусна беше. После дойде редът на балканската шунка, малко солена, но апетитна, домашните наденици, твърдо сварените яйца, туршиите. След това жените се завтекоха към колибата и започнаха да носят чинии с големи късове добре изпечено телешко месо – екстра качество, крехко и бяло. Предния ден заклали едно теле и Филипо купил няколко килограма. След печеното телешко, дойде редът на агнешкото рагу, крехко и нежно, с много приятен бял и сладникаво кисел сос. След това опитахме овчето сирене, твърдо като камък, пикантно, пригответо специално за мезе на виното, и след виното дойдоха плодовете: портокали, смокини, грозде, сухи плодове. Имаше и сладкиши, да, сладкиши и от маслено тесто, печени на фурна, поръсени с пудра захар и ванилия. И накрая с коняка изядохме по няколко бисквити от една голяма кутия, която дъщерята на Филипо донесе от тяхната къщичка. А колко изпихме? Според мене – най-малко по литър на глава, но някои изпиха повече от литър, а други по малко от четвърт, например като Розета, която изобщо не пиеше. Не мога да опиша веселието, което цареше на масата. Всички ядяха и пиеха, говореха само за неща за ядене и пиене, т. е. за онова, което ядяха и пиеха, което щяха да ядат и пият или което бяха яли и пили в миналото. За тия хора от Фонди, както впрочем и в моя край, беше важно яденето и пиенето, както в Рим – да имаш собствена кола и апартамент в Париоли. За тях всеки, който яде и пие малко, е загубен, така че ако искаш да те уважават, гледай да ядеш колкото е възможно повече, като знаеш, че това е единственият начин да ги накараш да се възхищават от теб и да те ценят.

Бях седнала до жената на Филипо, онази много бяла жена с едра

гръд, за която вече казах, че изглеждаше болна. Тя не беше весела, горката, защото видимо не се чувстваше добре; но ми се похвали, че обикновено имали много храна въщи.

– Никога по-малко от четиридесет пресни яйца, по шест свински бута и толкова салам, сирене... никога по-малко от двадесет пити... Толкова сланина ядохме веднъж, че отхвърлих едно голямо парче, което беше слязло вече в стомаха ми и излезе като някакъв втори език, само че бял...

Повтарям тия думи, защото тя ги каза просто ей така, за да ми направи впечатление, с една дума, и те бяха хора от село, и не знаеха, че истинските богаташи от града ядат малко, особено жените, а богатството си влагат в домовете си, в накити и дрехи. Тези хора тук, напротив, бяха облечени като просяци, но се гордееха с яйцата си, сланината си, както дамите в Рим с вечерните си тоалети.

От всички най-много пиеше Филипо, от една страна, защото, както ни съобщи неочаквано, празнувал годишнина от сватбата си, и – от друга, защото у него беше станало вече навик да си пийва. По-късно често го виждах със святкащи очи и зачервен нос през всички часове на деня, та дори и сутрин в девет часа. И така, по средата на обяда, може би защото беше вече пиян, той се впусна в откровения:

– Аз ви казвам – започна изведнъж с чаша вино в ръка, – че войната е лоша само за глупците, но за другите – не. Знаете ли какво ми се иска да напиша в моя магазин върху касата: „Тук няма глупаци!“ Това е самата истина. Аз не съм глупак и никога няма да бъда, защото на този свят съществуват само две категории хора: глупави и хитри, и никой, който знае това, няма никога да поиска да се числи към първите. Работата се състои в това, да знаеш някои неща, да умееш да си отваряш очите. Глупците са ония, които вярват на вестниците, ония, които си плащат данъците и отиват на война, та дори и загиват там. А хитрите, о, те са обратно на тях. Ето, това е всичко. Времената станаха такива, че глупците загиват, а хитрите се спасяват. Който е глупав, в днешно време не може да не бъде още по-глупав, а който е хитър, трябва да бъде крайно хитър. Нали знаете поговорката: "По-добре жив глупак, отколкото мъртъв доктор..." или тази: „По-добре едно яйце днес, отколкото една кокошка утре!“ или пък другата: „Само страхливец обещава и изпълнява!“ Ще добавя: от днес нататък няма да има място в света за глупците, никой няма да може да си позволи лукса да бъде глупак дори само за един ден. Отсега нататък трябва да бъдем много хитри, защото времената са много опасни. Подадеш ли пръст, ще ти отсекаат ръката. Виждате

ли какво се случи на клетия Мусолини, който смяташе, че ще повоюва с един пръст с Франция? После се наложи да даде цялата си ръка, и то вече срещу цяла Европа, и сега няма нищо и е принуден да бъде глупак, който винаги е искал да бъде хитър. Съгласете се, правителствата идват и си отиват, обявяват война за сметка на нещастния народ, а после сключват мир и си вършат, каквото им е угодно, но единственото, което има значение и си остава неизменно, е търговията. Които и да дойдат – германци, англичани или руси, това, което за нас, търговците, трябва да има значение над всичко, е – търговията. Ако търговията върви добре, всичко останало върви добре.

Тази реч, изглежда, струваше на Филипо необикновено усилие, защото накрая по челото и слепоочията му избиха капки пот и след като изпразни чашата си на един дъх, той изтри лицето си с кърпа. Евакуираните, които, както вече казах, образуваха бандата му, веднага го акламираха разпалено, защото ядяха на неговия гръб и каквито гладници и ласкатели бяха, искаха по този начин да му се отблагодарят.

– Да живее, Филипо! Да живее търговията! – извика един от тях.

Друг, подсмиввайки се, каза:

– Ти, Филипо, можеш да кажеш, че търговията си остава неизменна. Толкова много неща се случиха, но търговията си продължава и ти винаги сключваш добри сделки.

Трети, малко объркан всезнайко, каза:

– Аз съм съгласен с теб да дойдат германци или англичани, но не казвай да дойдат русите, Филипо.

– Че защо? – попита Филипо, който от изпитото вино вече разбираше трудно.

– Защото русите няма да позволят да въртиш търговията си, не знаеше ли? Русите са най-много против търговците.

– Рогачи! – тихо отвърна Филипо замислен, като си сипваше вино от шишето и го гледаше с любов как се качва нагоре в чашата.

Четвъртия накрая извика:

– Филипо, ти си велик човек, имаш право: тук никой не е глупак, това е сигурно, ти каза самата истина.

В този момент, когато всички се смееха на тази откровена мисъл, изведнъж синът на Филипо скочи и каза мрачно:

– Тук друг глупак освен мене няма. Аз съм глупак.

След тези внезапни думи настъпи мълчание, всички се спогледахме учудени. След това синът продължи:

– И тъй като на глупаците не им е мястото при хитрите, извинете,

но ще отида да се поразходя.

Щом изрече това, въпреки че някои се опитаха да го разубедят, като казаха: „Е, хайде де, защо се обиди, тебе никога никой не те е считал за глупак“, той отместа стола си и се отдалечи бавно нагоре по мачерата.

Всички се обърнаха да го видят, докато се отдалечаваше; но Филипо беше много пиян и не се засегна. Той вдигна чаша по посока на сина си и каза:

– За негово здраве... във всяка семейство трябва да има поне един глупак, това не вреди.

Всички започнаха да се смеят, като гледаха, че бащата, който се смяташе за хитър, пие за здравето на сина си, който се провъзгласи за глупак, и още повече се разсмяха, когато Филипо повиши глас и извика:

– Ти можеш да бъдеш глупак, защото вкъщи аз съм хитър.

Някой забеляза:

– Истина е: Филипо работи и печели, а синът му през това време чете книги и си дава важност.

Но Филипо, който всъщност се гордееше с този свой син, толкова различен от него и толкова начетен, като вдигна ръка на носа си от чашата, добави:

– Да се разберем: моят син наистина е идеалист... но в тия времена какво е идеалистът? Глупак. Макар не по своя вина, макар по силата на обстоятелствата, но глупак.

Слънцето се скри зад планините и най-после всички от компанията, кой от една, кой от друга страна, станаха от трапезата. Мъжете се упътиха към къщичката на Филипо да играят карти, селяните се върнаха към работата си, а ние, жените, започнахме да разтребваме. Измихме съдовете в едно буре с вода до кладенеца, натрупахме ги едни върху други в едно коритце и аз ги занесох в стаята, която Филипо и жена му заемаха в средата на къщичката. Тази къщичка беше двуетажна, на втория етаж се отиваше по външна стълба. Като се качих горе, останах изненадана: Филипо и приятелите му бяха насядали на пода, по средата на стаята, с шапки на глави и карти в ръце. Играеха на „скопоне“. В цялата стая нямаше никакви мебели, а само дюшеци, навити на рула и опрени в ъглите на пода, и много чували. Не знам колко бяха на брой, но трябва да призная, че що се отнася до запаси, Филипо бе приложил разбиранията си и бе действувал не като глупак, а като хитрец. Имаше чували с бяло брашно, с царевично брашно, други, по-малки, които изглеждаха пълни с фасул, грах, леща и граховец. Имаше и доста кутии консерви,

особено от домати. На прозореца висяха няколко свински бута, а върху чувалите имаше няколко пити кашкавал. Видях още много затворени с хартия буркани, пълни със свинска мас, големи шишета със зехтин, няколко дамаджани с вино и провиснали от тавана гирлянди домашна наденица. С една дума, в стаята имаше главното за ядене, защото, когато има брашно, мазнини и домати, колкото лошо и да е положението, човек може да си приготви поне чиния макарони.

Както казах, Филипо и компанията му играеха на карти в средата на стаята, а жена му и дъщеря му лежаха една до друга на един дюшек, свити, полуголи, затыпели от топлината и преяждането.

Щом ме видя, че влизам, Филипо, без да сваля очи от картите, каза:

– Виждаш ли, Чезира, колко добре сме се подредили... но ти накарай Париде да ти покаже стаичката ти... ще видиш, че при нас ще се чувствувате като папи.

Не казах нищо, оставих чиниите на земята и излязох да търся Париде, за да уредя въпроса с квартирата. Намерих го да цепи дърва до колибата си и му казах, че съм готова да ми покаже стаичката, която ми бе обещал. Както беше опрял крака си, обут в цървул, на дънера и държеше брадвата, без да я изпуска, ме изслуша изпод черната си шапка. После каза:

– Абе той Томазино говори като господар, ама истинският господар тук съм аз... Отначало се съгласих, но после поразмислих. Струва ми се, че онази стаичка не мога да ти я дам... там Луиза тъче цял ден на стана си... какво ще правите вие двете, докато тя работи? Нима ще можете да стоите все навън?

Разбрах, че като истински селянин той все още не се доверяваше, затова извадих от джоба си една банкнота от петстотин лири и му я подадох с думите:

– Какво, да не би да те е страх, че няма да ти платим?... Ето петстотин лири залог. После, когато си тръгна, ще си оправим сметките.

Той онемя и взе парите, но ги взе по един особен начин, който искам да опиша, защото е интересно да се знае как тези планинци-селяни схващат нещата. И така, той взе банкнотата, отнесе я на височината на корема си и я гледа дълго с някакво мрачно възхищение, объркан... сякаш тя бе някакъв странен предмет, като я обръщаше ту на едната, ту на другата страна.

По-късно, винаги когато му попаднеха пари в ръцете, той правеше същото и разбрах, че тези хора тук почти не виждаха пари, защото всичко, каквото им бе необходимо, си го произвеждаха сами, дори дрехите.

Малкото пари, с които разполагаха, влагаха в търговията със снопчета дърва, които носеха долу в равнината и в града. Затова парите за тях бяха нещо рядко и ценно, нещо повече от пари, почти някакво божество. И действително, тези планински селяни, при които прекарах толкова време, не са никак вярващи, нито дори суеверни. За тях най-важното нещо са парите, отчасти, защото ги нямат и почти никога не ги виждат, отчасти, защото за тях всяко добро нещо идва от парите – така поне мислят те, аз, като търговка, не мога да ги упрекна.

С една дума, след като разгледа внимателно банкнотата, Париде каза:

– Добре, ако не ти пречи шумът на стана, можеш да я вземеш.

Последвах го към къщичката му, която се намираще вляво от селището и както всички останали беше залепена на подпорна стена на мащерата. Встрани от къщичката, която беше също на два етажа, имаше малка пристройка, опряна на самата скала, покрита с керемиди, с вратичка и прозорец без стъкла. Влязохме и видяхме, че както той ме беше предупредил, половината от стаичката беше заета от стар, дървен стан. В другата половина имаше походно легло, искам да кажа, две железни магарета, с дъски, върху които беше хвърлен сламеник от тънък плат, пълен със сухи царевични листа. В стаичката трудно се стоеше прав под наклонения покрив, а в дъното се виждаше чисто и просто скалата. По стените имаше паяжини и петна от влага. Под нямаше, нямаше дори плочи, земята беше гола като в яхър.

Почесвайки се по врата, Париде каза:

– Това е стаята... вижте дали можете да се настаните.

Розета, която ни бе последвала, промълви смутена:

– Мамо, тук ли ще трябва да спим?

Но аз я прекъснах:

– В гладни дни хлябът и от фий е добър. – И след това се обърнах към Париде: – Ние нямаме завивки, ще ни дадете ли?

Тогава започна дълго преговаряне. Той не искаше да ни даде чаршафи, защото, както каза, всичко било от чеиза на жена му. Най-после се разбрахме, че ще му заплатим наем за тях. Но завивки нямали. Така че вместо завивки обеща да ни даде под наем своя черен ямурлук. И така стана за всичко друго: бакърения съд за миене, пешкирите, съдовете за ядене, дори единствения стол, на който щяхме да сядаме, като се редуваме. Всичко това изкубнахме, както се казва, със зъби и нокти, след като му обещах, че за всяко нещо ще заплатим наем. Накрая го попитах къде ще можем да готвим и той отговори, че можем да готвим в

колибата, където готвели и те.

– Добре, да видим тая колиба, за да имам представа – казах аз.

Представа получих още щом отидох при нея. Беше разположена малко по-надолу върху първата по-долна мачера. Беше колиба с каменни основи без спойка и горе върху стените, подобен на обърната наопаки лодка, беше поставен сламеният покрив. Познавах тези колиби, в които в моето родно село държат сечивата и добитъка. Подобни помещения се издигат за един ден, ако се работи усилено. Най-напред се издига зидът от големи и груби едва одялани камъни, поставени един до друг така, че да прилепват без вар. По този начин се изижда стената на помещението, което приема овална форма. После в двата края на зида се забиват два вилообразни клона. Върху тях се поставя хоризонтално още един дълъг клон. Най-после отгоре от двете страни на пластове се нарежда слама, която се свързва в снопове, докато се получи необходимата дебелина. Прозорци това помещение няма. Вратата се образува, като се изправят два по-дълги и по-прави камъка като колони и върху тях хоризонтално се слага трети. Във всеки случай това е отвор, през който, за да влезеш в колибата, трябва да си превиеш гърба. Колибата на Париде беше съвсем като тази от моя край. До врата, на пирон, висеше кофа с черпак. Преди да влезем, Париде взе черпака, пи от водата, после ми го подаде да пия и аз. Аз пих. Влязохме вътре. В първия момент не можах да видя нищо, защото, както вече казах, прозорци колибата нямаше, а и Париде затвори единствената пролука – вратичката. Тогава той запали една лоена свещ. След като започнах постепенно да различавам нещата наоколо си, видях, че подът е от добре утъпкана пръст. В средата се намираше полузагаснало огнище и на него трикрака пирустия, върху която беше сложен бакър. Погледнах нагоре. В тъмнината видях, наредени да се опушват, много връзки домашна наденица, низи кървавица, напомнящи украшения на коледно дърво, украсено за траур. Около огъня бяха наредени много пънове и на един от тях с учудване забелязах, че седи много стара бабичка с лице на ошърбена луна, със съсухрена кожа и дълъг нос; предеше на тъмно. Това бе майката на Париде, която ме посрещна с думите:

– Добре си дошла, ела, поседни. Казаха ми, че си госпожа от Рим... това не е римски салон, а колиба... но няма как, ще трябва да се задоволиш... седни де!

Да си призная, няхах никакво намерение да сядам на някой от тия толкова малки пънове и едва не попитах къде са им столовете, но добре, че се въздържах навреме. По-късно разбрах, че в колибите въобще не

слагат столчета. Тук ги държат в къщите си, като ги считат за лукс, който се употребява само в празнични дни, при тържествени случаи като сватби, погребения и други подобни. За да не се хаят, окачват ги на тавана, обърнати надолу, като колбаси. И наистина, когато влязох в къщичката на Париде, ударих челото си много силно о един окачен стол. Тогава разбрах, че съм попаднала в много беден край.

Но стига! Сега вече колиба се освети изцяло и аз успях да я разгледам. Беше по-скоро яхър, студен, тъмен, с пръстен под и каменен зид, със сламен покрив, така почернял и наслоен със сажди от вътрешната страна, че въздухът беше изпълнен с дим от гаснещото огнище. Вероятно защото дървата им бяха сурови и липсваше какъвто и да е бил отвор, този дим се задържаше във вътрешността и едва-едва, много бавно се прецеждаше през сламения покрив.

Розета и аз започнахме да кашляме от дима и очите ни се насълзи-ха. В същото време съзрях сгушено под полата на бабата едно грозно куче и една оскубана котка, които – почти невероятно – плачеха и те клетите като хора, дразнени от острия и лют дим. Но те плачеха, без да помръднат, с отворени очи, указание, че бяха вече свикнали на дима. Никога не съм обичала мръсотията. В Рим моят дом беше скромнен наистина, но що се касае до хигиена, беше чист като огледало. Затова при вида на колибата сърцето ми се сви силно, защото си помислих, че отсега нататък аз и Розета трябваше да готвим, да се храним и да живеем тук като две кози или като две овци. И сякаш мислейки гласно, казах:

– Щастие е, че ще живеем тук само няколко дни до идването на англичаните.

– Защо, колибата не ти харесва ли? – запита Париде.

– В моето родно село такива колиби правим, за да държим добитъка си – отвърнах аз.

Париде беше особен човек, както открих по-късно, безчувствен, и би могло дори да се каже, без усет за каквото и да била човешко достойнство. Усмиввайки се някак особено, той отвърна:

– А тук при нас живеят хора.

Със своя свирещ като шурец глас старицата добави:

– Не ти харесва колиба, а? Но все пак тук е по-добре, отколкото във на ливадата. Знаеш ли колко много от ония нещастници, които сега са войници в Русия и чиито жени са тук горе, биха дали всичко, за да се върнат, па макар и да трябва цял живот да живеят в колиби като тази. Но те няма да се върнат, няма да найдет и гробове като християни, защото в Русия не признават Христос, нито Богородица.

Изненадах се от тия толкова мрачни предсказания, и Париде се опита да се усмихне на тези думи и каза:

– Майка ми вижда всичко черно и мрачно, защото е стара и по цял ден седи сама. Освен това е и глуха. – И като повиши глас, продължи: – Кой ти каза, че няма да се върнат? Сигурно ще се върнат. Вече е въпрос само на дни...

Старицата измърмори:

– Не само че няма да се върнат, но тук ще ни изтрепят със самолети.

Париде се усмихна отново, сякаш всичко това беше смешно, а аз, изплашена от толкова черногледство, казах набързо:

– Хайде, ще се видим по-късно... довиждане!

Но със същия прокобващ глас старицата отвърна:

– Ще се видим по-късно, не се страхувай, още повече, че в Рим ти няма да се върнеш скоро, а може би и никога вече...

При тия нейни думи Париде вече съвсем се разсмя, а аз си помислих, че няма никаква причина да се смее, и не можах да се въздържа да не направя в себе си заклинания срещу тази прокоба.

Следобедът премина в почитване на стаичката, където беше леглото ни и където не знаех, че щяхме да живеем толкова дълго време. Изметох пода, като изкъртих от голата земя мръсотията, която се бе напастявала там с години. Дадох на Париде да изнесе много мотики и лопати, натрупани в ъглите, изметох паяжините от стените. След това нагласих леглото в единия ъгъл до каменната стена, събрах дъските една до друга, върху магаретата, разтърсих сламеника, пълнен с царевични листа, постлах много хубавите чисти чаршафи от ръчно тъкан лен и отгоре като покривка метнах черния кожен ямурлук на Париде, предназначен да покрива сечивата.

Жена му Луиза, русокосата дребна женица, която вече описах, с лазурните очи и мишото лице, с гъсто къдравите коси, седнала в дъното на стаичката на стана си, тъчеше със здравите си мускулести ръце, без да спре и откъхне, и вдигаше такъв невъобразим шум, че аз учудено я запитах:

– Как, нима все тук ще стоиш и ще тракаш така силно?

Като се засмя, тя отвърна:

– Охо, кой знае още колко ще стоя... трябва да изтъка плат за панталони на Париде и на децата.

– Горко ни! – отвърнах аз. – Ще оглушеем.

– Щом аз не съм оглушала... бъди спокойна, и ти няма да

оглушееш, ще свикнеш.

И тъй тя тъка непрестанно в продължение на няколко часа, мятайки совалката от едната страна към другата със сухо и силно тракане. А ние двете с Розета, след като подредихме стаичката, седнахме. Розета седна на стола, който Париде ми даде под наем, а аз на леглото. Като смахнати, с отворена уста наблюдавахме как Луиза тъче, без да вършим нищо.

Луиза не бе разговорлив човек, но с готовност отговори на запитванията ми. Така успяхме да научим, че от много мъже, които преди войната имало в този край, единствен Париде останал, защото на дясната си ръка нямал два пръста. Всички други мобилизирали и изпратили в Русия.

– Освен мен – каза Луиза като се усмихна и в тона и прозвуча щастлива нотка – всички останали жени тук вече са като вдовици.

Учудих се на думите ѝ, като помислих, че и тя като свекърва си е също тъй песимистка, ѝ казах:

– А защо трябва всички да загинат? Аз пък казвам, че ще се върнат.

Луиза поклати глава и се усмихна:

– Не ме разбрахте. Аз не вярвам мъжете ни да се върнат, и то не защото ще ги избият, а защото рускините харесват нашите мъже. Чужденец ли е, то се знае, не може да не го харесват. Когато войната свърши, жените са способни да принудят мъжете да останат там и тогава никой тук вече не ще ги види!

За Луиза войната беше като някаква история между мъже и жени и очевидно изглеждаше доволна, че е успяла да запази своя мъж благодарение на недъга му, докато другите жени щели да загубят мъжете си заради рускините. Говорихме още и за семейство Феста. Тя каза, че Филипо успял да отмени изпращането на сина си на фронта благодарение на връзки и услуги, докато бедните селяни, които нямали нито пари, нито покровители, заминали на война и често пъти оставяли костите си. Тогава си припомних думите на Филипо, според когото светът се разделя на две групи: глупци и хитреци, и разбрах, че и в случая той бе действувал като хитрец.

Когато бог пожела, вечерта настъпи и Луиза преустанови шума на стана си, като отиде да приготви вечерята. Ние двете бяхме толкова уморени, че в продължение на повече от час си останахме там, където си бяхме, без дори да помръднем – аз седнала на леглото, а Розета – на стола до възглавницата ми. Масленичето хвърляше бледа светлина в стаичката и тя изглеждаше като малка пещера. Аз наблюдавах Розета, тя – мене и всеки път в нашите очи изразяваха нещо различно. Не

говорехме, защото се разбирахме прекрасно с погледи и защото знаехме, че думите в момента са излишни. Те нямаше да добавят нищо повече към онова, което очите казваха. А очите на Розета питаха: „Какво ще правим, мамо? Страх ме е, къде попаднахме?“ Моите отвръщаха: „Златно мое дете, бъди спокойна, майка ти е при теб, не бива да се страхуваш...“ и други подобни. Тъй мълчаливо си разменяхме мисли и накрая в заключение на този отчаян ням диалог Розета доближи стола си до самото легло и отпусна глава в скута ми, като прегърна коленете ми. Все така, без да промълвя дума, аз започнах да милвам косите ѝ. Стояли сме в това положение може би половин час, когато вратата се отвори. Някой я блъсна и веднага след това се появи детска главица. Беше Донато, синът на Париде.

– Татко каза, че ако искате, да дойдете да вечеряте с нас....

Не бяхме гладни, защото бяхме яли доста на Филиповата софра, но въпреки това приех поканата, защото тъй като бях много уморена и унила не исках да завършим вечерта съвсем сами с Розета в тази толкова мрачна стаичка.

Последвахме Донато, който ни водеше почти тичешком, сякаш виждаше в тъмното като котка, и скоро стигнахме до колибата, намираща се една мачера по-ниско. Там беше Париде, заобиколен от четири жени: майка му, жена му, сестра му и станаха му. Последните две имаха по три деца. Мъжете им ги нямаше, защото били мобилизирани и изпратени в Русия. Сестрата на Париде – Джачинта, беше кестенява жена с тъмни, опулени очи и широко лице. Имаше подплашен вид и повече мълчеше. Щом проговореше, гласът и звучеше остро, и отваряше уста само за да се скара на трите си деца, които се бяха заловили за полите ѝ като кученца и скимтяха край нея. Понякога, без да им се кара, тя ги биеше мълчаливо, жестоко, с юрук по главиците.

Снахата на Париде се казваше Анита, жена на брат му, който преди войната живял в Чистерна. Беше бледа, кестенява, слаба, с орлов нос, ведри очи и спокоен и замислен вид. Обратното на Джачинта, която почти плашеше с вида си, от Анита лъхаше спокойствие и нежност. И нейните деца бяха до нея, но те не се биеха увисили по полите ѝ, а си стояха кротко, насядали мълчаливо на пейката в очакване да им дадат да ядат. Когато влязохме, Париде ни посрещна със своята особена усмивка, изразяваща едновременно смущение и недоверчивост, и каза:

– Помислихме, че ще се чувствате самотни, затова, ако искате, заповядайте. – Миг след това добави: – Докато пристигнат вашите продукти, можете да се храните при нас. После ще си оправим сметките.

С това той ни даде да разберем, че не ни дава храната даром. – Въпреки това обаче му бях благодарна, защото знаех, че са бедни, а в ония гладни години бе наистина голямо събитие някой да се съгласи да ни нахрани срещу пари, защото храната беше оскъдна и всеки я пазеше само за себе си, без да я разделя с някого, дори за пари.

И тъй ние седнахме. Париде запали ацетиленовата лампа и бяла, хубава светлина озари всички ни, седнали на дървените пьнове около трикраката пирустия, върху която в малка тенджерата вреше храна. Всички наоколо бяхме жени. Париде беше единственият мъж.

Анита, снахата се пошегува не без известна тъга, понеже, както вече казах, мъжът ѝ беше в Русия:

– Париде, сигурно си доволен, че имаш наоколо си толкова жени: блажен между жените.

А той ѝ отвърна усмихнат с крайчеца на устата:

– Щастие, което трае кратко.

Старицата обаче веднага се намеси:

– Кратко ли, преди да свърши войната, ще свършим ние...

Луиза постави върху малка куца масичка една глинена паница, после сграби хляба и като го притисна до гърдите си, бавно забодя ножа в него. Започна да пуска един след друг много тънки резени в паницата, докато тя се напълни догоре. Тогава свали менчето от огъня и изсипа съдържанието върху залците. Беше обикновената министрина, която бях яла при Кончета, или хляб на каша с бобена чорба.

Докато чакахме хляба да се напои, Луиза сложи на земята сред стаята един голям леген и изля в него водата от една кана, която се топлеше на пепелта до пирустията. След това с известна тържественост всички започнаха да си събуват чочите, като че вършеха много сериозна работа, нещо, което те повтаряха всяка вечер по един и същи начин. Отначало не можех да разбера нищо, но после, като видях Париде пръв да протяга краката си, черен и мръсен между пръстите и на глезена, в легена, разбрах: ние в града, преди да се храним, си мием ръцете, а те, бедните, обратното, краката си. Но ги миеха всички в един и същи леген, без да сменят водата. Така можете да си представите каква стана водата, след като в нея всички измиха краката си, включително и децата: шоколадовокафява. Само ние с Розета не се измихме и едно от децата запита наивно:

– Защо вие двете не се миете? – Старата баба, която също така не се изми, отвърна мрачно:

– Те двете са госпожи от Рим. Не работят земята като нас.

През това време министрината беше вече готова. Луиза изнесе пълния с мръсна вода леген навън и постави на негово място масичката с паницата. Започнахме да ядем. Всички заедно, всеки бъркайки с лъжичката си в паницата. Ние двете с Розета не хапнахме повече от две-три лъжици, но другите се нахвърлиха толкова настървено, особено децата, че много скоро паницата се изпразни и от донякъде от разочарованите лица разбрах, че мнозина от тях бяха още гладни. След това Париде раздаде на всеки по шепа сухи смокини, после от една ниша от стената извади дамаджана с вино и наля в чашка на всеки: даде и на децата. Всички пиха. Всеки път Париде избърсваше ръба на чашата с ръкава си, наливаше внимателно и я поднасяше, назовавайки тихо по име този, комуто я подаваше, като че бяхме в църква. Виното беше кисело, почти като оцет, изобщо планинско вино, но поне бе от грозде, в това нямаше никакво съмнение. След като вечерята привърши в мълчание, жените взеха вретената и хурките си, а Париде на светлината на ацетиленовата лампа започна да преглежда домашното по аритметика на сина си Донато. Париде беше неграмотен, но знаеше малко да смята и искаше синът му да се научи да борави със сметките. Струва ми се обаче, че синът – с голяма глава и обикновено с безизразно лице – беше доста тъп, защото след като бащата обясни няколко пъти последователно задачата, той пак не я разбра. Тогава Париде се разгневи и го удари силно с юмрук по главата, викайки: „Тапир.“ Ударът прокънтя, сякаш главата на Донато беше дървена, но той като че ли не го усети и започна да си играе тихо на земята с котката. По-късно запитах Париде защо държи толкова много синът му, който като него беше неграмотен, да се научи да смята. Разбрах, че за Париде цифрите бяха по-важни от буквите, защото с тях можел да брои пари, докато буквите според него не служели за нищо.

Поисках да опиша тази наша първа вечер с Мороновци (така се наричаше семейството), защото веднъж описала първата, все едно, че описвам и всички останали, които последваха, защото те всички бяха еднакви, а и защото този ден сутринта се бях хранила с евакуираните, а вечерта със селяните и по този начин бях в състояние да направя разлика между едните и другите. Казвам истината: евакуираните бяха по-богати, поне някои от тях. При тях се ядеше по-добре, те знаеха да четат и пишат, не носеха цървули и жените им бяха облечени градски. Въпреки това обаче още от оня първи ден и винаги след това аз предпочитах селяните пред евакуираните граждани. Това предпочитание идваше и от обстоятелството, че преди да бъда бакалка, аз бях селянка, но и заради това, че изпитвах странно чувство към евакуираните, особено ако ги

сравнявах със селяните като хора, на които образованието им е послужило да ги направи по-лоши. Така се случва с неуките деца: обикновено, когато тръгнат на училище и се научат да пишат и четат, първото нещо, което правят, е да изпишат стените с неприлични думи. Считам изобщо, че не е достатъчно хората да научават образованието, те трябва да се научат как да си служат с него...

Накрая на всички ни се доспа, някои от децата бяха вече заспали. Тогава Париде стана и съобщи, че те стават да си лягат. Излязохме от колибата и си пожелахме лека нощ. Двете с Розета останахме сами в края на мачерата с поглед, врязан в нощта в някаква далечна точка, там, където знаехме, че се намира Фонди. Не се виждаше никаква светлина, наоколо цареше тишина и мрак, само звездите блестяха тъй силно, сякаш примигваха в небето, подобно на безброй златни очи, които ни гледаха и знаеха всичко за нас, докато ние – нищо за тях.

– Каква хубава нощ, мамо – прошепна Розета.

Запитах я дали е доволна, че е дошла тук горе. Тя отвърна, че е доволна винаги, когато е с мен. Постояхме още малко да съзерцаваме нощта, после тя ме подръпна за ръкава и каза, че искала да се помоли на дева Мария, която ни довела живи и здрави дотук. Прошепна ми го сякаш се страхуваше, че ще я чуят, и аз учудено я запитах:

– Тук ли?

Тя кимна с глава и после се отпусна на колене върху тревата в края на мачерата, като ме повлече със себе си. Предложението ѝ ми се понарави, защото, тъй да се каже, Розета бе отгатнала моите мисли и чувства в онази тиха и спокойна нощ, след толкова умора и напрежение: чувства на благодарност към някого или нещо, което ни бе съпътствувало и закриляло. Така аз с удоволствие ѝ се подчиних, склочих ръце и движейки бързо устните си, прочетох молитвата, която обикновено се казва преди лягане. Отдавна не бях се молила, от деня, в който се отдадох на Джовани, защото считах, че съм сгрешила, а от друга страна, не знам защо, не изпитвах нужда да призная греха си на никого. Затова поисках най-напред прошка от Христа за онова, което извърших с Джовани, и обещах никога да не се повтаря. Освен това, може би под влияние на необхватната и тъй тъмна нощ, в която дишаха толкова много живи същества и неща, които не можехме да видим, аз се молах за всички: за себе си, за Розета, за семейство Феста, за това на Париде и за всички хора, пръснати по планината в този час, за англичаните, италианците, претърпели толкова много страдания; молах се и за германците и за фашистите, които ни причиняваха тия страдания. Защото всички те бяха хора.

Признавам, колкото повече молитвата ми се разгъваше, толкова повече се вълнувах и очите ми се изпълваха със сълзи. Макар да смятах, че това се дължи отчасти на умората, казвах на себе си, че е хубаво да изпитам такова чувство.

Розета се молеше с наведена глава, но неочаквано ме сграбчи за ръката и извика:

– Гледай, гледай!...

Погледнах и видях в дъното на тъмнината да се издига ярка ивица светлина, която достигайки на голяма височина, се превърна в зелено цвете, което после падна бавно, осветявайки за мит планините около долината, горите и дори, както на мен ми се стори, чак къщите на Фонди. По-късно узнах, че тези зелени светлини били ракети, с които си служили за нощни наблюдения на фронта, за да изберат местата, където да си правят стрелбата на оръдията и самолетните бомби. Но в онази нощ това ми се стори като добро предзнаменование, почти като знак, с който дева Мария казваше, че е чула молитвата ми и е готова да я изпълни.

Поисках да разкажа тази молитва най-вече за да дам ясна представа за характера на Розета, който досега не съм описвала. Тъй като впоследствие, по причина на войната, той се измени коренно както денят в нощ, искам да разкажа какво бе Розета по времето, когато пристигнахме в планината, или поне как на мен ми изглеждаше и считах дотогава, че е. Както е вярно, че Розета е такава, каквато бе, и сега, когато тя се е променила, както казах, и се отличава от тогавашната Розета колкото черното от бяло, считам, че тази моя представа за нея тогава не е погрешна.

И така, бях отгледала Розета много грижливо, като господарско дете, стараяйки се да не ѝ откривам лошите неща, които съществуват по света, и доколкото ми е възможно, я държах далеч от тях. Не съм особено вярваща, макар че изпълнявам всички верски задължения, но в моето отношение към вярата е имало периоди, в които съм поставяла вярата на висота, и други, в които съм я принижавала. Имало е например случаи, като онази нощ на мачерата, когато ми се е струвало, че действително вярвам. Но имаше и моменти, когато в дните, в които трябваше да бягам от Рим, когато абсолютно не вярвах. Във всички случаи обаче вярата не ме е заблуждавала да виждам действителността такава, каквато е всъщност, колкото и свещениците да са се стараели да я обясняват другояче, защото често пъти тя напълно противоречи на обясненията ми. Но у Розета това беше съвсем различно. Не зная дали защото получи възпитание до дванадесетгодишна възраст в полупансион при калугерки, или защото това се дължеше на характера ѝ, но тя бе крайно

вярваща, у нея нямаше съмнения и колебания, тя бе напълно убедена и сигурна във верските догми, че, така да се каже, нито разискваше, нито разсъждаваше върху тях. За нея вярата бе въздухът, който се вдишва посредством белите дробове, за което нещо ние нито говорим, нито си даваме сметка. Трудно ми е сега, след толкова много промени и събития, да си обясня каква е била Розета по времето на нашето бягство от Рим. Ще се огранича само да кажа, че от време на време ми се случваше да мисля, че тя е свършена. Наистина тя беше от ония същества, в които дори злобният човек не би могъл да намери някой недостатък. Розета беше добра, пряма, откровена и честна. Аз съм човек, който често променя настроенията си, мога да се разгневя, да крещя, способна съм дори да бия ей така, само защото загубвам ума си. Но тя никога не ми е отвърнала със злоба, никога не ми се е сърдила, никога не се е показвала друга освен идеална дъщеря. Нейното свършенство не се състоеше само в липсата на недостатъци, то се изразяваше в постъпките ѝ и в справедливите ѝ думи, подбрани между хиляди, които трябваше да се кажат или извършат. Много пъти дори съм се плашила при мисълта, че дъщеря ми е като светица. Основание да мисля така ми даваше нейното добро, безпогрешно държане. Трябва да подчертая, че тогава тя нямаше абсолютно никакъв житейски опит и в душата си беше все още дете. Целият си живот беше прекарала само с мен, след като получи образованието си от калугерките, и не бе вършила нещо друго, освен да ми помага понякога въщи и в магазина. При това извършваше всяко нещо така, като че го познаваше много добре. Едва сега разбирам, че свършенството ѝ, което тогава ми се струваше невероятно, е произхождало именно от неопитността ѝ и от възпитанието, което ѝ дадоха калугерките. Неопитност и религия слети заедно, образуват това свършенство, което аз смятах солидно като крепост, а то било крехко като кула, направена от карти за игра. Изобщо тогава не можех да си дам сметка, че истинското свършенство е в опитността и познанията, макар и от специален вид, а не в неопитността и невежеството, какъвто бе случаят с Розета. Но каква вина имах аз? Изгледах я с обич, като всички майки на този свят, и мислех, че когато се омъжи и излитне от този дом, ще научи някои неща дори много рано. Не бях обаче държала сметка за войната, която ни принуждава да опознаем тия неща дори мимо волята ни и ни насилва да ги изпитаме преждевременно по най-неестествен и жесток начин. Нямащо. Значи, свършенството на Розета е било за мирно време, когато търговията вървеше добре и аз мислех да натрупам пари за зестра, като мечтаех за един добър младеж, който ще я обича и комуто тя ще стане

съпруга и ще народи деца. Така, след като бе едно съвършено момиче и девойка, можеше да стане и съвършена съпруга. Но това нейно съвършенство не струвало нищо във военно време, за което се изискват друг вид качества, какви, не знам, но положително не качества на Розета.

Но стига толкова за това!

Като свършихме молитвата си в тъмнината, станахме и поехме по мачерата към нашата стаичка. Минахме под прозореца на Париде и аз дочух, че той и близките му още не са заспали, а се движат и шепнат като пилци в кокошарник, преди да заспят. Най-сетне стигнахме до нашата стаичка, слепена към къщата и мачерата, с вратичка на колове, с наклонен покрив и прозорче без стъкло. Бутнах вратата и се намерихме в тъмното. Носех у себе си кибрит и първото нещо, което направих, бе да запаля парче свещ, след което от ивица парцалче, одрано от една моя кърпичка, направих фитил и го сложих в масленика. На тази ясна, но тъжна светлина седнахме на леглото. Тогава казах на Розета:

– Ще си махнем само полите и елечетата. Разполагаме само с чаршафи и с това палто на Париде. Ако се съблечем, струва ми се, че после ще ни стане студено.

Така и направихме. По фусту, една след друга се мушнахме в леглото. Чаршафите бяха от ръчно тъкан лен, тежък, но студен, това обаче беше единствената нормална вещ в онова легло, което не беше всъщност и легло. Щом помръднеш, царевичните листа на сламеника започваха да шумят, чувствах, че се разделят на две отделни купчини и гърбът ми през тънкия плат опираше на две студени и твърди дъски. Дори като дете на село никога не бях спала на такова легло. Там ние си имахме обикновени легла с пружини и истински дюшеци.

По едно време, при едно мое раздвижване, не само че царевичните листа се разделиха на две под мен, но дъските се разтвориха и аз усетих, че падам през дупката и се озовах на пода. Тогава станах и в тъмнината нагласих на място дъските и сламеника и пак се качих, като прегърнах силно Розета, която се беше обърнала с гръб към мен и присвила до стената. Тази нощ прекарах много неспокойно. Събуди ме някакво много леко скърцане, по-леко от пърхане на криле. Този шум идваше някъде изпод леглото. След като постоях малко, събудих Розета и я попитах дали чува някакъв шум. Тя каза, че също чува. Тогава отново запалих лампата и надзърнах под леглото. Установих веднага, че цвърченето идва от едно сандъче, което съдържаше лайка и мента. Като се вгледахме внимателно, открихме сред лайката нещо подобно на гнездо от слама и мъх и на него осем-десет току-що родени мишлета, не по-големи от

кутре. Розета ме помоли да не ги пипам, защото това бе първата нощ, която прекарахме там, и ако ги убиехме, можело да ни сполети нещастие. Така ние отново легнахме и криво-ляво сме заспали. Не бяхме спали повече от час, когато усетих, че нещо лази по лицето и гърдите ми, нещо много тежко. Изпищях от страх и Розета отново се събуди. Запалихме лампата и ето ти случай: след мишките – котката. Едно хубаво черно котенце със зелени очи, слабо, малко, с лъскава козина стоеше в края на леглото и ни гледаше, готово да скочи през прозорчето, откъдето бе влязло. Розета го извика нежно. Тя обичаше котките и умееше да ги привързва към себе си. Котенцето се доближи веднага доверчиво и малко след това вече лежеше под завивката ни и мъркаше. То спа с нас през цялото време, докато живяхме в Сант Еуфемия. Казваше се Джиджи. Имаше си навици, т. е. пристигаше след полунощ, мушваше се под завивките между двете ни и спеше там до зори. Беше добро коте и се привързва към Розета, но когато спеше помежду ни, тежко ни, ако някой от нас се раздвижеше в мрака. Тогава Джиджи започваше да ръмжи, сякаш искаше да каже: „Ей, тук дори не може да се спи!“

Същото нощ освен от мишките и котката се събуждах още няколко пъти и винаги ми беше трудно да определя къде се намирам. Пред едно от тези мои пробуждания чух да кръжи самолет ниско и много бавно, с отмерен шум, тежък и нежен едновременно, сякаш моторът му се бореше не с въздух, а с вода. Стори ми се, че този шум говори и ми казва успокоителни думи. По-късно ми обясниха, че тези самолети се наричали щъркели и летели за разузнаване, затова летели бавно. Накрая така бях свикнала с тях, че стоях нарочно будна, за да ги чуя. Ако не успеех, ядосвах се. Тези щъркели бяха английски самолети и аз знаех, че най-сетне англичаните ще пристигнат с тях, за да ни върнат свободата и ни позволят да си отидем по домовете.

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА

Тъй започна животът ни в Сант Еуфемия, както се наричаше онази местност. Започна, сякаш щеше да трае временно, а ни се наложи да останем там не две седмици, а цели девет месеца.

Сутрин спяхме, колкото се може повече, защото няхаме никаква работа и бяхме изнеможели от лишенията и глада, преживени в Рим. Така през първите седмици ни се събираха понякога по дванадесет и четиринадесет часа непрекъснат сън. Лягахме си рано, събуждахме се в зори и после пак заспивахме, докато настъпи пълен ден. Достатъчно бе само да се обърнем с лице към стената на мачерата, с гръб към светлината, проникваща от прозорчето, за да се унесем отново и да спим до късно. Никога през целия си живот не съм спала толкова много и никога сънят ми не е бил толкова крепък, здрав и ободряващ, сладък като домашен хляб, както тогава. Това бе сън без сънища, истински, отморяващ, който с всеки изминал ден връщаше силите, загубени в Рим и в дните на престоия ни у Кончета. И този толкова здрав и дълбок сън ни действуваше наистина добре, защото само за една седмица двете с Розета се преобразихме. Очите ни си отпочинаха, сенките под тях изчезнаха, страните ни се закръглиха, кожата на лицата ни се опъна и заглади, с една дума, ободрихме се и мислите ни станаха по-ясни. Когато спях, имах чувството, че земята, на която се бях родила и която сега отново ме бе приютила в пазвите си, ми приливаше своята сила, както става с изкоренените дървета – ако ги посадиш отново, те се въземат и пускат нови листа и цвят. Ех, да, ние не приличаме на хора, а на растения или по-точно ние сме по-скоро растения, отколкото хора, а цялата ни сила произтича от земята, където сме се родили. Ако я напуснем, не сме вече нито растения, нито хора, а някакви леки дрипи, които животът може да отвее навякъде според посоката на вятъра и обстоятелствата.

Спяхме толкова много и с такова удоволствие, че всички тежести на живота ни там горе в планината изглеждаха по-леки и ги посрещаме весело или почти не ги забелязвахме, подобно на добре хранен и отпочинал катър, който изкачва по стръмнината на един дъх цяла каруца и пристигнал на върха, все още има сили да продължи с нормален ход, сякаш нищо не е било.

И все пак, както вече казах, там горе, животът беше суров, което веднага почувствувахме. Трудностите започваха още от сутринта.

Трябваше да слезем от леглото много внимателно, като гледахме да не си изцапаме краката в калта на пода. За тази цел аз наредих пред леглото няколко плочи, защото особено в дъждовните дни подът се превръщаше в езеро. След това трябваше да вадим вода от кладенеца, който се намираще точно срещу нашата къщичка. През есента това не представляваше никаква трудност, но с настъпването на зимата, тъй като местността бе на почти хиляда метра височина, водата в дъното на кладенеца замръзваше. Така всяка заран, когато пусках кофата, ръцете ми се вкочаняваха, а и самата вода беше толкова ледена, че пресичаше дъха. Аз съм зиморничавя и затова само си измивах ръцете. Но Розета, която предпочиташе студена вода пред мръсотията, се събличаше гола и права по средата на стайката, изсипваше върху си цялата кофа с ледена вода. Моята Розета беше толкова силна и здрава, че водата се плъзгаше по тялото ѝ, сякаш кожата ѝ бе намазана с мазнина, и по нея оставаха само леки капки по гърдите, рамената, по корема и под кръста. След тоалета излизахме и започвахме мъките по готвенето. През есента, докато времето се задържаше все още хубаво, всичко вървеше добре. Трудностите започвахме с настъпването на зимата. Трябваше под дъжда да ходим в храсталака, да режем градински нож съчки и клонки. Връщахме се в колибата и започвахме да разпалваме огъня. Суровите и мокри дърва не се запалваха, пръчките изпускаха гъст и чер дим и бивахме принудени да навеждаме глави до земята, с лице, опряно в калния под и пръстта, за да духаме, докато огънят се подеме. Изкалвахме се целите, на очите ни лютеше непрекъснато и те сълзяха. И всичко това, за да стоплим котленце с фасул или за да си изпържим по едно яйце в тиганчето. Хранехме се като селяните, т. е. веднъж в единадесет часа, много леко, и втори път към седем часа – това беше истинският обяд. Сутрин хапвахме малко качамак със сос от наденица, задоволявахме се с малко лук и къшей хляб или пък с шепа рошкови.

Всяка вечер ядахме министрината, която вече описах, и по някое късче месо, почти винаги козе, в трите му разновидности: от женска коза, от козел или от пръч. Сутрин, като закусехме добре, няхахме какво друго да вършим, освен да чакаме вечерта. Ако времето биваше хубаво, излизахме на разходка. Обикаляхме планината, следвайки пътеката нагоре по мачерата, докато стигнем до гората. Там си избирахме хубаво сенчесто място под някое дърво, изтягахме се на тревата пред красивия пейзаж и оставахме така целия ден. Но когато настъпи лошото време, а онази зима трая няколко месеца, оставахме в стайката си, аз седнала на леглото, Розета на стола, без да вършим нещо, Докато Луиза, както

обикновено, тъчеше на стана с оглушителен шум, за който говорих вече. Тия часове, които прекарах в стаичката през лошите дни, ще ги помня, докато съм жива. Дъждът валеше силен и напоителен, аз го слушах как трополи по керемидите на покрива и как се стича надолу по водосточната тръба, преди да слезе и се влее в кладенеца. За да пестим маслото, което ни липсваше, стояхме на тъмно в стаичката с единствената светлина на прозорчето, замъглено от дъжда, което по-скоро приличаше на дупка за котки – толкова беше малко. Мълчахме, защото нямахме куража да говорим все за едни и същи неща, които впрочем бяха само две: глада и пристигането на англичаните. Така часовете протичаха мълчаливо и аз загубих чувство за време. Не знаех дори кой месец и кой ден сме, струваше ми се, че съм оглупяла, защото не разсъждавах вече от деня, в който нямаше за какво да мисля. Понякога ми се струваше, че ще обезумея и ако не беше Розета, на която като майка трябваше да давам пример, не знам какво бих сторила – щях да изскоча навън, крещейки, или пък щях да наплескам Луиза, която сякаш умишлено се стараеше да ни оглуши с монотонния шум на стана си и от чието лице никога не слизаше подигравателната усмивка, като че ли искаше да ни каже: „Такъв е нашият селски живот... сега и вие ще живеете като нас, вие госпожите от Рим... какво ще кажете, а? Харесва ли ви?“

Друго нещо, което ме докарваше до безумие, бе теснотията на мястото, в което бяхме принудени да живеем, особено ако то се сравнеше с просторния пейзаж на Фонди.

От Сант Еуфемия прекрасно виждахме цялата долина на Фонди, осяяна с тъмни портокалови гори и бели къщурки, после вдясно, към Сперлонга, ивицата море. Знаехме, че сред това море се намира остров Понца, който понякога, при ясно време, се виждаше, и знаехме, че англичаните бяха там, в Понца, т. е. че там беше свободата.

Между временно, въпреки простора на пейзажа, продължавахме да живеем, да се движим и очакваме в тази дълга тясна ивица облагородена земя – мачерата, толкова стръмна, че само на четири крачки от нас имаше опасност да паднеш на следващата мачера, подобна на горната. Изобщо стояхме си там горе като птици, събрани накуп върху някой клон по време на наводнение, които очакват удобния момент да отлетят към сухи места. Но този момент все не идваше.

След като ни покани в първия ден на нашето пристигане, семейство Феста ни покани още няколко пъти, но все по-студено и накрая изобщо престана да ни кани, защото, както каза Филипо, и той имал семейство и понеже се касаело за храна, трябвало преди всичко да се грижи за

семейството си. За щастие няколко дни след нашето пристигане дойде от долината Томазино, дърпайки за поводите едно магаре, натоварено с много пакети и кувари. Това бяха нашите провизии, събрани оттук-оттам в долината на Фонди, по списъка, който бяхме изготвили заедно с него. Който не е изпадал в подобно положение, да притежава пари, а те практически да не струват нищо, да се чувствам чужденец сред чужденци, да се намира на върха на една планина, и който не е изпитвал какво значи липса на храна през време на война, никога не ще може да разбере радостта, с която посрещнахме Томазино. Това са чувства, които човек трудно може да обясни и опише. Обикновено хората живеят в градовете, където магазините са препълнени със стока и при това за всяко нещо има добре снабдени магазини. Илюзията от пълните магазини кара хората да считат, че това е съвсем естествено явление, както смяната на сезоните, както дъждът, слънцето, нощта и денят. Но всичко това са приказки: храната може да изчезне изведнъж, както стана действителност същата година. Тогава всички милиони на света не могат да стигнат, за да си купиш парче хляб. А без хляб се умира.

И тъй Томазино пристигна, дърпайки за яздите магарето, толкова уморен, че едва се крепеше на краката си, и ми заяви:

– Комшийке, тук има храна за около шест месеца – и ми я предаде, проверявайки всяко нещо по списъка на жълтата хартия. Списъка помня и го прилагам тук, за да дам малка представа за това, какъв бе животът на хората през 1943 година. И така, нашият живот, моят и на Розета, зависеше от един чувал с петдесет килограма бяло брашно за хляб и макарони, друг, по-малък, с царевично брашно за качамак, едно чувалче около двадесет килограма боб от най-лошо качество, няколко килограма нахут, грах, леща, петдесет килограма портокали, буркан с два килограма мас и около два килограма наденици. Освен това Томазино беше изкачил на гърба си торба сушени плодове: смокини, орехи, бадеми и значително количество рошкови, които обикновено даваме на конете. Но както отбелязах, сега вече рошковите бяха хубави и за нас. Складирахме всичко в стаичката, по-голямата част под леглото. После направихме сметката с Томазино и тогава разбрах, че само за една седмица цените се бяха повишили с почти тридесет на сто. Някой би помислил, че Томазино ги е повишил, защото за пари той би подправил дори документ, но аз съм търговка, и когато той ми съобщи, че цените са повишени, му повярвах, защото знаех от опит, че това не може да бъде лъжа и че положението продължаваше да бъде все тъй сериозно или с други думи, откъкваха храните ни и плашеха народа, като му пречеха да работи. При

това положение цените щяха да се повишават. Така е през време на глад: всеки ден някой продукт изчезва от пазара, всеки ден числото на хората на пазара, които имат пари, намалява, докато накрая може да се случи никой вече да не продава и да не купува с пари или без пари, а от глад се умира. И тъй, повярвах на Томазино, че цените са се повишили, и му платих, без да ги оспорвам още и затова, защото знаех, човек като него, толкова алчен за пари, та да се излага на опасностите на войната само и само да спечели нещо, в дни като тези е цяло съкровище и трябва да се държа добре с него. Не само че му платих веднага, но при даване на парите му показах пачките с банкноти от по хиляда, които носех в джоба под полата си. А той, като видя парите, вторачи очи като ястреб на кокошка и на един дъх заяви, че ние двамата с него сме хора, създадени, за да се разбират, и винаги, когато поискам, той ще ми намира храна, но всякога на текущи цени, нито стотинка повече, ни по-малко. При този случай се уверих също още веднъж какво зачитане могат да осигурят парите или в случая – провизиите.

В последните дни семейство Феста, като видя, че нашите продукти още не пристигат и че ние за храна разчитаме на Париде, който, макар и не присърце, ни позволяваше да се храним със семейството му, естествено срещу заплащане, започнаха да ни отбягват и щом настъпеше време за ядене, се измъкваша незабелязано, почти срамувайки се. Но когато пристигна Томазино с магаренцето си, трябваше да видите как изведнъж държането им коренно се промени. Те буквално дойдоха да разгледат провизиите ни и Филипо откровено заяви, защото към мен се отнасяше с известна симпатия, не чак такава, че да ми дава храна, но достатъчна, за да е доволен, че и ние си имаме вече.

– Чезира, – каза той, – ти и аз тук горе сме единствени, които можем да гледаме спокойно на бъдещето, защото единствени имаме пари.

При тези негови думи синът му Микеле се намръщи повече от обикновено и запита през зъби:

– Ти съвсем ли си сигурен в това?

Бащата избухна в смях и го потупа по рамото с ръка:

– Сигурен ли?... Това е единственото нещо, в което съм сигурен... знаеш ли, че парите са най-добрите ни приятели, най-верните и най-неизменните, когато човек ги има?

Аз слушах, без да кажа нещо. Но в себе си мислех, че това не е напълно вярно: същият този ден тези „верни приятели“ ми бяха изиграли лоша шега да се обезценят с тридесет на сто. И днес, когато за сто лири може да се купи един хляб, докато за толкова пари преди войната човек

преживяваше половин месец, мога смело да твърдя, че през време на война не съществуват нито верни приятели, нито хора, нито пари – нищо. Войната обърква всичко и заедно с видимите неща унищожава много други, които не можем да видим, но които съществуват.

Нашият нормален живот в Сант Еуфемия започна в деня, в който пристигнаха продуктите ни. Спяхме, обличахме се, събирахме съчки и дърва за огъня, запалвахме го в колибата, правехме разходки с други евакуирани, хранехме се, пак се разхождахме, готвехме и се хранехме втори път и накрая, за да пестим маслото, лягахме с кокошките. Времето тогава беше хубаво, меко и спокойно. Нямаше ветрове и облаци – една прекрасна есен. Наоколо горите, обагрени в червени и жълти тонове на есента, бяха чудно хубави. Всички казваха, че това време било идеално за съюзниците, за да настъпят бързо и да стигнат поне до Рим. Всички се тревожеха, че не го правят и че чакат някъде там в Неапол или малко по-горе. Това всъщност бяха общите разговори в Сант Еуфемия или по-скоро единствената тема за разговор. Говореше се само за съюзниците: кога ще дойдат, защо се бавят, и то от страна на евакуираните, защото на тях им се искаше да се върнат по-скоро във Фонди и да започнат нормален живот. Селяните, обратно, говореха много малко, първо, защото войната за тях бе добра сделка поради това, че бяха дали под наем къщите си и че извличаха още малко други, макар и дребни печалби от евакуираните и отчасти, защото водеха същия живот като в мирни дни и с пристигането на съюзниците положението им нямаше да се промени почти с нищо.

Самата аз говорех много за съюзниците. Говорех, когато се разхождахме надлъж по мачерата, когато се любувах на пейзажа на Фонди и на тъй далечното лазурно море, говорех и вечер в колибата на Париде в полумрака, сред дима, който караше очите ни да сълзят, и пред полузагасналия огън, та дори и в леглото, прегърнала Розета, преди да заспим. Говорех толкова много, че постепенно съюзниците се превърнаха за мен в нещо като местни светци, които едва ли не опрощават, носят дъжд, хубаво време, които хората ту благославят, ту хулят, но от които все очакват по нещо. От тях всички очакваха чудеса, както от светците, и всеки бе уверен, че със самото им пристигане животът не само щеше да поеме своя нормален ход, но щеше да стане и по-добър. Трябваше да чуе Филипо, Имах чувството, че той си представя съюзническите войски като безкрайна колона от камиони, пълни с всички земни блага, и покатерени на тях войници, които раздават безплатно всички тия блага на нас, италианците. При това той бе зрял мъж, търговец и претендираше да се

числи към категорията на най-хитрите, докато според него съюзниците едва ли не бяха глупци, които щяха да направят благодеяние на нас, италианците, макар че им бяхме обявили война, избили чедата им и ги бяхме принудили да пропилят толкова пари за тая война.

Сигурни сведения за пристигането на тия благословени съюзници достигаха до нас, но те бяха твърде оскъдни или по-скоро – никакви. От долината идеше например Томазино, но тъй като се интересуваше само от черната борса и парите, мъчно можехме да имаме от него новини, от които да извадим някои заключения. Имаше случаи, когато в Сант Еуфемия се качваше някой селянин, но и той ни разказваше съвсем неправовърни неща. Понякога идваха младежи от Понтекорво с раници на гръб да продават тютюн и сол, две неща, които най-много липсваха. Тютюнът им беше на листа, влажен и горчив и евакуираните го режеха на ситно и си свиваха цигари от вестник, а солта беше от най-долно качество, от онази, която се дава на добитъка. Тези младежи донасяха по някоя новина, но щом разсъдехме над нея, новината заприличваше на солта им – тежеше двойно поради водата, която съдържаха. Новините им обикновено биваха примесени с толкова измислици, че тежаха и изглеждаха верни, но на светлината на разсъдъка измислиците се изпаряваха и оставаше много малко истина. Разказваха например, че се водело голямо сражение, едни обаче твърдяха – на север от Неапол, около Казерта, други – при Касино, а трети – съвсем близо до Итри. Всичко това бяха лъжи. Всъщност младежите се стараеха преди всичко да продадат солта и тютюна си, а колкото до новините – стремяха се да разказват това, което смятаха, че ще зарадва разпитващите.

Единственото събитие в онези първи дни, което ни напомни за войната, бяха една заран никакви експлозии откъм морето, там, дето се намира Сперлонга. Експлозиите се чуваха ясно. Една жена, която се качи при нас, за да донесе портокали, каза, че германците вдигали във въздуха насипите на блатата и отводнителните канали, за да забавят настъпването на англичаните. Така твърде скоро тези земи, които бяха спасени за хората, щяха да бъдат наводнени и онези нещастници, които се бяха трудили цял живот да обработват нивите си, щяха да бъдат разорени, тъй като, то се знае, водата разрушава културите и са необходими години след това, за да се оттегли и земята да стане пак годна за обработка. Експлозиите следваха една след друга като изстрели на ракети при народно увеселение. Те предизвикваха у мен странно впечатление, защото у тях имаше нещо действително празнично, а аз знаех, че означаваша мизерия, глад и отчаяние за онези, които живееха в пресушените земи.

Денят беше прекрасен – тих есенен ден, с ясно, безоблачно, синьо и ведро небе. Прекрасно беше да се съзерцава плодородната и зелена равнина на Фонди, достигаща до леката като пара ивица на морето. Като слушах взривовите и се любувах на тази гледка, още веднъж помислих, че хората са тръгнали по един път, а природата по друг и че често пъти природата ни се разкрива чрез гръмотевици, бури и дъжд, а хората живеят щастливо по домовете си, а друг път, когато тя, природата, се усмихва и ти се струва, че сякаш обещава блаженство, хората губят всякаква надежда и призовават смъртта.

Така изминаха още няколко дни. Новините за войната бяха все тъй несигурни, а хората, които идваха в Сант Еуфемия от долината, казваха, че голяма английска армия поела към Рим. Но изглежда, че тази английска войска се движеше с костенурски ход, защото дори пеша да се бе придвижвала и да спираше да се отпочива, досега англичаните трябваше отдавна да са стигнали. А от тях и помен нямаше. Като не можех вече да понасям да говорят за англичаните и тяхното идване, за изобилието, което щели да ни донесат, аз се стараех да се занимавам с друго, например да плета фланели. Купила бях от Париде известно количество прежда, като имах предвид, че вероятно щеше да ни се наложи да останем още дълго време горе, че студовите щяха да настъпят, а ние двете с Розета нямаше с какво да се облечем. Преждата беше дебела и тъмна и миришеше на тор, тя бе от малкото овце на Париде, които той всяка година стрижеше и след това жените, по най-първобитен начин, предяха с хурка и вретено и приготвиха чорапи и фланели. Там горе впрочем всичко вървеше както по времето, когато бабите са прели.

Семейството на Париде имаше не само необходимото за храна, но и за облекло като лен, вълна, гъон и пр., които, както вече казах, сами си произвеждаха, защото иначе щяха да ходят голи и боси. Сами обработваха лена, имаха овце за вълна и употребяваха кравишки кожи за цървули и кожуси. След като изпридаха вълната и лена, тъчаха ги на стана в нашата стаичка. Тъчаха ту Луиза, ту сестра й, ту снахата на Париде. Трябва да отбележа, че и трите не ги биваше за нищо и въпреки всичкия им труд с вретено, чекрък и стан те не умееха да работят майсторски. Платовете, които изтъкаваха, после боядисваха с много лоши бои. След това ги крояха и ушиваха от тях панталони и къси палта. Никога не бях виждала по-лошо скроени дрехи, сякаш ги режеха не с ножица, а с брадва, но минаваше една седмица и дрехите се пробиваха на колената и лактите и ставаше нужда да им слагат кръпки. Така, само петнадесет дни след като си честитяха новите дрехи, цялото семейство тръгваше

закърпено и парцаливо. Наистина те сами си извършваха всичко, без да купуват каквото и да било, но го правеха много лошо и на бърза ръка. Когато споделих своите наблюдения с Микеле, сина на Филипо, той ми отвърна сериозно, като поклати глава.

– Кой работи ръчно във века на машините? Само бедняци като тия, само селяните на изостанала, нещастна страна, каквата е Италия.

От тези думи обаче не бива да се мисли, че Микеле презираше селяните, напротив, само че той винаги се изразяваше по този начин и в словата му звучеше острота, говореше със суров тон, не допускаше никакви възражения, но в същото време, и това най-много ме учудваше, изказваше тези истини естествено, като че бяха неоспорими, така, както някой друг би казал, че слънцето свети или че вали дъжд.

Микеле беше особен младеж и тъй като по-късно станахме приятели и аз се привързах към него като към син, иска ми се да го опиша ако не за друго, то поне за да си го представя за последен път. Не беше много висок, по-скоро нисък, широкоплещест и сякаш прегърбен, с голяма глава и много високо чело. Носеше очила и се държеше спокойно, гордо, с чувство на независим човек, когото никой не би могъл да смути или превие. Беше много учен и както ми каза баща му, същата тази година щял да се дипломира или се бил вече дипломирал в университета, не си спомням добре. Беше на около двадесет и пет години, но поради очилата и държанието си изглеждаше поне на тридесет. Най-необикновеното у него беше обаче характерът му, различен от характера на евакуираните и от този на всички хора, които съм познавала дотогава. Както вече казах, той се изразяваше с абсолютна увереност на човек, убеден, че е единственият, който познава и говори истината. От тази негова самоувереност произхождаше според мен и това любопитно нещо, което вече забелязах: макар че говореше сурови и остри неща, той никога не се гордееше, а, напротив, казваше ги съвсем спокойно и смислено, и, може да се каже, сякаш случайно, като че ли те се отнасяха за известни неща, с които от дълго време сме били съгласни. А то съвсем не беше така, поне що се касаеше до мен лично. Като го слушах например да говори за фашизма и за фашистите, винаги изпитвах чувство за недоумение. Това бе така, защото тогава в продължение на двадесет години, от момента, когато бях започнала да разсъждавам, никога не бях чула да се каже нещо лошо за правителството, макар че от време на време например за какво да протестирам, най-вече ако се отнасяше до бакалницата ми. Но може би заради това, че никога не бях се занимавала с политика, считам, че щом в края на краищата вестниците одобряват

правителството, то те трябва да имат сериозни причини за това и не на нас, простите хора, се пада да съдим за някои неща, които не разбираме и не познаваме. Но ето че Микеле отричаше всичко и онова, което вестниците наричаха бяло, той отсичаше, че е черно, твърдеше, че за тези двадесет години не било направено нищо хубаво и че всичко, извършено в Италия през последните двадесет години, било погрешно. Изобщо Микеле считаше, че Мусолини, министрите му и всички големци, както и всички хора с известно положение, били бандити, точно тъй ги наричаше: бандити. Аз оставах с отворена уста пред тези негови твърдения, изказани с такава увереност, пренебрежение и спокойствие. Винаги бях слушала да казват, че Мусолини бил поне гений, че министрите му, без преувеличение, били големи хора, че федералните секретари, съвсем скромно оценени, били добри, интелигентни и порядъчни, а и всички останали по-нисши чиновници били все хора, на които можело да се вярва сякаш. А ето че Микеле, както казват старите, ми объркваше главата из един път, наричайки всички, без изключение – бандити. Питам се по какъв начин е достигнал до тези заключения и мисли, защото явно това не бяха неща, които е започнал да мисли, както мнозина в Италия, от момента, в който войната тръгне зле. Както вече отбелязах, бих казала, че тези неща той ги е измислил така непринудено още от рождение, както непринудено други деца назовават със собствените им имена дръвчетата, животните, хората. Чисто и просто явно бе, че той изпитваше някакво старо, непоносимо, напластено недоверие към всички и към всичко. Тъкмо това бе много учудващо, защото Микеле бе само на двадесет и пет години и, тъй да се каже, не бе познавал нищо друго освен фашизма. Израснал беше и възпитан от фашистите и бе логично, ако възпитанието важи за нещо, би трябвало и той самият да бъде фашист или поне като мнозина сега – един от ония, които критикуват фашизма с половин уста, неуверено. А беше обратното. Въпреки фашисткото възпитание Микеле беше върл противник на фашизма. И аз не можех да не си помисля, че в неговото възпитание нещо не бе в ред, защото иначе той не би говорил подобни неща.

Някой ще си помисли, че за да говори така Микеле има кой знае какъв опит и естествено, ако е преживял нещо лошо, а това може да се случи и при най-добрите правителства, че е бил подведен да вижда всичко в черно и погрешно. Но не беше така. Тъй като често бяхме с него, аз се убедих, че той не притежава никакъв опит или ако имаше такъв, то той бе съвършено малък и незначителен, присъщ за всички младежи на неговата възраст. Израсъл във Фонди със семейството си, той

получил първоначалното си образование като всички други деца на неговата възраст. После станал балила и след това авангардист. По-късно се записал в университета в Рим, там учил и живял няколко години в дома на своя вуйчо – съдия. Това бе всичко. Никой не бе излизал извън Италия, в чужбина. От Италия познаваше освен Фонди и Рим, само големите градове. Изобщо нищо изключително не бе преживял или ако е имал някое преживяване, то е било само в главата му, не в живота. Например по отношение на жените според мен нямаше никакъв опит, не познаваше и любовта, която на много младежи, по липса на друг опит, отваряха очите за живота. Самият той много пъти ни бе казал, че нито веднъж не се е влюбвал и не е бил сгоден, че никога не е ухажвал жена. Най-много, доколкото разбрах, е ходил при някоя лека жена, както всички младежи на негова възраст, които нямат много пари, нито познанства. Така дойдох до убеждението, че всичките си убеждения бе придобил почти несъзнателно, може би само от любов към противоречието. В течение на цели двадесет години фашистите се раздираха да обявяват Мусолини за гений и министрите му за големи хора, а Микеле, щом започнеш да разсъждава – както в природата растението пуца клони от страната, където грее слънце, – беше започнал да мисли обратното на онова, което фашистите проповядваха. Зная, това са твърде загадъчни неща и аз, невежата, не претендирам да ги разбирам и обяснявам, но често пъти от наблюдение например на деца съм виждала, че те обикновено вършат обратното на онова, което ги карат да вършат или вършат родителите, не защото разбират дали родителите им грешат, или не, а поради единствената причина, че са деца и че родителите са родители, и малките искат да си имат свой собствен живот, построен по техному, както и родителите им някога са имали свой.

Считам, че и случаят с Микеле беше такъв. Той бе възпитан от фашистите, за да стане фашист, но поради единствения факт, че бе живо същество и искаше да живее свой собствен живот, беше станал антифашист.

В онези първи дни Микеле започна да прекарва с нас целия ден. Не зная какво го притегляше, защото ние двете бяхме съвсем обикновени жени, не много различни от майка му и сестра му, а освен това, както ще разкажа по-нататък, Розета не го привличаше особено. Вероятно ни предпочиташе пред семейството си и пред другите евакуирани, защото бяхме от Рим и не говорехме на диалект, не се занимавахме както другите с клоките на Фонди, които не само не го интересуваха, а и нещо повече, дразнеха го. Въобще идваше при нас още сутринта много рано,

когато едва-що бяхме станали, и оставаше чак до обяда, с една дума, прекарваше с нас почти целия ден. И сега още ми се струва, че го виждам как влиза в стаичката ни, където стояхме и бездействувахме, аз на леглото, а Розета на стола, и пита весело:

– Какво ще кажете, да направим ли една хубава разходка?

Приемахме, въпреки че тези негови „хубави разходки“ бяха винаги едни и същи. Или поемахме нагоре по мачерата, около планината, като вървахме по равното сред самата планина и можехме да навлезем в близката равнина, съвършено същата като тази на Сант Еуфемия, или се изкачвахме по прохода, през каменоломните и през дъбовите гори, или пък се спущахме надолу по различни посоки към долината. За да не се изморяваме много, почти винаги избирахме най-гладкия път, като следвахме мачерата и достигахме до един от върховете на левия скат на планината, който се извисяваше отвесно над дола. Там имаше едно огромно старо рошково дърво, заобиколено от слънчева поляна, а по земята тук-таме се виждаше пухкав мъх, който често ни служеше за възглавница. Сядахме почти на самия край на шипообразния връх, недалеч от една синя скала, и оттам се любувахме на пейзажа на Фонди. На това място оставахме с часове.

А какво правехме?

Сега, когато си припомня за това, трудно мога да кажа. Понякога Микеле и Розета бродеха из гората, беряха диви циклами с яркорозови коронки сред тъмнозелени листа, които цъфтяха в изобилие през този сезон навсякъде, където имаше влага и мъх. Тя набираще голям букет и ми го донасяше, а аз по-късно го потапах в чаша на масата в нашата стаичка. Понякога седяхме и не правехме нищо. Само съзерцавахме небето, морето, планината и долината. Да си призная, от тези разходки не си спомням нищо, защото не се случваше нищо, освен, разбира се, разговорите ни, които водехме с Микеле. А тях си ги спомням, както си спомням за самия него, защото бяха нови за мен и още защото самият той беше за мен съвсем нов човек, какъвто тогава не бях срещала.

Двете с Розета бяхме прости жени, а той – мъж, прочел много книги, и знаеше много неща. Аз обаче имах житейски опит, какъвто той нямаше. Сега си мисля, че въпреки всичките си знания, натрупани от книгите, в основата си той беше наивен, защото съвсем не познаваше живота и за много неща имаше погрешна представа. Спомням си например неговите разсъждения при един разговор, който водихме в първите дни.

– Ти – казваше ми той, защото и към двете ни се обръщаше на ти, както и ние към него, – ти, Чезира, наистина си търговка и като такава

мислиш само за своя магазин, но за твое щастие търговията не те е покварила. Останала си такава, каквато си била като момиче.

– Каква? – запитах аз.

– Селянка.

– Не ми правиш комплимент... селяните не познават нищо друго извън земята, не знаят нищо и живеят като животни...

Той се засмя и добави:

– Някога не е било комплимент, някога, но сега... сега е... днес истински невежи са онези, господата, които живеят в градовете и които знаят да четат и пишат... те са истински прости и некултурни люде... с тях няма защо човек да се занимава... а с вас, селяните, може да се започне отначало.

Понеже не разбрах какво иска да каже с това, запитах:

– Какво означава: „Да се започне отначало?“

– С една дума, да станете хора.

– Ясно е, че не познаваш селяните, драги мой... – настоях аз – със селяните нищо не би могло да се постигне... Ти какво смяташ, че са селяните? Това са най-старите хора на земята. Как би могъл от тях да направиш нови хора? Преди всичко друго са били селяните, преди още да се появяват хора в градовете. Селяните са си и ще си останат селяни.

Той поклати снизходително глава и не отвърна нищо, а аз имах впечатлението, че за него селяните не са такива, каквито са, а такива, каквито никога не са били, или по-точно – такива, каквито той искаше да бъдат.

Микеле говореше добро само за селяните и работниците, но според мен не познаваше нито едните, нито другите. Един ден му казах:

– Ти, Микеле, говориш за работниците, но не ги познаваш.

– А ти познаваш ли ги?

– Естествено, че ги познавам. В моята бакалница идваха мнозина... живееха наблизо.

– А какъв вид работници бяха те?

– И занаятчии, и дърводелци, тенекеджии, зидари, електротехници, най-различни.

– А според тебе какви са работниците? – Той попита с леко насмешлив тон, сякаш се готвеше да чуе глупост.

– Драги мой – отвърнах му аз, – не знам какви са... за мен тези разлики не съществуват... и те са хора като другите... има добри и лоши. Едни са мързеливи, други трудолюбиви... едни от тях обичат жените си, други тичат подир уличници, едни пият, други играят комар... Изобщо

има ги всякакви и навсякъде: и между господата, и между селяните, между чиновниците и всички други.

– Може би си права. Ти ги виждаш като хора, подобни на всички други, и си права... ако всички ги виждаха така, т. е. ако всички гледаха на тях като на хора и се отнасяха с тях, както подобава, някои неща нямаше да се случват и сега може би нямаше да сме тук горе в Сант Еуфемия.

– А как гледат другите на тях? – попитах аз.

Той отговори:

– Гледат на тях не като на хора като всички други, а само като на работници.

– А ти?

– И аз като на работници.

– Значи – заключиха аз, – и ти имаш вина, че сме тук... разбира се, повтарям това, което ти каза, макар че не мога да си обясня как така и ти гледаш на тях като на работници, а не като на хора, подобни на другите.

А той:

– Естествено, аз гледам на тях като на работници... но трябва да се разбере защо... На някои им е удобно да гледат на тях само като на работници, за да ги експлоатират, а на мен – за да ги защитавам.

– В такъв случай – казах аз изведнъж – ти си подстрекател!

Той се смути и запита:

– Какво общо има това?

– Чувала съм да го казва началникът на карабинерите, който пазаруваше от моя магазин... тези подстрекатели, казваше той, дето агитрат работниците...

– Е, да предположим – каза Микеле, след като помълча малко, – че наистина съм подстрекател.

Аз настоях:

– Ти бунтувал ли си някога работници?

Той сви рамене и накрая с негодувание призна, че не е.

– Видя ли – казах тогава, – че въобще не познаваш работниците.

Този път той не отговори нищо.

Но въпреки тези негови трудни приказки, които не винаги разбирахме, двете с Розета предпочитахме винаги неговата компания пред тази на другите, които живееха горе. Изобщо той се държеше по-възпитано, а освен това беше единственият, който не мислеше за интерес или за пари, а това го правеше по-малко отегчителен от другите, защото

интересът и парите действително са много важно нещо, но ако слушаш да се говори за тях непрекъснато, започваш да изпитваш чувство на потиснатост. Филипо и всички останали говореха само за интересите си, т. е. какво да продадат и купят, за цените и печалбата, как било преди войната и какво щяло да стане след нея. Когато не разговаряха за тия неща, запълваха времето си с игра на карти, събрани в стаята на Филипо, седнали на земята с кръстени крака и облегли гърбове на чувалите, пълни с боб, с шапки на глави и цигари в уста, сред наситения с миризма и дим въздух, и прекарваха там часове наред да удрят карти, крещейки, сякаш искаха да се разкъсат. И около четиримата, които играеха, винаги имаше още четирима, които гледаха, както е в селските кръчми. Аз, която никога не съм могла да понасям картите, не можех да си обясня защо си губят времето да играят по цели дни с ония мръсни и мазни карти, фигурите на които едва се различаваха, толкова бяха похабени. Но полошо от разговорите за интерес или игра на карти ставаше, когато компанията на Филипо започнеше да се препира за щяло и нещяло. Аз съм проста и извън търговията и земята от нищо друго не разбирам, но през цялото време чувствах, че тия възрастни, брадати мъже, когато излизаха от кръга на собствените си интереси, говореха само за големи глупости. Това го чувствавах толкова по-ясно, колкото повече ги сравнявах с Микеле, защото той не бе като тях невежа, макар че нещата, които казваше, често пъти не разбирах, но чувствавах, че са прави. Тия мъже, повтарям, разсъждаваха като глупци или по-лошо – като животни, ако изобщо животните могат да разсъждават. А когато не говореха глупости, казваха неща, които обиждаха с грубостта и жестокостта си. Спомням си например за един хлебар Антонио, дребен и черен човечец, сляп с едното око, което изглеждаше по-малко и на което клепащът не преставаше да мига, сякаш му пречеше някаква прашинка. Един ден, не знам как, трима-четирима евакуирани, между които и Антонио, разговаряха помежду си, седнали на камъните на мачерата, за войната и за всичко, което се върши и става през време на войната, а ние с Розета ги слушахме. Когато бил на двадесет години, Антонио взел участие във войната в Либия и обичаше да говори за нея като за най-важното събитие в живота си, където между другото загубил окото си. И тъй, не знам как, по едно време го чухме с Розета да казва:

– Бяха убили трима от нашите... но убили е малко... бяха им извадили очите, отрязали езиците и откъртили ноктите... тогава ние решихме да започнем репресивни действия... Рано сутринта отидохме в едно от селата и запалихме всички колиби, убихме всички мъже, жени и

деца... но девойките, на тях набучихме пушките си в срамните места и ги хвърлихме върху купа при другите... така им премахнахме желанието да вършат други жестокости!

На това място някой от присъстващите се поизкашля леко, защото видя, че стоим зад дървото. А Антонио, който може би не ни бе забелязал, защото бяхме зад дървото, започна да се извинява и аз чух да казва:

– Ех, на война се случват такива и други неща...

След това изтичах след Розета, която се отдалечаваше бързо. Тя вървеше с наведена глава и когато се спря, видях, че очите ѝ са пълни със сълзи, а лицето ѝ съвсем бледо. Попитах я какво ѝ е, а тя отвърна:

– Чу ли какво каза Антонио?

Не намерих да ѝ кажа нищо по-добро от това да ѝ повтора и аз:

– На война за съжаление тия и други работи се случват, дъще моя.

Тя помълча малко, после, сякаш говорейки на себе си, каза:

– Но бих предпочела да бъде измежду убитите, отколкото между убийците...

От този ден все повече и повече се откъсвахме от групата на евакуираните, защото Розета в никакъв случай не искаше да бъде до Антонио и да говори с него.

Но и с Микеле Розета беше само до известна степен съгласна, защото по въпроса за вярата те не се разбираха. За Микеле съществуваша два черни звяра: фашистите и, както вече казах, след тях – поповете, и не можеше да се разбере дали мразеше повече едните или другите, защото често пъти, шегувайки се, казваше, че фашистите и поповете били едно и също нещо, но с тази разлика, че фашистите си бяха скъсали расото, превръщайки го в риза, а поповете го носели дълго до глезените. На мен не ми ставаше ни по-топло, ни по-студено от ненавистта му към вярата или по-точно към поповете, защото винаги съм мислила, че за тези неща всеки се справя, както намери за добре; вярваша съм, но не дотам, че да налагам вярата си на другите. Освен това си давах сметка, че Микеле, макар и много злъчен, в основата си е незлобив, и понякога едва ли не си мислех, че той говори лошо за поповете не толкова от омраза към тях като към попове, колкото за това, че изпитваше мъка, че не се държаша като истински духовни лица. Изобщо може би и той беше вярващ, но разочарован от църквата и често пъти хора като Микеле, които биха могли да бъдат по-вярващи от другите, се нахвърлят с по-голяма острота върху поповете поради разочарованието. Но Розета беше по-различна от мен. Тя вярваше в бога и искаше и другите да вярват и не можеше да понася да нападат църквата, та дори и чистосърдечно и без злоба,

какъвто бе случаят с Микеле. И тъй, още в самото начало, още щом той за първи път се нахвърли срещу свещениците, тя ясно и категорично го предупреди:

– Ако искаш да продължаваш да ни виждаш, трябва да престанеш с тия разговори.

Аз очаквах, че ще продължи или че ще се разсърди, както правеше понякога, когато му противоречаха, но за мое учудване, той не протестира, не каза нищо. Задоволи се само да каже малко след това:

– Преди няколко години и аз бях като теб... дори сериозно мислех да стана свещеник... но после желанието ми мина.

Останах изненадана пред тъй неочакваното му признание. Никога, никога не бих помислила, че той е могъл да има подобно намерение и го попитах:

– Сериозно ли си искал да станеш свещеник?

– Да... – каза той – можеш да попиташ баща ми, ако не ми вярваш.

– А после защо се отказа?

– Ех, тогава бях юноша, после прецених, че нямам такова призвание. Или по-скоро – прибави той и усмивка – разбрах, че имам такова призвание и че именно заради това не трябва да стана свещеник.

Тази път Розета не каза нищо и разговорът така и свърши.

А междувременно нещата се променяха бавно и не отиваха на добре. След толкова противоречиви слухове най-после пристигна определена новина: една германска дивизия заела позиции в долината на Фонди, а фронтът се заковал на реката Гариляно. Това означаваше, че англичаните вече не напредваха и че германците от своя страна се готвеха са прекарат зимата у нас. Хората, които идваха от долината, казваха, че навсякъде имало германци и повечето били скрити в портокаловите гори с блиндираните си коли и палатки на зеленикаво-сини и жълти петна, замаскирани, както се казва. Но все пак и това бе слух. Никой не бе виждал германците, казвам никой от онези, които бяха горе, защото нито един германец не беше се изкачвал до Сант Еуфемия. После се случи нещо, което ни постави в досег с германците, като ни накара да разберем що за хора били. Разказвам това, защото може да се каже, че оттогава нещата се измениха и в известен смисъл тогава именно войната пристигна при нас за първи път, за да не си отиде вече.

И тъй, между евакуираните, които играеха на карти с Филипо, имаше един шивач на име Северино, най-младият от всички, дребен, сух, с жълто лице и чифт черни мустачки, едното око на когото изглеждаше като че постоянно намига, недостатък, придобит от занаята му, от това,

че докато шиел, свит на стол в работилницата си, държал винаги едното си око присвито.

Както всички други, тъй и Северино беше избягал от Фонди още при първите бомбардировки и се беше настанил в една къщичка недалеч от нашите заедно с момиченцето си и жена си, дребничка и скромна като него. Северино беше най-спокойният измежду всички, които се намираха горе, защото през време на войната вложил целия си капитал в покупката на английски и италиански вълнени платове, които скрил на сигурно място, но в края на краищата не толкова сигурно, защото през цялото време го тревожеше съдбата на малкото му имущество. Но страхът на Северино преминаваше в надежда, когато, вместо да мисли за настоящето, за германците, за фашистите, за войната и бомбардировките, си мислеше за бъдещето. На всеки, който бе готов да го слуша, Северино излагаше своя план, който според него, щом войната свършела, щял да го направи богат човек. А планът му се състоеше в това да използва времето около шест месеца или година след войната, докато животът се нормализира. В тези шест месеца или година щяло да липсва всичко, защото нямало да има още транспорт, разменна търговия и Италия щяла да бъде окупирана от военни. Търговията щяла да бъде затруднена, ако ли не и невъзможна. Тогава Северино щял да товари платовете си на един камион и да отиде в Рим, където щял да ги продава парче по парче на много високи цени поради скъпотията. Продавайки на дребно платовете, които бил закупил на едро, той щял да забогатее. Планът му действително бе правилен, както се видя по-късно, и показваше, че Северино може би единствен измежду всички, които се намираха горе, беше разбрал добре механизма на цените, които се повишаваха при всяка нова липса на стока, и че германци, съюзници и италианци печатаха банкноти напразно. Повтарям, този негов план бе правилен, но за съжаление такива именно планове никога не успяват особено през време на война.

И така, една сутрин от долината пристигна едно момче, което работело като калфа при Северино, много възбудено, и още преди да достигне до мачерата, извика отдалеч на шивача, който го чакаше нетърпеливо на самия ръб на зида:

– Северино, ограбили ти всичко... намерили скривалището и откраднали платовете ти...

Бях наблизко до Северино и видях как той се олюля при тия думи, сякаш някой го бе ударил из засада с пръчка по главата. А през това време момчето се изкачи на мачерата, той го сграби задъхан за гърдите и се обезумели очи извика:

– Не може да бъде... какво говориш?... Платовете? Моите платове? Откраднати? Не може да бъде... кой ги е откраднал?

– Откъде да зная... – отвърна момчето.

Всички евакуирани се събудихме и го заобиколихме, докато той ръкомахаше като безумен, въртеше очи, пляскаше се по челото, скубеше си косите. Филипо се опита да го успокои с думите:

– Недей се тревожи толкова... може да е само слух.

– Какъв ти слух – отвърна наивно момчето. – Видях със собствени си очи разбития зид и празното скривалище.

При тия думи Северино направи отчаяно движение във въздуха с ръка, като че се заканваше на небето, после се затича стремглаво по пътеката и изчезна. Всички останахме силно разтревожени от тази новина, която означаваше, че войната продължава, нещо повече – че положението се влошава, че хората вече нямат съвест и щом като се ограбват едни други, може би щяха да започнат и да се убиват. Някой каза на Филипо, който най-много от всички се палеше да разисква случая и укоряваше Северино, че не бил взел достатъчно мерки:

– Ти, като си зазидал вещите си в стената на изполичаря, внимавай, да не ти се случи и на теб същото.

Като помнех разговорите на Кончета и Винченцо, помислих, че този човек може би има право. Това бе друг зид, който всеки миг можеше да бъде разбит. Но тръскайки глава, Филипо каза твърдо:

– Аз съм роднина с тях чрез Сан Джовани, кръстия сина му, а той кръсти дъщеря ми – не знаеш ли, че Сан Джовани не търпи измами?

Помислих тогава при тия думи на Филипо, който вярваше, че е хитър, че винаги настъпва момент в живота ни, когато оглушаваме, защото да се вярва, че светото кръщение ще предпази от кражба, когато се касаеше до хора като Кончета и Винченцо, както бе в случая, беше глупост, макар и симпатична глупост. Но не казах нищо, за да не вляе съмнение в душата му, още повече, че някой вече се бе опитал да го направи, но напразно.

Същата вечер Северино се върна от долината, целият прашен, сломен и разбит. Каза, че ходил в града и намерил разбития зид и скривалището празно, каза, че му ограбили всичко, че бил опропастен; каза още, че това можело да бъде дело както на германците, тъй и на италианците, дори от онова, което научил, разпитвайки малкото хора, останали в града, разбрал, че кражбата била дело на фашистите. Като каза всичко това, той млъкна, присви се на стола пред къщата на Филипо, по-жълт и почерен от обикновено, прегърнал облегалката на стола и загледан с

едното си око към Фонди, където му бяха откраднали платовете, докато с другото, както обикновено, като че намигаше. И това може би беше най-тъжното нещо в неговия вид, защото обикновено човек намига, когато иска да се пошегува, а в случая той едва ли не би се убил от отчаяние. От време на време поклащаше глава и шепнеше:

– Платовете ми... нямам вече нищо... ограбиха ми всичко!

После прокарваше ръка по челото, като че ли не можеше да се примири. Накрая каза:

– Остарях за един ден.

И си тръгна към къщи, без да приеме да остане на вечеря у Филипо, който се стараеше да го утеши и успокои.

На следния ден бе очевидно, че продължава да мисли само за платовете си и по какъв начин да си ги възвърне. Беше убеден, че са го ограбили хора от село, почти сигурен, че са фашистите или по-скоро ония, които сега наричаха фашисти и които поради падането на фашизма бяха познати като скитници и негодници. Щом се възвърна фашизмът, тия скитници веднага влезли в милицията с единствената цел да ядат и да пият на гърба на населението, което поради войната и бягството на властта беше изоставено изключително в техни ръце. Сега Северино беше решил наистина да открие платовете си и може да се каже, че всеки ден слизаше в долината и се връщаше вечер уморен, прашен, с празни ръце, но повече от всякога изпълнен с решимост. Тази негова решителност биеше на очи и от самото му държание. Постоянно мълчалив, с искрящи очи, ходеше като халосан, само един нерв постоянно играеше под опнатата кожа на челостта му. Ако някой го запиташе защо ходи всеки ден във Фонди, той се задоволяваше да отговори: „Ходя на лов“, подразбирайки, че ходи на лов за платовете си и за онези, които му ги бяха откраднали.

Постепенно от разговорите на Северино с Филипо успях да разбера, че онези фашисти, които според него му бяха откраднали платовете, се затворили в една къща в местността Мъртвецът, били към дванадесетина души. Там пренесли големи количества продукти, които бяха измъкнали със сила от селяните, и ядели, пиели и се забавлявали, обслужвани във всичко от няколко леки момичета, бивши слугини и работнички. Тези фашисти излизали нощем от бърлогата си и отивали в града, обикаляли една по една напуснатите къщи и грабелни всичко, което било останало от тях; при това опитвали с прикладите на пушките си всяка стена и под, за да видят дали няма скривалище. Всеки от тях бил въоръжен с автомат, ръчни бомби и с кама и те се чувствували сигурно,

защото в цялата долина, както вече казах, нямало нито карабинери, които отдавна забягнали или били арестувани от германците, нито полиция, нито друга власт. Останал бил само общият пазач, един беден човечец, обременен със семейство, който обикалял окъсан и гладен от къща на къща, молейки хората в името на бога да му дадат парче хляб или някое яйце. Изобщо долу не съществували закони и германските военни полицаи, различаващи се от останалите войници по това, че носеха на гърдите си нещо като огърлици, били единствените, които карали да се зачита законът, но техният закон, а не нашият, на италианците, и той бил закон само на думи, поне по отношение на нас, и изглежда, е бил изкован нарочно, за да им позволява да отвличат хората, да крадат вещи и да извършват всякакъв вид насилия. За да ви дам представа за онова, което ставаше тогава, достатъчно е да кажа, че един селянин от една местност недалеч от Сант Еуфемия не зная по какви причина една сутрин намушкал с нож внука си, момче на осемнадесет години, и го оставил да умре в лозето от кръвоизлив. Това се случило в десет часа сутринта. В пет часа след пладне на същия ден убиецът отишъл в тайната касапница, да си купи половин килограм месо. Престъплението било вече разкрито и всички знаели за него, но никой не посмял да каже на селянина нищо. Това си било лично негова работа, а и всеки се страхувал да се намеси. Единствена една жена му казала:

– Абе какво сърце имаш... убил си внука си и идваш толкова спокоен да си купуваш месо!

А той отвърнал:

– Коумто каквото се полага... никой няма да ме арестува, защото днес вече няма закони и всеки си върши, каквото намери за добре.

И излезе прав, защото не го арестуваха и той заровил внука си под една смокиново дърво и продължил да се движи, необезпокояван от никого.

И така, Северино реши да си извърши сам правосъдието, виждайки, че не съществува гражданско правосъдие. Не зная какво е правил през време на своите екскурзии до Фонди, но една сутрин пристигна едно селянче, изплезило език от тичане по стръмнината, и извика, че Северино пристигал с германци, че германците били на негова страна и щели да му върнат платовете, защото се споразумял с тях. Всички евакуирани излязоха от къщите. Ние двете с Розета също излязохме и вероятно сме били около дванадесетина души на мачерата, застанали да наблюдаваме пътеката, по която трябваше да се появи Северино с германците. Докато чакахме, всички говореха, че Северино бил умен и разумен, че било

вярно, че властта била в ръцете на германците, че те не били вагабонти и престъпници като фашистите, че не само щели да му върнат платовете, но и да накажат фашистите. Най-много от всички Филипо се биеше в гърдите за германците:

– Абе това са сериозни хора, които вършат всичко сериозно: и войната, и мира, и търговията... добре е направил Северино, че се е обърнал към тях... германците не са като нас, италианците – анархисти и недисциплинирани... те си имат дисциплина, а във време на война да откраднеш, е действие, противно на дисциплината, и сигурен съм, че ще върнат платовете на Северино и ще накажат ония престъпници фашистите... Браво на Северино, той е налучкал същността на въпроса: кой държи днес властта в Италия? Германците. Тогава трябва да се обърнем към тях.

Филипо размишляваше гласно, перчейки се и гладейки мустаците си. Съвсем очевидно той мислеше за своите скрити вещи и беше доволен, че Северино ще получи платовете си, а крадците – наказанието, което им се полагаше, защото и той идваше скрити неща и се страхуваше да не му ги ограбят.

Между това гледахме към пътечката и ето най-после се появи Северино, но вместо цял въоръжен патрул германци, каквито си представяхме, че ще дойдат с него, видяхме, че идва само един германец, и то обикновен войник, не от военната полиция. Щом стигнаха върха на мащерата, Северино, горд и доволен, ни го представи, наричайки го Ханс, което на италиански значело Джовани. Всички го заобиколиха, подавайки му ръка, но германецът не стисна ръка никому, а се задоволи да поздрави по войнишки, като удари токове и отдаде чест, сякаш с това искаше да постави разстояние между себе си и евакуираните. Този Ханс беше дребен мъж, рус, с широки ханшове като на жена и бяло, леко подпухнало лице. На едната си буза имаше два-три големи белега и като го запитаха откъде ги е получил, отвърна съвсем кратко:

– Сталинград.

По причина на тия белези лицето му, което беше меко, малко заоблено и като натъртено, приличаше на ония праскови или круши, които, като паднат от дървото на земята, се нацепват и набиват и щом се опиташ да ги разпукаш, намираш, че вътре са полуизгнили. Очите на германеца бяха сини, безизразни, много светли, сякаш от стъкло. В това време Северино с видима гордост ни обясняваше, че се сприятелил с този Ханс, защото по съвпадение в мирно време в своя роден край Ханс също като него бил шивач и те се разбрали като шивачи. Той му разказал

за кражбата и Ханс му обещал помощта си в издирването на платовете – именно защото бил шивач, можел да разбере от всеки друг Северинова-та загриженост. С една дума, Ханс не се числял към военната полиция, не бяха много германци, а само един и неговата намеса нямаше официален характер, а беше чиста работа между двама приятели – и двамата шивачи. Но германецът беше с униформа, с автомат през рамо и се държеше не като приятел, а като германски войник, затова всички започнаха да се надпреварват да му се докарват. Един го питаше колко време ще трае още войната, друг за Русия, където Ханс бе воювал, трети искаше да знае дали англичаните вече нападаха, друг път дали нямаше германците да нападнат англичаните. Колкото повече въпроси се задаваха на Ханс, толкова той се пъчеше от важност, подобно на балон, когато някой го надува. Германецът каза, че войната щяла да трае още малко, защото германците имали тайни оръжия, каза, че русите се биели добре, но германците били по-добри бойци, обясни, че скоро германците щели да се справят с англичаните и щели да ги изтласкат от морето. Въобще всяваше респект. Накрая Филипо поиска да го покани на закуска у дома си заедно със Северино.

На закуската присъствах и аз. Бях се вече хранила, но полюбопитствах да видя тоя германец, първи, който беше попаднал горе при нас. Отидох, когато вече поднасяха плодовете. Беше се събрало цялото семейство на Филипо с изключение на Микеле. Той мразеше германците и малко преди това, докато Ханс се хвалеше с голямата победа, която скоро германците щели да изнесат на англичаните, Микеле го гледаше навъсено и гневно, сякаш му се искаше да скочи отгоре му и да го заудря с юмруци. Сега, благодарение на изпитото вино, германецът беше започнал да става откровен. Той непрекъснато потупваше Северино по рамото, повтаряше, че двамата били шивачи, приятели до гроб и заявяваше, че щял да направи всичко да върнат платовете на Северино. След това извади от джоба си портфейл и от него снимка на жена, два пъти по-едра от него, с добродушно лице, и каза, че била съпругата му. След това започнаха разговор за войната и Ханс пак заяви:

– Ние правим офанзива и хвърлим англичаните в морето.

Филипо, който му се подмазваше най-много, искайки да спечели благоволенieto му, откликна:

– И как още... разбира се... ще ги хвърлим в морето всички до един... убийци.

Тогава германецът кипна:

– Не, убийци не, а добри войници...

– Добри войници, да, наистина – каза Филипо, – то се знае, че са добри войници...

– Ти възхищаваш английски войници... – извика германецът – ти предател!...

Уплашен, Филипо додаде:

– Кой им се възхищава? Нали казах, че са убийци.

Но германецът продължи недоволено:

– Убийци не, добри войници... а предател като теб, който възхищава англичани, капут – и направи знак, като че реже глава.

Въобщо германецът нищо не беше по волята му и не бе съгласен с нищо. Всички се уплашихме, защото ни се видя, че изведнъж стана зъл. След това ненадейно се обърна към Северино:

– Ти защо не на фронт?... Ние немци воюваме, а вие италианци стоите тук... ти на фронта...

Уплашен, Северино отвърна:

– Мен не ме одобриха... слаби гърди – и посочи гърдите си.

Вярно беше, той бил много болен и казват дори, че имал само един дроб.

Но германецът озлобен го сграбчи за ръката, викайки:

– Тогава ти идваш веднага с мен на фронт...

И буквално се опита да стане и да го отвлече.

Пребледнял, Северино се мъчеше да се усмихне, без да успяваше. Всички настръхнаха, а аз така се уплаших, че сърцето ми се разтуптя силно.

Германецът дърпаше Северино за ръката, а той се старееше да се задържи, вкопчил се за Филипо, който също така беше уплашен. Но неочаквано германецът прихна да се смее и каза:

– Приятели... приятели... ти шивач, аз шивач... ти получи свои платове и стане богат... аз отива на фронт да се бие и умира.

И все така смеейки се, той започна отново да го тупа по рамото.

Специално за мен цялата тази сцена ми направи съвсем особено впечатление. Имах чувството, че се намирам не срещу човек, а срещу един звяр, който ту се умилква, ту показва зъбите си, без да можеш да разбереш какви са му намеренията и как ще се държи с теб. Струваше ми се, че Северино се мами, че ще постигне нещо, като онези, които казват: „Този звяр ме познава... и никога не ще ме ухапе.“ И ще видим, че не се бях излъгала.

След тази сцена германецът стана учтив и пи още много вино, потупва не знам колко пъти Северино по рамото, така че на него страхът

му премина и в един момент, когато вниманието на германецът беше като на отвлечено, той каза на Филипо:

– Още днес ще си получа платовете... ще видиш!

И действително, кратко време след това германецът стана, надяна колана си, който беше свалил, преди да седне, и наблегна шеговито, че от премного ядене трябвало да го закопчае една дупка по-напред. После каза на Северино:

– Ние отива долу и после ти върне тук с твои платове.

Северино стана, германецът изкозирува, удряйки токове, и си тръгна със Северино все тъй изправен, спускайки се по пътеката, която се виеше между мачерите и водеше към долината.

Филипо, излязъл с другите да ги изпрати, изрази общото впечатление, като каза:

– Северино разчита на този германец... но аз на негово място не бих се доверявал толкова.

Целия останал следобед и част от нощта чакахме Северино да си дойде, но той не дойде. На следващия ден отидохме до дома му и там намерихме жена му, че плаче на тъмно, прегърнала момиченцето си. При нея беше една стара селянка, която предеше вълна и от време на време, дърпайки нишката, я успокояваше:

– Недей плака, булка... Северино сега ще се върне и всичко ще се оправя.

Но жената поклащаше глава и отвърщаше:

– Предчувствам, че няма вече да се върне... усетих го един час след като замина.

Помъчихме се да я утешим, но тя продължаваше да плаче, казвайки, че тя била виновна, защото Северино направил всичко заради нея и детето, за да живеят по-добре, да забогатееят и че тя е трябвало да го възпре, да му попречи да купува тия проклети платове.

Тъй като Северино не се връщаше и макар че нямаше какво повече да се приказва, защото фактът беше налице, а всички добри думи не струват и пукната пара пред факта, ние останахме при нея целия ден, говорейки й ту едно, ту друго, въобще изразявайки всички възможни предположения по изчезването на Северино.

Но тя бе неутешима, продължаваше да плаче и да повтаря, че той нямало вече да се върне.

На следния ден, втория от изчезването на Северино, отидохме до дома му с намерение да видим жената, но там не намерихме нито нея, нито детето. Призори тя взела момиченцето си на ръце и слязла в

долината да разбере какво се е случило.

Няколко дни не узнахме нищо нито за Северино, нито за жена му. Накрая Филипо, който по своему обичаше Северино, реши да разбере какво се е случило с него и изпрати да извикат Никола, един стар селянин, който вече не обработваше земята, а обикновено по цели дни развеждаше децата по мачерата. Каза му, че иска да го изпрати да разучи нещо за Северино. Каза му още, че трябва да отиде в местността Мъртвецът, където живеели фашистите, които бяха откраднали платовете. Отначало старецът се опъна, но след като Филипо му обеща триста лири, а напоследък за пари би влязъл в гореща пещ, тръгна тутакси да приготви магарето си. Никола заяви, че ще се върне на следния ден, защото щял да преспи у роднини, и сложи в дисагите си един хляб и парче сирене. Помагахме му, докато той поемаше надолу, изправен на самара, с черна шапчица на глава, с лула в уста и с опнати крака, единият от едната страна, другият от другата, обути в цървули и бели навуца. Филипо му поръча да се обърне към някой си Тонто, който бил по-малко зъл от другите фашисти. Старецът обеща, че така ще направи, и потегли.

Мина денят и половината от следващия и ето че към залеза откъм мачерата се зададе магарето, водено за юлара от селянина, а на самара самият Тонто. Пристигнаха и Тонто слезе. Той беше мъж с мургаво и слабо лице, с дълга брада, с тъжни, дълбоки очи и дълъг нос, увиснал над самата му уста. Всички го заобиколиха, но Тонто мълчеше и изглеждаше объркан. Старият Никола хвана магарето за оглавника и съобщи:

– Германецът взел платовете за себе си и изпратил Северино на фронта да работи за укрепленията, ето какво се е случило.

Като изрече това, старецът се отдалечи, за да нахрани добичето.

Останахме поразени. Тонто стоеше встрани смутен. Тогава, разгневен, Филипо го запита:

– А ти за какво си дошъл тук горе?

Като излезе напред, фашистът гузно отвърна:

– Филипо, не бива да ме осъждате... дойдох нарочно, да ви разкажа как стана всичко, да не мислиш, че ние сме виновни за случая.

Всичко го гледаха враждебно, но всеки любопитстваше да узнае какво се бе случило и накрая Филипо, макар и без желание, го покани у дома си да пийнат по чаша вино. Тонто прие и тръгна към дома му, а ние го последвахме като на манифестация.

В стаята Тонто седна върху чувал с фасул. Филипо му наля вино, като застана прав пред него, а ние всички, събрани на прага, също

прави, очаквахме обясненията му.

Тонто отпи спокойно, после заговори:

– Безсмислено е да отричам, че ние взехме Севериновите платове... в тия времена, Филипо, всеки за себе си и бог за всички. Северино мислеше, че никой не знае къде е скрил платовете, но се лъжеше. Мнозина от нас знаеха къде са скрити. И измислихме: ако ли не ние, ще ги вземат германците, все някой щеше да им обади; по-добре беше да ги вземем ние. И после, какво да се прави, Филипо?...

Тонто скръсти ръце и ни изгледа.

– И ние имаме семейства, а в тия времена всеки мисли най-напред за семейството си, а после за всичко останало. Не казвам, че сме постъпили добре, казвам, че го сторихме по необходимост. Ти, Филипо, си търговец. Северино шивач, а ние... ние се справяме както можем... Само че Северино сгреси като се обърна към германците, които нямат нищо общо с нас. Ако Северино нямаше намерение да се заяжда, можехме да се споразумеем и като продадохме платовете, да разделим печалбата... или можехме да му направим някакъв подарък... въобще между земляци, щяхме някак да се разберем... Но Северино решил да действа със зло и стана, каквото стана. Дойде онзи проклет немец, наруга ни с куп думи и като насочи автомата срещу нас, каза, че трябвало да извърши обиск. Ние, които до известна степен зависим от германците, не можехме да се противопоставим. Така платовете излязоха найеве и германецът ги натовари на камиона, с който беше пристигнал, и си отиде заедно със Северино, който ни каза: „Най-после на този свят има правосъдие.“

Да, добро правосъдие! И знаете ли какво направил германецът? След няколко километра срещнал камион, натоварен с италианци, които изпращали на фронта да работят на укрепленията. Спрял камиона и с насочен автомат накарал Северино да слезе и се качи в камиона на италианските пленници. Ето как стана, че Северино, вместо да си върне платовете, бе изпратен на фронта, а немецът, който също е шивач, ще изпрати малко по малко платовете в Германия, където след войната ще отвори шивачница напук на Северино и на всички нас. И сега аз питам, Филипо, защо трябваше в случая да намесва германци? Двама се карат – третият печели, ето какво излезе. Кълна се, че това е самата истина.

След този разказ на Тонто Филипо и всички ние останахме смълчани. Особено впечатление ни направи една от подробностите, когато Тонто заяви с такова спокойствие – като за нещо съвсем естествено – за откарването на италианци на фронта, за което ние бяхме чували да се говори, но никога така открито и спокойно. Накрая Филипо се

поокопити и запита какво означават тия залавяния.

Тонто отговори с безразличие:

– Германците обикалят с камиони и залавят всички мъже, годни за работа, като ги изпращат на фронта към Казино или към Гаета, за да укрепват линиите.

– А как се отнасят с тях?

Тонто повдигна рамене:

– Е, много работа, бараки и – малко храна. Всеизвестно е как германците се отнасят с тия, които не са германци.

Ние продължихме да мълчим, но Филипо настоя:

– Но нали залавят мъжете, които са долу... евакуираните и тия, които са тук горе, не закачат, нали?

Тонто отново повдигна рамене:

– Не се доверявайте на германците... те постъпват с нас като с карцифи – изядат листата едно по едно... сега е ред на онези от равнината, после ще дойде редът и на тези от планината.

Повече никой и не помисли за Северино, сега всеки със страх мислеше за себе си.

Филипо запита:

– А ти откъде знаеш тия неща?

Тонто отвърна:

– Тия работи ги знам, защото по цял ден имам работа все с германци... слушайте мен, или влезте в милицията като нас, или се скрийте по-добре... но наистина добре... иначе германците ще ви използват един по един.

След това Тонто разказа как германците „прочиствали“ преди всичко равнината, откарвайки с камиони всички работоспособни мъже. После отивали по планините и обикновено действували така: още в тъмно, призори, отделение около осем войници изкачвало планината и когато настъпел моментът за прочистването, около обед, спускали се надолу, пръснати нашир по цялата планина, така че всички, които се намирали в обсега им, бивали улавяни като рибки в голяма мрежа.

– Как само са го измислили – забеляза някой с уплашен глас.

Сега Тонто се беше вече съвзел и си беше възвърнал обичайната самоувереност. Дори се опита да използва с Филипо номера с препоръките, като знаеше, че той има повече пари от другите.

– Ако обаче ние двамата с тебе се разберем, може да кажа две добри думи за сина ти на германския капитан, когото добре познавам.

Може би сега Филипо, който беше наистина много уплашен, щеше

да се съгласи да разискват предложението на Тонто, но съвсем неочаквано Микеле излезе напред и каза:

– Абе ти какво чакаш още, че не си вървиш?

Ние всички се уплашихме и онемяхме още и затова, че Тонто беше въоръжен с ръчни бомби и пушка, а Микеле нямаше оръжие. Но не знам защо Тонто се стъписа от тона на Микеле. Каза пренебрежително:

– Ех, щом е така, оправяйте се сами, аз си отивам.

После стана и излезе от къщи. Всички го последвахме. Преди да излезне, Микеле му извика от високото на мачерата:

– А ти вместо да обикаляш да предлагаш услугите си, гледай си твоите работи... някой ден германците ще ти отнемат пушката и ще изпратят и теб да копаяш окопи като Северино...

Тонто се обърна и показа двата си палеца, правейки знак като рога.

Не го видяхме никога вече.

Щом Тонто си отиде, Микеле се отправи с нас към нашата стаичка. Аз и Розета разговаряхме за случилото се, съжалявайки нещастния Северино, който най-напред загуби платовете си, а после свободата. Микеле млъкна смирено с наведена глава; после изведнъж вдигна рамене и каза:

– Пада му се.

– Как можеш да говориш така – протестирах аз, – нещастникът е разорен, а може би ще плати и с кожата си.

За момент Микеле помълча, но изведнъж извика:

– Докато не загубят всичко, няма да разбере нищо... трябва всичко да загубят, да страдат, да плачат с кървави сълзи... само тогава ще им дойде умът в главата.

Възпротивих се:

– Но Северино не постъпи така от интерес, а заради семейството си.

Микеле започна да се смее с неприятен глас:

– Семейството... голямото оправдание за всички подлости, които се вършат в нашата страна. Е, добре тогава, толкова по-зле за семейството му!

Тъй като разказвам за Микеле, нека отбележа, че той имаше особен характер. Два дни след изчезването на Северино, говорейки с Микеле за едно и друго, дойдохме на дума, че през зимата, когато се стъмва рано, не знаем какво да правим.

Тогава той заяви, че ако желаем, с удоволствие би ни чел нещо на глас. Приехме със задоволство, въпреки че няхмахме навик да четем, както, струва ми се, съм дала вече да се разбере. Но в онова състояние, в

което бяхме, дори книгите можеха да ни развлекат от мрачните ни мисли. Нещо повече: като считам, че той има намерение да ни прочете някой роман, спомням си, че му казах:

– Каква книга ще бъде? Някоя любовна история навярно.

Усмиввайки се, той отговори:

– Отгатна, ще ви прочета една любовна история.

Така решихме Микеле да ни чете на глас в колибата след вечеря през онзи час, когато не знаехме какво да правим. Не зная защо, но може би защото Микеле разкри една част от характера си, която не познавах, тази сцена ми се е врязала ясно в паметта. И аз отново виждам как ние двете, заедно със семейството на Париде, стоим около полузагасналия огън на пънове и пейки с една малка маслена лампа, окачена зад него, почти в мрак. Колибата тогава беше съвсем тъмна, от сухите съчки на сламения таван висяха парцали сажди, които бяха толкова леки, че трептяха при всеки дъх. В дъното на колибата, почти потънала в мрак, стоеше майката на Париде, приличаща на вещица на Беневенто, толкова беше стара и набръчкана, и през цялото време предеше с хурка и вретено. Розета и аз бяхме доволни от четенето на Микеле, но семейството на Париде и самият той не много, защото, след като бяха работили усилено през целия ден, вечерта бяха капнали за сън и обикновено веднага отиваха да спят. Нещо повече – децата не издържаха, те вече спяха, сгушени до майките си.

Като извади една книжка от джоба си, Микеле каза, преди да започне да чете:

– Чезира искаше някаква любовна история и аз ще ви прочета една такава.

Една от жените, повече от внимание, отколкото от любопитство, запитва дали случката е действителна или измислена и той отговори, че вероятно е измислена, но била като истинска.

Междувременно той беше отворил книжката и си оправяше очилата. Накрая ни заяви, че ще ни прочете някой епизоди от живота на Христа от Евангелието.

Всички останахме разочаровани, защото бяхме очаквали истински роман и защото всичко, което се отнася до вярата изобщо, винаги е малко скучно, може би защото верските си убедености ние обикновено вършим повече от задължение, отколкото от удоволствие. Ставайки изразител на общото мнение, Париде каза, че на всички ни е известен животът на Христа и затова четенето не би ни открило нещо ново. Розета не каза нищо, но по-късно, когато се прибрахме в стайката си, тя забеляза:

– Ако той не вярва в Христа, защо се занимава с него?

Розета каза това малко раздразнена, но не с враждебност в гласа, защото Микеле ѝ беше симпатичен, въпреки че и тя като всички хора там горе не го разбираше истински.

В отговор на Париде Микеле се задоволи да каже, като се усмихна:

– Ти напълно ли си сигурен? – след което съобщи, че ще прочете притчата за Лазар, като добави: – Спомняте ли си я?

Ние всички бяхме слушали да се разказва за тоя Лазар, но въпросът на Микеле ни накара да усетим, че не знаем точно кой е бил и какво е вършил. Може би Розета знаеше, но и този път не проговори.

– Виждате ли? – каза със спокоен и самоуверен тон Микеле. – Кажете, че познавате живота на Христос, а не знаете дори кой е Лазар... нещо повече, този епизод, както и много други, са изобразени в църквите, пък дори и в църквата на Фонди.

Считайки, че в тези думи на Микеле има упрек, който се отнася до него, Париде каза:

– А ти знаеш ли, че за да отиде човек на църква долу, в равнината, трябва да загуби цял ден?... Ние трябва да работим и не можем да губим времето си, па било то, за да отидем на църква.

Микеле не отвърна нищо и продължи да чете.

Уверена съм, че на всеки, който прочете тези мои спомени, му е известна притчата за Лазар и аз няма да я предавам, още повече, че Микеле я прочете, без да добави никакви пояснения към нея. Що се отнася до ония, които не я знаят, то те могат да я прочетат от Евангелието. Само ще отбележа, че колкото по-нататък четеше Микеле, толкова повече лицата на заобикалящите го селяни изразяваха ако не скука, то поне безразличие и разочарование. Те очевидно бяха очаквали да чуят някоя хубава любовна история, а Микеле им четеше историята на едно чудо, на което те, доколкото разбирах, не вярваха, както всъщност и самият Микеле не вярваше. Разликата обаче между Микеле и тях бе тази, че докато те скучаеха, и то толкова, че две от жените започнаха да си бъррят помежду си, като се смееха тихо, а третата се прозяваше непрекъснато, а и самият Париде, който от всички изглеждаше, че най-много внимава, беше се прегърнал на две напред и стоеше със съвършено безчувствен израз на лицето – разликата, казвам, беше тази, че Микеле, колкото повече четеше, толкова повече се вълнуваше от това чудо, в което не вярваше. А когато достигна до изречението: "... и Христос каза: „Аз съм възкресението и животът“, Микеле прекъсна за миг и всички видяхме, че замълча, защото плачеше и не можеше да продължи. Разбрах, че плаче от

онова, което беше прочел, което, както по-късно разбрахме, той по своеобразен начин отнасял до нашето настоящо положение.

Но една от жените, която се отегчаваше и беше съвсем далеч от мисълта, че притчата за Лазар е могла да предизвика сълзи у Микеле, запита:

– Димът ли те дразни, Микеле?... Тук винаги има пушек... та нали сме в колиба.

За да изясня тази мисъл, необходимо е да припомня, както всъщност вече намекнах, че димът от мангала не излизаше през комин, каквото въобще нямаше, а се процеждаше съвсем бавно през гъстите и сухи пръчки на покрива, и то след като дълго се задържаше в колибата. Затова често се случваше всички, които се намираха вътре, да плачат и с тях плачеха дори кучето и котката с котенцата си. Жената искаше да се извини пред Микеле заради пушека – така, от любезност, но той неочаквано избърса сълзите си и избухна:

– Какъв ти дим, каква ти колиба!... Няма повече да ви чета, защото вие не разбирате нищо... безсмислено е да се мъчиш да обясняваш на човек, който никога не ще може да те разбере. Но помнете, всеки от вас е Лазар... и като ви четях историята му, говорех за всички вас... за теб, Париде, за теб, Луиза, за теб, Чезира, за теб, Розета, и дори за самия себе си, и за баща си, и за онзи разбойник Тонто, и за Северино с неговите платове, за бежанците, които са тук, за германците и фашистите там, долу в равнината, въобще за всички... Всички вие сте мъртви, всички сме мъртви и мислим, че живеем... Докато вярваме, че сме живи, защото притежаваме свои планове, свои страхове, свои сделчици, свои семейства, свои деца, ще бъдем мъртви... Единствено в деня, в който почувстваме, че сме мъртви, затрити, разложени, вмирисани и че още отдалече vonим на трупове, само тогава ще започнем едва-едва да се пробуждаме за живота... Лека нощ!

Казвайки това, Микеле стана, като събори масленика. Светлината угасна и той излезе, затръшвайки врата на колибата. Останахме в тъмното, всички смълчани, в почуда. Най-после Париде пипнешком успя да намери лампата, след като я търси дълго време, и я запали отново. Никой нямаше желание да говори за това избухване на Микеле, само Париде с объркан и хитър вид на селянин, който вярва, че всичко знае, каза:

– На Микеле му е лесно да си приказва... той е господарски син, не е селянин.

Считам, че и жените мислеха същото: всичко това бяха господарски приказки, приказки на хора, които не копаят и не си припечелват

хляба с пот на челото. Много скоро след това си пожелахме лека нощ и се разотидохме да спим.

На следния ден Микеле се престори, че не си спомня за случката, но вече не предложи да чете на глас.

Този случай с Микеле обаче още повече затвърди мнението, което имах вече за него, след като един ден той ни бе разкрил, че като дете искрено мечтаел да стане свещеник. В действителност, като разсъдих, въпреки всичките си изказвания против вярата той приличаше по-скоро на свещеник, отколкото на обикновените хора като Филипо и другите евакуирани. Това избухване например, на което даде воля, когато разбра, че селяните не го разбират и не го слушат, а се отегчават, ако тук-таме се променяха думите му, би могло да излезе от устата на някой селски свещеник при проповед, след литургия, от амвона, като забележи, че енорияшите му в църквата се разсейват и не го слушат. С други думи, това негово избухване беше избухване на свещеник, който гледа на всички останали като на грешници, които трябва да поучи и насочи по права път, а не на човек, който счита себе си подобен на другите хора.

За да ви обрисувам по-добре характера му, искам да ви разкажа друга една дребна случка, която потвърждава по-добре казаното от него. Споменах, че Микеле никога не говореше за жени и за любов и, изглежда, нямаше никакъв опит в това отношение. Това не толкова поради липса на възможности, колкото защото в това отношение той бе различен от младежите на неговата възраст.

Случката е следната:

Розета беше свикнала всяка сутрин, след като стане от леглото, да се съблича и да се мие гола. Или по-право аз излизах, пусках кофата в кладенеца, изваждах я пълна с вода и ѝ я подавах. Половината от водата тя изсипваше върху косите си, после насапунисваше цялото си тяло и се заливаше с останалата вода. Тя беше много чиста и първото нещо, което поиска да купя от селяните, когато пристигнахме в Сант Еуфемия, бе домашен сапун. Така тя продължи да се мие и през цялата зима, дори в дните, когато горе ставаше много студено и когато сутрин водата в кладенеца биваше заледена и кофата почти подскачаше върху леда, преди да го счупи, а въжето прерязваше ръцете ми. В малкото случаи, в които реших и аз да направя като Розета, ледената вода едва не пресече дъха ми и аз трябваше да стоя с отворена уста цяла минута, полумъртва от студ, докато дойда на себе си. Така една сутрин Розета се беше изменила по описания начин и стоеше изправена пред леглото на една дъска, за да не си изцапа краката, като се търкаше силно с кърпата за лице. А тялото

й беше здраво и стройно и човек никога не можеше да си го представи, ако съдеше по лицето ѝ, нежно и миловидно, с големи очи, въздълъг нос, месести, малко провиснали устни, така че приличаше малко нещо на овчица. Гърдите ѝ не бяха големи, но добре развити и като на жена, която е вече раждала, издути и бели, сякаш бяха пълни с мляко, с тъмни и щръкнали нагоре зърна, като че ли търсеха устицата на бебе, родено от нея. Коремът обаче беше на истинска девица – гладък и стегнат, така че космите на краката ѝ изскачаха напред, гъсти и къдрави като хубава възглавничка за игли. Отзад беше действително хубава, подобна на статуя от бял мрамор, от онези, които се срещат в градските градини в Рим. Раменете ѝ бяха плътни и закръглени, гърбът дълъг и под него имаше дълбока вдлъбнатина като на млада кобила, която подчертаваше белия, кръгъл и мускулест задник, толкова чист и хубав като на малко дете, който би ти се поискало да целуваш. Винаги съм считала, че ако някой мъж види Розета гола, изправена, да си изтрива кръста с кърпата, като при всяко движение хубавите ѝ, плътни и високи гърди се залюляваха леко, този мъж, казвам, би трябвало поне да се смути и изчерви или да пребледнее – според темперамента си. И дори умът му да е зает с друго, когато един мъж види неочаквано гола жена, всичките му мисли излитат от главата като врабци на клон при пушечен изстрел и в него остава само вълнението на самец, намиращ се пред самката. И ето, случи се Микеле да дойде при нас една сутрин в момента, в който Розета тъкмо се изтриваше гола в един ъгъл на стаичката, след като се бе измила. Без да почука, той бутна вратата наполовина. Аз стоях на прага и можех да го предупредя, като му кажа: „Не влизай още, Розета се мие.“ Но трябва да призная, че не ми се поиска да го спра да влезе тъй неочаквано, защото майката винаги се гордее със своята дъщеря, а в този момент моята майчина суетност бе по-силна от изненадата и дори от гласа на разума. Помислих си: „Той ще я види гола... нищо лошо от това, още повече, че не го върши нарочно... така ще види колко е хубава моята Розета.“ С тази мисъл в главата си аз си замълчах. А той, измамен от мълчанието ми, отвори изцяло вратата и се намери точно срещу Розета, която напразно търсеше как да се закрие с кърпата за лице. Аз го наблюдавах. Видях как само за миг той се поколеба и изпита досада, че вижда Розета гола, после се обърна към мене и бързо ме помоли да го извиня, че бил дошъл толкова рано. Имал да ни съобщи много сериозна новина, узнал я от едно момче от Понтекорво, което обикаляло из планината да продава тютюн. Русите били предприели голяма офанзива срещу германците и последните се оттегляли по целия фронт. Добави след това, че имал работа

и че щели сме да се видим по-късно и си отиде. Същия ден намерих начин да му говоря насаме и му казах усмихната:

– Ти, Микеле, наистина не си като другите младежи на твоята възраст.

Той се намръщи и запита:

– Защо?

– Пред очите ти попадна гола една красива девойка, каквато е Розета, а ти си мислеше за русите, за германците и за войната и дори не я видя.

Той се докачи и почти ядоса:

– Що за глупости? Учудва ме, че ти, нейната майка, говориш такива неща.

Тогава му казах:

– Не знаеш ли, Микеле, че и хлебарката е хубава за своята майка? И после, защо се сърдиш, да не съм те викала да дойдеш рано-рано и да влизаш, без да чукаш? След като влезе обаче, може би щях да се разсърдя, ако бе погледнал Розета настойчиво, но дълбоко в душата ми това все пак щеше да ми е приятно, защото аз съм ѝ майка. Но нищо от това не се случи. Ти дори не я видя.

Микеле се усмихна пресилено и каза:

– За мен тия неща не съществуват.

И този бе първият и последният път, когато говорих с него за тези неща.

ГЛАВА ПЕТА

След посещението на Тонто и неговите заплашителни предсказания за „прочистване“ започнаха дъждове. През целия октомври времето се беше задържало прекрасно, с ведро небе и чист, кристален въздух, без ветрове. През цялото това време, в безкрайно дългите дни, които преминавахме горе в планината, ние имахме поне възможност да се развличаме с екскурзии или поне да стоим на открито и да се любуваме на пейзажа на Фонди. Но една сутрин въздухът ненадейно се промени. Когато станахме от сън, усетихме, че е душно, над сивото море висяха мъгли и черни тежки облаци като над тенджерата с кипяща вода. Не беше преминала още сутринта, когато тези облаци покриха цялото небе, понесени от лек и влажен вятър, духащ също откъм морето. Евакуираните от тия краища, които познаваха климата тук, казаха, че тези облаци означавали дъжд, който щял да трае, докато вятърът откъм морето не бъде заменен от този, който духа откъм планините. Тъй и стана. Към обяд закапаха първите едри капки. Ние се свряхме вкъщи в очакване дъжда да спре. А то, какво ти! Валя през целия ден и през цялата нощ, а на следния ден морето изглеждаше по-мрачно от всеки друг път, небето тегнеше от облаци, които се извисяваха от долината нагоре и носеха нови пристъпи на влажен въздух и други дъждовни облаци. След кратко спиране отново заваля и оттогава не бих могла да кажа колко дни валя безспирно, може би в продължение на повече от месец – ден и нощ.

На онзи, който живее в града, дъждът не пречи. Ако излезе, той се движи по тротоар или по асфалт, носи чадър, а ако стои вкъщи, ходи по дървени или мраморни подове. Но горе в Сант Еуфемия, на мачерата сред хижите и къщурките, дъждът представляваше истинско божие наказание. Двете с Розета през тези дни прекарвахме по цял ден затворени в нашата малко и тъмна стаичка с увиснал покрив, с отворена врата, защото няхахме прозорци, и наблюдавахме как дъждът вали и пред вратата образува влажна и димна завеса. Аз седях на леглото, а Розета на стола, взет под наем от Париде, и гледахме навън като оглупели, без да си говорим. Ако си продумвахме, то беше пак около дъжда и неудобствата, които създаваше. За излизане не можеше и да се мисли. Напускахме стаичката си само при крайна нужда, когато трябваше да съберем дърва или да се отдалечим от естествени нужди. И макар че съвсем не е прилично да се говори за това, трябва да кажа, че който не е водил такъв

живот и живее в града, където всеки дом си има свой клозет, а понякога и баня, не може да знае какво значи да се живее в места, където няма клозети. Ние двете поне два или три пъти дневно трябваше да излизаме по мачерата и там, зад една купа сено, да си вдигаме полите и да клякаме също като животните. Тоалетна хартия естествено нямаше, нито пък вестници или нещо подобно. Така бяхме принудени да късаме листа от едно смокиново дърво, което растеше наблизко до къщичката, и да си служим с тях. Но когато заваля, всичко това стана извънредно много трудно и неприятно. Трябваше да ходим до нивите, затъвайки до глезените в кал, и под дъжда да си вдигаме полите, да чувствуваме студени-те, дразнещи капки как бият по голите ни задни части, след това да се избърсваме с мокри и разкиснати от дъжда листа. А това са неща, които не бих пожелала никому, дори и на най-върлия си враг. Ще добавя още, че дъждът ни дразнеше не само на открито, но и вътре, в къшурката. Тъй като нямаше под, пръстта се превърна буквално в кал, и то такава, че сутрин, за да слезем от леглото, бяхме принудени да скачаме като жаби по нарочно поставените от мен плочи, иначе рискувахме да нагазим в калта с крака и да се изкаляме. С една дума, дъждът проникваше навсякъде с неопикуема влага. Каквото и да направехме, дори и най-малкото движение, откривахме, че сме се опръскали с кал, кал имаше по полите ни, по краката или не зная още где. По земята кал, а от небето дъжд. Париде и семейството му бяха свикнали на това и ни утешаваха, казвайки, че този дъжд бил нещо съвсем естествено, че бил нужен, че валил така всяка година и че нищо не ни оставало, освен да чакаме да спре. Но за нас двете това бе истинско мъчение, по-лошо от всяко друго, което бяхме изпитали дотогава.

Най-лошото последствие на този дъжд беше новината, че поради него англичаните се спрели на Гариляно и нямали намерение да напредват. Естествено, щом англичаните се бяха отказали да напредват, германците, както научихме, взели решение да не се оттеглят, нещо повече – да се укрепят на заеманите от тях позиции. Не разбирам нищо от битки и войни, но през една от ония проливни дъждовни утрини горе при нас пристигна един измършавял селянин и донесе някакъв напечатан лист хартия. Беше заповед, която германците изпращали в населените места. Микеле прочете заповедта и обясни, че германското командване решило да евакуира цялата зона между морето и планината, включително и местността, в която се намирахме – и тя също беше упомената в списъка. За всяко населено място беше означен денят на евакуирането. Населението било длъжно да изостави цялото си имущество, да не

взема никакви куфари и денкове, а само малко храна. С една дума трябваше да изостави къщи, колиби, добитък, покъщнина, мебели и всичко, каквото притежава, да си вземе децата на ръце и да тръгне на север през планините по непроходими кози пътеки, под дъжда, назад, по направление към Рим. И естествено, тия мръсни копелета, германците, заплашваха с обикновените наказания всеки, който нямало да се подчини на заповедта: арести, конфискация на имуществата, депортиране и разстрел. Цялата евакуация на нашето населено място беше означена да стане след два дни. За четири дни трябвало да бъде освободена означената зона, за да имали простор германците и англичаните да се избиват едни други, колкото си искат.

Филипо и останалите бяха свикнали вече да считат германците като единствената власт, останала в Италия, затова тяхната първа реакция бе не да се бунтуват, а да изпаднат в отчаяние. Германската власт искаше от тях нещо невъзможно, но силата бе в нейни ръце, извън нея не съществуваше друга власт и според тях това означаваше да ѝ се подчинят или... или те самите не знаеха какво друго биха могли да сторят. Евакуираните, които вече от опит знаеха какво е да изоставиш дом и всичко, което притежават, пред мисълта да бягат отново по катърски пътеки в този леден сезон на годината, под проливни дъждове, непреставачи от сутрин до вечер, сред кал, която не позволяваше да се отиде дори само до края на мачерата, а какво ли пък до Рим, и то без посока и водач и без определено място, където да отседнат, изпаднаха в отчаяние. Жените се разплакаха, мъжете псуваха и ругаеха или пък мълчаха унили.

Селяните като Париде и други семейства, които цял живот се бяха трудили, за да създадат със собствените си ръце мачерите, да ги обработват, да си строят къщурки и колиби, бяха не толкова отчаяни, колкото смаяни – те просто не вярваха... Някои от тях повтаряха:

– Къде ще идем?...

Други поискаха да им се прочете повторно заповедта дума по дума и след като я изслушаха, извикаха:

– Не, не може да бъде! Това е невъзможно!...

Клетите, те не можеха да разберат, че за германците нямаше нищо невъзможно, особено пък когато се касаеше до неща, които други трябваше да извършат.

Снахата на Париде, Анита, чийто мъж бе в Русия и която имаше три малки деца, изрази общото чувство, заявявайки неочаквано със съвсем спокоен тон:

– Аз по-скоро ще убия децата си и после себе си, отколкото да

замина.

И аз разбрах, че тя каза това не от отчаяние, а защото си даваше сметка, че да бяга посред зима по козите пътеки с тия три малки деца, означаваше да ги обрече на явна смърт. По-добре щеше да бъде да ги убие предварително, отколкото да ги подлага на мъчения.

Единственият, който запази присъствие на духа в случая, беше Микеле. Това, мисля, се дължеше на обстоятелството, че той никога не бе признавал властта на германците, считайки ги, както често заявяваше, за бандити, разбойници, престъпници, които временно бяха по-силните, защото разполагаха с оръжие и си служиха с него. След като прочете заповедта на германското командуване, Микеле се задоволи само да каже с остра насмешка:

– Кой от вас казваше, че германци или англичани били едно и също нещо, нека сега излезе да го видим.

Всички мълчаха, най-вече Филипо, баща му, към когото бяха отпавени тези думи. Бяхме се събрали вечерта в колибата около огъня и Париде се обади:

– Ти се подиграваш с нас, но за нас това означава смърт... тук са домовете ни, тук – добитъкът, тук – имуществото, тук ни е всичко... ако си отидем, какво ще стане с тях?

Както вече обясних, Микеле беше човек с особен характер – добър, но в същото време твърд, великодушен, ако щеш, но жесток. Той се засмя отново и отвърна:

– Че какво, ще загубите всичко и после може и да умрете... какво чудно в това? Нима не загубиха всичко и не загинаха поляците, французите, чехите и въобще всички, които бяха под германската окупация?... Сега е ред на нас, италианците. Докато това нещастие постигаше другите, никой от вас не протестира... сега то идва и до нас... само че днес до мен, а утре до теб.

Тия думи на Микеле смутиха силно всички и най-вече Филипо, който видимо цял трепереше и беше загубил и ума, и дума.

– Ти постоянно се шегуваш... но сега не е време за шегички – каза Филипо.

– А на теб не ти ли е все едно? – отвърна Микеле иронично. – Не беше ли казал, че за теб германци или англичани значат едно и също нещо?

Филипо попита:

– Но какво трябва да правим най-после?

И за първи път видях, че цялата му мъдрост, която се градеше

върху „тук няма глупаци“, не струва и пукната пара не само за нас, но и за него самия.

Микеле сви рамене.

– Нима германците не са господарите? Идете при тях и ги питайте какво да правите. А те ще ви кажат, че сте длъжни, да изпълните това, което е написано тук, на този лист.

Тогава Париде изказа мисъл, подобна на тази на Анита за децата ѝ:

– Аз ще грабна пушката и ще убия първия германец, който се зададе... после, естествено, ще убия и мен, но какво от това?... Поне на оня свят няма да ида сам...

Микеле се засмя и каза:

– Браво! Ето сега започваш да разсъждаваш както трябва!

Стояхме така разколебани, Микеле продължаваше да се подхилва, а останалите гледаха някак оглупели загасващия огън. Накрая Микеле стана сериозен и съвсем неочаквано каза:

– Искате ли да знаете какво трябва да сторите? – Всички го гледаха с надежда и той продължи. – Няма да правите нищо, това е всичко. Правете се, че никога не сте виждали тази заповед. Останете където сте, продължете да си живеете както досега и не обръщайте внимание на германците и на прокламациите им, както и на всички техни закани. Ако те наистина искат да опразнят тази зона, ще трябва да го извършат не с късове хартия, които не струват нищо, а със сила. И англичаните имат сили, но поради лошото време не могат да ги употребят и се спряха. Така е и с германците. Ако вие не се помръднете оттук, те ще се замислят, преди да изпратят по тия конски пътеки свои войници. А даже и да дойдат, ще трябва да ви отведат оттук със сила. С една дума, правете се на глухи, после ще видим. Не знаете ли, че германците и италианските фашисти навсякъде са разпратили прокламации и все заплашват със смърт всеки, който не се подчини? Аз самият бях войник на двадесет и пети полк и дезертирах. След това издадох прокламация, която също заплашваше със смърт ония, които не се завърнат в частите си, аз вместо да отида в частта си, дойдох тук. Съветвам ви да направите като мен и да не се помръднете оттук.

Този беше най-простият и най-правилен изход от положението, но никой не бе помислил за него, защото, както казах, всички считаха германците като власт, а всички имаха нужда от власт, па каквато и да е тя. Освен това, когато нещо е напечатано на книга, хората смятат, че по него изобщо не могат да се правят възражения. С една дума същата вечер всички се прибраха да спят почти успокоени и с повече вяра в

бъдещето, отколкото сутринта, когато бяха станали. На следния ден като по чудо никой вече не спомена за немците и за заповедта за евакуация. Изглеждаше, сякаш всички се бяха наговорили да не мислят вече за това и да действуват тъй, като че ли нищо не се е случило.

Изминаха няколко дни и ние се убедихме, че Микеле и бил прав, защото никой не дойде до Сант Еуфемия, а доколкото разбрахме – и до други места. Можехме да считаме, че са отменили решението си и са се отказали от евакуиране, защото заповеди от същия род и по същия повод вече не стигнаха до нас.

Колко дни валя? Аз смятам, че валя повече от четиридесет дни, както при потопа. Освен това времето се застуди, защото зимата настъпи, и вятърът, който духаше откъм морето на пристъпи и носеше влага и мъгли, беше леден, а и водата, която се изливаше всеки ден от облаците върху планините, беше смес от сняг и лед и бодеше лицето като с игли. В стаичката нямаше нищо друго освен един мангал с дървени въглища, който държахме до краката си. Обаче по-голяма част от времето двете с Розета прекарвахме свити една до друга в леглото или стояхме в колибата на тъмно пред винаги запаления огън. Обикновено валеше цяла сутрин и към пладне небето се проясняваше, но само за малко, защото всички онези облаци, разкъсани и парцаливи, не се разнасяха, а висяха в небето, сякаш за да си поемат дъх, и морето беше по-мръсно и по-замъглено от всякога. Следобед отново започваше да вали и продължаваше тъй до вечерта и през цялата нощ. Ние двете бяхме винаги заедно с Микеле. Обикновено той говореше, а ние слушахме.

За какво говореше той? За всичко по малко. Обичаше да разказва и го вършеше с тон на професор или на проповедник и аз често пъти му казвах:

– Жалко, че не си станал свещеник, Микеле... Знаеш ли какви хубави неделни проповеди щеше да държиш.

Но с това не искам да кажа, че беше бърборко. Напротив, винаги разказваше нещо интересно, докато бърборковците отегчават и след известно време човек престава да ги слуша. А Микеле винаги ни заинтригуваше и ние го слушахме с интерес, понякога дори ми се е случвало да изоставям плетенето на фланелите, за да го слушам по-добре, когато развиваше някое своя мисъл. Но заговореше ли, не си даваше сметка за нищо, нито за времето, което минаваше, нито за лампата, която угасваше, нито че понякога двете с Розета имахме нужда да останем малко сами. Той продължаваше да говори разпалено, еднообразно, изпълнен с добра воля, и когато го прекъсвах с думите: „Хайде, трябва да си

лягаме“ или „стана обяд“, той винаги изпадаше в неловко положение и на лицето му се изписваше огорчение, което като че ли искаше да каже: „Ето какво значи да разговаряш с глупави и лекомислени жени като тези, напразно загубено време.“

През тези четиридесет дъждовни дни не се случи нищо значително извън едно събитие, което искам да разкажа и което се отнася до Филипо и изполичаря му Винченцо.

През една дъждовна сутрин, когато ръмеше и небето беше покрито с тъмни облаци, които се изкачваха безспир, непрестанно откъм морето, ние с Розета присъствувахме на клането на една коза, която Филипо беше купил от Париде и искаше да препродаде на части, след като, естествено, прибереше своя дял. Козата на черни и бели петна беше вързана на един кол и евакуираните от нямане какво да правят я разглеждаха, пресмятайки колко тежи и колко месо щеше да даде одрана и изчистена. Докато стояхме прави под дъжда, о обувки, потънали в калта, Розета прошепна:

– Майко, мъчно ми е за бедната коза... ето на, сега е жива, а след малко ще я заколят... ако зависеше от мен, аз бих я убила...

– А какво ще ядеш тогава? – отвърнах ѝ аз.

– Хляб и зарзават... непременно месо ли трябва да се яде? И аз също съм от месо и моето не се отличава много от нейното... какво е виновна тя, че е животно и не може да разсъждава и се защитава?

Предавам подробно тези думи на Розета най-вече за да дам представа как разсъждаваше и мислеше тя в ония дни, в разгара на войната и глада. Може би мислите ѝ бяха наивни и глупави, но те потвърждаваха, както вече казах, нейното особено съвършенство, заради което не може да се намери в нея никакъв недостатък. Дори тези неясни разсъждения да бяха плод на неопитността и невежеството ѝ, все пак бяха искрени и бликащи направо от сърцето. Впоследствие се уверих, че това нейно съвършенство е било крехко и почти неестествено като на цвете, израснало в парник, което, изнесено на свеж въздух, посърва и умира. Но в този момент нейните думи не можеха да не ме разнежат и да не ме накарат да помисля, че с нищо не бях заслужила такава добра и нежна дъщеря.

През това време касапинът, някой си Иняцио, който би могъл да бъде всичко друго, но не и касапин, един невесел и отпуснат мъж с буйни, прошарени на челото си коси, дълги бакенбарди и хлътнали сини очи, свали палтото си и остана по жилетка. На една масичка до кола, за който бе вързана козата, бяха приготвени два ножа и едно легенче, също като в болница преди операция. Иняцио взе един от ножовете, опита

остротата му на дланта си, после се доближи до козата и като я улови за рога, изви назад главата ѝ. Козата започна да върти очи от страх, сякаш те щяха да изскочат от орбитите си, като че усети какво я очаква и изблея жално, сякаш молеше: „Не ме убивай, милост!“

Но Иняцио захапа долната си устна и с един замах заби ножа чак до дръжката в гърлото на животното, държейки го здраво за рогата. Филипо, който му помагаше, подложи бързо легенчето под шията на животното. От раната бликна кръв като от чешма, черна, гъста и топла, димяща на въздуха. Козата потрепера, после полузатвори очи, които бяха се вече замъглили, като че с изтичане на кръвта ѝ в съда си отиваше и животът ѝ, а с живота и погледът ѝ. Накрая краката ѝ се подвиха и тя се отпусна, бих казала доверчиво и безпомощно, в ръцете на оногова, който я беше убил.

Розета се беше отдалечила под дъжда, който не преставаше да ръми, на мен ми се искаше да я настигна, но трябваше да остана там, защото месото беше малко и не исках да го изпусна. Освен това Филипо ми беше обещал да ми даде червата, а те са много вкусни печени на скара на огън от дървени въглища или дърва.

Иняцио повдигна козата за задните ѝ крака и влачейки я в калта, я окачи малко по-нататък на два кола, надолу с главата и с разкрачени крака. Всички се събрахме да го гледаме как работи.

И така, най-напред той хвана единия от предните крака и го отсече до свивката, сякаш отрязва човешка ръка. После избра една тънка пръчица, заби я между кожата и месото на крака. Козята кожа се задържа за месото чрез много тънки жилчици и се отделя съвсем леко, като нескоропосно залепен лист. Като вкара пръчицата, той я завъртя така, че проби дупка, после я захвърли настрана и започна да духа в дупката като в свирка, с все сила, толкова, че жилите на врата му изскочиха. Козата започна малко по малко да се издува от постепенното проникване между кожата и месото ѝ на въздуха, който Иняцио вдухваше. Иняцио продължи да надува, докато козата увисна между двата кола, подута като мях и двойно по-голяма на вид, отколкото беше.

Тогава той отпусна крачето, избърса нацапаната си с кръв уста и разряза с ножа кожата по цялата дължина на предницата от слабините до гушата. След това започна дере кожата от месото с ръце. Беше наистина удивително да се гледа с какво лекота се отделяше кожата от месото, подобно на ръкавица, която се изхлува от ръката. Докато дереше, той от време на време си помагаше с ножа, за да отрязва някои жилки, които не се бяха отлепили. Така полека-лека одра цялата кожа и после я

захвърли на земята, космата и окървавена, прилична на износена дреха. Сега козата висеше, тъй да се каже, гола, червена, с понякое бяло и синкаво тук-таме. Дъждът не преставаше да ръми, но никой не се беше помръднал от мястото си. Иняцио взе отново ножа, разтвори корема, бръкна вътре с две ръце и извика:

– Чезира, пригответи си ръцете!

Изгичах, той извади накуп червата и ги раздипли едно по едно, сякаш беше някакъв възел. Тук-таме ги прерязваше и ми ги мятеше през ръката. Те бяха още съвсем топли и миришеха силно, дори ме изцапаха с изпражнения, а Иняцио като на себе си повтаряше:

– Царско ядене, но щом е за жени – царицино ядене... измийте и изпечете на тих огън...

В този момент чухме нечий глас да вика:

– Филипо, Филипо!

Обърнахме се и видяхме да се задава откъм мачерата най-напред главата, после рамената и накрая целия Винченцо, изполичарят на Филипо, при когото бяхме живели, преди да се качим в Сант Еуфемия. Повече от всякога той приличаше на проскубана граблива птица със своя клюнообразен нос и дълбоко врязани очи, запъхтян и мокър до кости. Още преди да стигне до мачерата, Винченцо започна да вика:

– Филипо, Филипо, случи се нещастие... случи се нещастие...

Филипо, който заедно с нас наблюдаваше Иняцио, веднага изтича на среща му с изблещени очи.

– Какво се е случило? Кажете, какво се е случило?

Но другият, който беше хитрец, се преструваше на задъхан от изкачането и притискайки с ръце гърдите си, повтаряше с дрезгав глас:

– Голямо нещастие...

Всички изоставихме Иняцио и козата и се струпахме около Филипо и изполичаря. Прозорецът на Филиповата къща, която бе по-горе, се отвори и от него се надвесиха жена му и дъщеря му.

Най-сетне изполичарят каза:

– Стручи се това, че дойдоха германците и фашистите, чукаха по всички стени, намериха скривалището и го разбиха.

Филипо го прекъсна с вик:

– И открадна нещата ми!...

– Да – отвърна другият поободрен, че беше казал вече новината, – открадна всичко, нищо не остана, съвсем нищо...

Винченцо изказа това високо, за да могат двете жени на прозореца да го чуят. Ту го чуха и тутакси започнаха да се вайкат и да кършат

ръце, като се повесиха надолу.

Без да губи повече време с други обяснения, Филипо започна да крещи:

– Не е вярно, не е вярно! Ти си откраднал всичко, ти си крадецът, ти си германецът и фашистът, ти и оная вещица жена ти и двата разбойници, синовете ти... Познавам добре всички ви. Вие сте престъпна банда, не уважавате дори Сан Джовани.

Филипо крещеше като бесен и изведнъж сграби единия нож на Иняцио от масичката, хвана Винченцо за шията и посегна да го удари. За щастие в същия момент евакуираните скочиха отгоре му и му хванаха ръцете, а той се мятеше напред с глава и гърди и с пяна на устата викаше:

– Оставете ме, оставете ме да го убия, пуснете ме, искам да го убия!

През това време и двете жени пищяха и размахвайки ръце, викаха:

– Разорени сме, разорени сме!...

А дъждът валеше силно и ние всички бяхме съвършено мокри. Микеле, който беше присъствувал на тази сцена почти с израз на необяснимо удовлетворение, сякаш му правеше удоволствие, че сестра му е загубила чеиза си, а майка му всичките си вещи, неочаквано се доближи до Винченцо, който продължаваше да крещи: „Кой ги е откраднал!? Германците и фашистите те ограбиха, те ти взеха всичко, ние не сме.“ И като че знаеше от преди, мушна ръка в джоба на палтото на Винченцо и оттам извади една кутийка, казвайки съвсем спокойно:

– Ето кой е откраднал. Ти си откраднал... този пръстен принадлежи на сестра ми!

Микеле отвори кутийката и показа един малък пръстен с брилянт, който, както узнах по-късно, бил подарен от Филипо на дъщеря му в деня на нейното пълнолетие.

Щом видя пръстена, Филипо изрева, с един замах се освободи от онези, които го държаха, и се хвърли върху Винченцо с вдигнат нагоре нож. Но изполичарят бе по-бърз от него, изтласка заобикалящите го и побягна по мачерата. Очевидно Филипо поиска да го преследва, но веднага разбра, че няма да може да го стигне, защото краката му бяха къси, коремът голям, а другият беше слаб и с дълги като на щраус крака. Тогава Филипо сграби един камък от земята и го хвърли по Винченцо, викайки:

– Крадец... крадец!

Вместо него побягнаха някои от евакуираните, и то не защото ги бе грижа за Филиповите вещи, а защото, когато избухне скандал, всички се

разгорещават и на всеки му се иска да се бие. Видях двама-трима младежи да тичат подир стария Винченцо по мачерите, почти летейки, а той да бяга като заек. Настигнаха го, хванаха го за ръцете и го принудиха да се върне обратно.

Филипо през това време продължаваше да хвърля големи камъни, с които можеше да убие човек, останал вече без дъх, чакаше на края на мачерата да му доведат Винченцо, като държеше ножа на Иняцио в ръката, още червен от кръвта на козата.

Тогава Микеле се приближи до баща си и каза:

– Съветвам те да се прибереш вкъщи.

– Аз ще го убия!

– Ти ще се прибереш вкъщи!

– Искам да го убия, трябва да го убия...

– Дай ми ножа и влез вкъщи!

За голямо мое учудване Филипо се успокои пред спокойния син, остави ножа на масичката и се отдалечи към дома си, от който сега долитаха писъци и стенания като от ад.

Така под дъжда, който не преставаше, по средата на мачерата остана само опънатата на двата колеца изтърбушена коза.

А през това време Винченцо и младежите, които го бяха гонили и уловили, се върнаха на мачерата. Селяните и евакуираните се струпаха около него и започнаха да го разпитват как е станало. Разпитваха го повече от любопитство, както забелязах, отколкото от негодувание. А Винченцо не се остави да го молят:

– Аз не исках – каза той с грубия си глас, – никой от нас не искаше... има си хас, Сан Джовани... той кръсти моя син, а аз дъщеря му... кръвта вода не става, нали? Кълна се, предпочел бих да си отсека ръката, отколкото да открадна... да ме поразят мълния, ако това не е истина...

– Вярваме ти, Винченцо, вярваме ти, но как стана, че все пак открадна?

– Един глас... дни наред чувах един вътрешен глас, който ми повтаряше: „Вземи чука и разбий стената“... един глас, който ден и нощ не ми даваше покой...

– И така, Винченцо, ти взе чука и разби стената, нали?

– Точно тъй!

Евакуираните и селяните всички вкупом избухнаха в общ смях и след още няколко въпроса го оставиха и се завърнаха при Иняцио и козата му. Но Винченцо не си отиде веднага. Той започна да обикаля

наоколо от къща в къща, от една колиба в друга, и навсякъде искаше да му дадат да пие. Повтаряше високо на всекиго историята за вътрешния глас и предизвикваше общ смях, ала той не се смееше, а гледаше като изкуфял, като някоя посьрнала птица и изглежда, че не можеше да разбере защо се смеят хората. Най-сетне, беше вече привечер, той си тръгна на гузен, като едва се влачеше, сякаш не Филипо, а той бе ограбеният.

Същата вечер Микеле пристигна в колибата, където печех червата, заобиколена от семейството на Париде, и казах:

– Баща ми не е лош човек... но за четири чаршафа и малко злато щеше да убие човек... а ние за една идея не бихме способни да убием дори пиле...

Загледан в огъня, Париде каза бавно:

– Микеле, ти не знаеш, че на хората са им по-скъпи вещите, отколкото идеите... Вземи за пример свещеника: ако при изповед му кажеш, че си откраднал, той ще ти наложи за покаяние да прочетеш молитвата на Сан Джузепе и после ще ти даде опрощение. Но ако отидеш в дома му и му задигнеш например една сребърна лъжица, знаеш ли как ще се развика... и вместо да ти прости, веднага ще повика карабинерския началник и ще го накара да те арестува... щом един свещеник постъпва по този начин, какво остава за нас, обикновените хора...

Ето, тази беше най-значителната случка, която стана през цялото време, докато траеха дъждовете. През останалото – все същите неща – разговори за войната, за времето, за онова, което ще правим, когато пристигнат англичаните и после. Но повече от времето си ние двете с Розета прекарвахме в сън от дванадесет до четиринадесет часа на денонощието. Събуждахме се от време на време, послуствахме се как дъждът бие по керемидите на покрива и как бълбука по водосточната тръба и отново заспивахме още по-дълбоко, прегърнати върху сламеника от царевични листа, на леглото с подвижните дъски, които често се разместваха, под нас зейваше и ние бяхме постоянно застрашени да се намерим на земята.

За семейството на Филипо и въобще за другите евакуирани единственото и най-важно занимание беше яденето. Може да се каже, че те не вършеха нищо друго, от сутрин до вечер пируваха. Казвах, че трябвало да се яде, защото това било единственото средство за пропъждане на мъката. Казвах още, че било по-добре продуктите да се изразходват, защото с пристигането на англичаните щяло да се върне изобилието, цените щели да спаднат и запасите никой нямало да ги търси и купува. Но аз си мислех: „Да се доверяваш, е хубаво, но да не се доверяваш, е още

по-хубаво.“ Аз също бях убедена, че англичаните ще дойдат, но кога? Достатъчно беше по някакви свои причини да се забавят месец-два и току-виж, че сме измрели от глад. И тъй, докато всички други се тъпчеха, ние двете с Розета започнахме да ядем на дажби. Хранехме се само веднъж на ден към седем часа, и то по гърненце фасул, малко месо, обикновено козе, и парче хляб все едно и също количество. Добавяхме по някоя и друга сушена смокиня. Веднъж правех качамак, друг път вместо боб – нахут, и вместо козе – краве месо. Сутрин обикновено закусвахме с парче хляб и малко пресен лук или пък съвсем не ядохме хляб, а гризахме рошкови, с които в мирно време хранят по нас конете, но във време на война са добри и за хората. Розета често се оплакваше от глад. Тя бе млада и на нея и бе необходима повече храна. Тогава я карах да поспи, защото знаех, че сънят е като храната: изразходва се малко, а силите укрепват. С една дума, постъпвах като селяните, които за разлика от евакуираните бяха разумни хора, дори скъперници, и теглеха храната със златарски везни. Те наистина бяха привикнали на глад и по инстинкт знаеха, че който и да дойде, германци или англичани, за тях пак нямаше да има достатъчно храна, защото не разполагаха с пари, а реколтата от един сезон никога не достигаше до следващия. Така в известен смисъл аз се чувствавах повече селянка, отколкото евакуирана и не можех да не изпитвам неприязън към евакуираните, повечето от които бяха бакали и търговци на дребно, натрупали парите си на чужд гръб, и които разчитаха с пристигането на англичаните да започнат всичко отново.

Някой ще възрази, че и аз бях бакалка, и всъщност това е истина, но аз бях родена селянка и като се завърнах на село при селяните и земята, почувствах се отново селянка, каквато бях по времето, когато като момиче напуснах село, за да се омъжа в Рим.

Но стига за това! Прекарахме още около четиридесет дни и към края на декември една сутрин станахме както обикновено и забелязахме, че през нощта времето се е променило. Небето беше синьо, светло и дълбоко, а утринната зора розовееше по него и към хоризонта се носеха много сиворозови облачета, отнасяйки със себе си и последния дъжд. Долу, към Понца, за първи път от толкова дълго време морето се къпеше в слънчеви лъчи тъмносиньо, почти черно. Полето на Фонди, вече в зимна премяна, по-скоро сиво, отколкото зелено, димеше в утринна мъгла, както това се случва, когато предстои хубав, слънчев ден, ясен и сух. А откъм планините духаше остър леден вятър – трамонтана, от който голите клони на дървото до къщичката ни се блъскаха един в друг и

звънтяха. Когато излязох навън, калта се беше заледила и бодеше под краката, а на места блестеше, сякаш примесена с парченца стъкло. През нощта всичко се беше заледило. Тази промяна на времето възвърна надеждата на евакуираните, които, щом излязоха навън в ледената утрин, започнаха да се прегръщат и поздравяват, като викаха, че сега, с настъпване на хубавото време, англичаните непременно ще започнат офанзивата и мъките на всички щяха да имат край.

И англичаните действително не закъсняха, но съвсем не тъй, както си представяха евакуираните. Към единадесет часа същата сутрин, докато стояхме и се препичахме на слънцето на мачерата като измръзнали гущери, изведнъж чухме далечен грохот, който с приближаването постепенно се усилваше и ставаше някак по-гържествен, като изпълни цялото небесно пространство. Само след миг всички разбраха, а с тях и аз, че този грохот, който бях слушала толкова пъти в Рим денем и нощем, беше от самолети.

– Англичаните! Англичаните! Самолети, английски самолети!

Зад планините, на яркия и чист небосклон, се показа първото ято четири самолета. Те бяха бели и хубави, блестяха на слънцето и сред небето приличаха на венециански брошки от сребърен филигран. Веднага след това се появиха още четири, после още четири – всичко дванадесет. Летяха в съвършено права посока, като че ли се движеха по някаква невидима нишка, а тътнежът им изпълваше въздуха и, казвам истината, макар че той ми напомни за много лоши часове, прекарани в Рим, и аз се зарадвах, като го чух, защото ми се струваше, че чувам в този тътнеж един страшен, но добър за нас италианците глас, който повеляваше на фашистите и германците да си вървят. С разтуптяно сърце, изпълнена с надежда, аз ги наблюдавах как летят с увереност право към града Фонди, към белите къщурки, сгъшени сред тъмнозелените портокалови градини. Но отведнъж небето около самолетите започна да се осейва с бели облачета и веднага след това се чу сухият и бърз пукот на многобройните германски противовъздушни оръдия, пръснати по всички посоки на равнината.

Трябваше да чуете как викаха бежанците:

– Нещастници, стрелят, ала стрелят нахалост... трудно ще ги засегнат... стреляйте, стреляйте, те плюят на вашата стрелба!

И действително снарядите на противовъздушните оръдия не можеха да улучат самолетите, които продължаваха своя ход напред. Но изведнъж до слуха ни достигна друг, по-силен и глух взрив, сред къщите и градините на Фонди. Самолетите бяха започнали да пускат бомби.

Никога няма да забравя какво се случи след първата експлозия, защото никога не ми се е случвало да видя толкова много хора за тъй късо време да преминат от радост към скръб. Сега вече бомбите падаха нагъсто една след друга над града, над който облаците се умножаваха и всички евакуирани, които само една минута преди това бяха доволни и щастливи, сега започнаха да викат отчаяно, да плачат и се вайкат също като жената и дъщерята на Филипо, когато Винченцо съобщи, че германците ограбили имуществото им. Всички евакуирани викаха, тичаха нагоре-надолу, махайки с ръце, сякаш правеха напразни опити да спрат самолетите, и крещяха:

– Домът ми, къщата ми!... Убийци!... Разрушават домовете ни, горко ни, къщите, къщите, къщите.

А през това време бомбите продължаваха да падат като презрели плодове от разтърсено дърво. Противосамолетните оръдия стреляха гъсто и ожесточено, с оглушителен грохот, който не само изпълваше небето, а като че ли разтърсваше земята. Самолетите прелетяха до края на долината чак до морето и там, където блестеше морето на слънцето, се обърнаха кръгом и започнаха да се връщат, изсипвайки нови бомби. Евакуираните се бяха малко поуспокоили, мислейки, че самолетите ще си отидат, но сега отново започнаха да крещят и плачат още по-силно от преди. И тъкмо в момента, когато недосегаемата и сигурна ескадрила поемаше курс за връщане по посока, от която бе дошла, ето че вторият самолет от последното ято избухна в червени пламъци, подобно на развят червен шал пред лазурното небе. Едно от противосамолетните оръдия го беше улучило и той започна да изоставя от другите, а огнената му дия се развяваше около бялата машина, увеличавайки се все повече и повече.

Да можехте да чуете сега евакуираните

– Браво, германци, бийте, така им се пада на тия убийци, сваляйте ги!

Неочаквано Розета извика:

– Гледай, мамо, парашутистите, колко са хубави!

И действително, докато ударения самолет се отдалечаваше, обгърнат изцяло от пламъци, към морето, видях да се открояват на небето един след друг няколко бели чадъра на парашутисти и от всеки парашут висеше по една черна точка, която се олюляваше на вятъра – по един летец. Отвориха се седем или осем парашута и започнаха да падат бавно. Оръдията не стреляха вече, а удареният самолет, клатушкайки се, изчезна зад един хълм. Непосредствено след това се чу страшна експлозия и

после всичко утихна. Тишината се възвърна наоколо, само някъде в далечината все още се носеше металното ехо на изчезналата ескадрила. Чуваха се само виковете и риданията на евакуираните, а сребристите парашути продължаваха да се спускат бавно към земята. Цялата долина на Фонди бе обгърната от облаци сив дим, чернеещи тук-таме от пламъците на пожарите.

И тъй, англичаните пристигнаха най-после, но за да разрушат къщите на бежанците, и в този случай се потвърди още веднъж необяснимото жестокосърдечие на Микеле, и то по начин, който никога не бях очаквала. Същата вечер, когато разговаряхме в колибата за бомбардировките, Микеле заяви:

– Знаете ли какво казаха евакуираните, които сега хленчат над собствените си домове, на времето, когато вестниците съобщаваха, че наши самолети „пикатели“ бомбардирани не знам кои неприятелски градове? Казваха, и аз съм ги чувал със собствените си уши, следното: „Е, щом ги бомбардират, значи, че си заслужават!“

Аз го запитах:

– Но на теб не ти ли е мъчно за тия нещастници, които сега остават без дом и ще бъдат принудени да се скитат голи и боси като цигани?

А той:

– Да, жал ми е за тях, но не по-малко, отколкото за другите, които също са загубили домовете си преди тях. Казвам ти, Чезира, днес е мой ред, а утре – твой. Тези хора тук се радваха, когато биваха разрушавани къщите на англичани, французи, руси, а сега бомбардират техните домове. Не е ли право това? Ти, Розета, която вярваш в бога, не виждаш ли в това пръста божи?

Розета не отговори, както правеше обикновено, щом ставаше дума за вяра, и разговорът така и свърши.

След тази първа бомбардировка евакуираните веднага слязоха в долината, за да видят какво е станало с къщите им. Почти всички се завърнаха с добра вест, че повече от къщите не били засегнати, че разрушенията не били толкова страшни, както изглеждало на пръв поглед. Загинали един стар просяк, който спял в една разрушена къща в края на града, и – почти невероятно – онзи фашист, който се наричаше Шимиоцо и ни беше заплашил с пушката си, когато живеехме у Кончета. Шимиоцо беше умрял така, както бе и живял: същата сутрин, използвайки хубавата време, отишъл във Фонди и разбил ролетките на един галантериен магазин. Бомбата беше срутила сградата върху него и го намерили сред панделки и копчета, стискащ още здраво с ръце откраднатата стока.

Казах на Розета:

– Е, ако избиват хора като него, то тая война е благословена!

За мое учудване по лицето ѝ потекоха сълзи и тя отвърна:

– Не говори така, мамо, и той беше човек, и то нещастен човек.

А вечерта тя се помоли за него, за неговата черна душа, по-черна от ризата, която бе носил, когато бомбата го бе покосила.

Забравих да кажа, че в онези дни умря още един човек – Томазино. Аз зная добре как и защо умря, защото бях с него, когато стана събитие-то, което причини неговата смърт. Той, въпреки студа, дъжда, калта, продължаваше да търгува през цялото време. Купуваше от селяните, от германците, от фашистите и препродаваше на евакуираните. Сега вече храната беше малко, но той все успяваше някак със солта, тютюна, портокалите и яйцата. Беше повишил цените и печелеше много. По цял ден обикаляше долината, без да помисли за опасността не защото беше смел, а защото парите му бяха по-скъпи от кожата. Ходеше винаги с дълга брада, с навити и скъсани панталони, винаги с изкаляни догоре обувки, така че досущ приличаше на скитник евреин. Беше настанил семейството си при един селянин, които живееха малко по-нагоре от Париде, и когато го запитаха защо не стои при семейството си, той отговаряше:

– Аз си имам търговията. Ще търгувам до последния момент.

Той разбираше до последния момент на войната, а не знаеше, че щеше да търгува до последния момента на живота си.

И тъй веднъж аз събрах осем яйца в една кошничка и слязох долу в равнината с Розета да ги земята с войнишки хляб от германците, които се бяха настанили в портокаловите гори долу в равнината. По някакво съвпадение Томазино по това време се намираше в Сант Еуфемия по работа и предложи да ни придружи. Това бе петият хубав ден след бомбардировката. Както обикновено Томазино вървеше пред нас, слизайки по камъните и дупките на козята пътека, и мълчеше, унесен в своите сметки, а ние го следвахме, също без да говорим. Козята пътека завиваше на зиг-заг по левия скат на планината и на едно място се затваряше от един склон, след който отново се спускаше вече от дясната страна на планината. Този склон бе особено място, покрит с високи голи скали в странни конусообразни форми. Цветът им беше сив като на слонска кожа и по тях имаше многобройни големи и малки пещери. Сред тези скали растяха кактуси със зелени месести листа, прилични на подпухнали главички, обсипани с тръни. Пътеката извиваше сред кактуси и скали, успоредно с един ручей, прекрасен, да му се неналюбуваш, с бистри

като кристал вода сред постеля от зелен мъх.

Щом пристигнахме на склона, Томазино вървеше тридесетина метра пред нас, чухме грохот на ескадрила самолети. Не им обърнахме никакво внимание, защото бяхме вече привикнали с тях, тъй като те често прелитаха над нас, отивайки направо за фронта. Можехме да бъдем сигурни, че те няма да бомбардират планините, тъй като едва ли щяха да хабят бомбите си, които струваха пари, за мачерите и камънаците. Затова само казах на Розета спокойно:

– Гледай, самолети!

В светлото небе наистина се виждаха белите като сребро самолети и ескадрилата в редици по три и на чело един, който, изглежда, беше водачът. Както ги гледах, видях, че от самолета, който беше начело, изскочи червено знаменце и не зная как, мигновено си спомних, че Микеле ми беше казал, че то било сигнал за пускане на бомби. Едва имах време да помисля това и бомбите започнаха да ваят с голяма скорост или по-скоро не ги видяхме, толкова бързо паднаха, а почти веднага чухме много наблизко страхотна експлозия. Около нас цялата земя се разлюля сякаш от земетръс. Всъщност не земята се люлееше, а изхвърчаха огромно количество камъни, откъснати от планината, и най-вече, както разбрах по-късно, парчета изкривено желязо, всяко дълго колкото малкия ми пръст. От тях, ако едно само попаднеше на нас, щеше да ни остави на място. Около нас се вдигна облак остър прах, който дразнеше гърлата и замъгляваше погледа. Обхваната от ужасен страх, аз започнах да викам Розета. Прахът започна да се разпръсква, по земята видях нападали много от тия железни парчета и смлени кактусови листа. Изведнъж чух гласа на Розета:

– Тук съм, мамо!

Никога не съм вярвала в чудеса, но да си призная, при вида на всички тези железни парчета, които се бяха въртели във въздуха след момента на експлозията, като прегръщах Розета жива и здрава, помислих, че бе наистина някакво чудо, което ни пощади да останем живи. Прегръщах я, целувах я, пипах я по лицето, по тялото, като не можех да повярвам, че е останала здрава и читава. После потърсих Томазино, който, както казах, вървеше тридесет крачки пред нас. Нямаше го нито при нас, нито по-далеч от равнината, осеяна с разкъсани кактуси, но чух страданията му.

– Боже мой, Богородице, боже мой, Богородице...

Помислих, че е ранен, и в момента изпитах угризение от щастието си, че бях намерила Розета жива и здрава. Не ми е бил никога

симпатичен, но все пак и той беше човек, а при това беше ни помагал, макар и от интерес. Очаквайки да го видя проснат на земята, потънал в кръв, аз се упътих по посока на гласа му. Намерих го в една малка пещера, свит като охлюв в черупката си, хванал главата си с ръце, да вика силно. Веднага разбрах, че няма никаква дракотина по него, само беше уплашен.

– Томазино... свърши вече... Какво правиш тук в тази дупка... да благодарим на бога, че останахме живи – казах му аз.

Той не ми отговори и продължи да реве:

– Боже мой, Богородице...

Учудена настоях:

– Хайде, излизай оттук, Томазино, да слизаме вече, че ще стане късно!

– Аз не мърдам оттук – отвърна той.

– Защо, да не искаш да останеш тук?

– Долу няма да слеза – продължи той, – ще се кача горе в планината, колкото мога по-високо, ще се скрия в някоя дълбока пещера под земята и ще остана там... за мен вече свърши...

– А търговията?

– По дяволите търговията!

Като го чух, че праща по дяволите търговията, заради която дотогава беше излагал живота си на опасности, разбрах, че говори сериозно и нямаше смисъл да настоявам повече. Въпреки това го помолих:

– Поне ни придружи до долу... можеш да бъдеш сигурен, че днес самолетите няма вече да се върнат.

– Вие идете, аз не мърдам оттук.

И започна отново да трепери и да призовава Богородица. Тогава се сбогувах и продължих надолу по пътеката, по посока към долината.

Слязохме и там, в края на портокаловите гори, намерихме една блиндирана германска кола, замаскирана с портокалови клони, и седем-осем германци, които готвеха, а един от тях, седнал под едно дърво, свиреше на акордеон. Всички бяха млади, остригани до голо, с бледи и подути лица, покрити с белези от рани. Били в Русия, преди да дойдат във Фонди, а там, както разказаха, войната била сто пъти по-лоша, отколкото в Италия. Аз ги познавах, защото и друг път бях правила размяна на яйца за хляб. Още отдалеч повдигнах кошничката и им я показах. Хармонистът спря свиренето, отиде до палатката и излезе с един войнишки хляб от килограм. Доближихме и той, без да ни поглежда в лицата, държейки хляба малко встрани, сякаш се страхуваше, че ще му го

грабна, отмахна с другата си ръка листата, които покриваха яйцата, и ги преброи на немски от едно до осем. Недоволен, той взе едно от тях и го разклати до ухото си, за да провери дали е прясно.

– Яйцата са пресни – казах аз, – бъди спокоен, не се съмнявай! Ние рискувахме живота си, за да донесем яйцата дотук. Днес би трябвало да ни дадеш два хляба вместо един.

Той не разбираше и на лицето му се появи въпросително изражение. Тогава посочих небето и направих жест, за да напомня падане на бомби, като му казах: „Бум, бум...“, за да обясня взривовете.

Той разбра най-после и каза само една дума: „Капут“, която те повтаряха много често и която означаваше, както ми беше обяснил Микеле, „поразени“. Разбрах тогава, че говори за сваления самолет, и отговорих:

– За един, който ще свалите, ще дойдат сто... ако бях на ваше място, бих престанала да воювам и бих се завърнала в Германия... така ще е по-добре за всички – за вас и за нас...

Този път той не каза нищо, защото отново не ме разбра, и ми подаде хляба, като взе яйцата със знак, като да каже: „Ела пак, ще направим отново замяна.“ Сбогувахме се и се упътихме отново по пътеката към Сант Еуфемия.

Същият ден Томазино избяга горе, над Сант Еуфемия, където беше семейството му. На следната сутрин изпратил един селянин с две мулета да вземе всичкия му багаж, включително дюшечи и пружини, от къщата му във Фонди и да го занесе горе на върха на планината. Но къщата, където настанил семейството си, не му се видяла достатъчно сигурна и на следващия ден се пренесе с жена си и децата си в една пещера точно под самия връх. Това бе широка и висока пещера, чийто отвор не можеше да се види отвън, защото бе покрит с дървета и храсти. Над нея се издигаше огромна сива скала във форма на конус и толкова висока, че се виждаше добре и от долината на Фонди. Покривът на пещерата биваше висок сигурно няколко десетки метра все твърда скала. И така, Томазино се настани със семейството си в тази пещера, в която преди много години се криели разбойници. Вие ще помислите, че се беше успокоил вече и считаше, че се намира на сигурно място. Не, той беше все така уплашен и този страх бе, тъй да се каже, влязъл в кръвта му. Въпреки солидното скривалище той по цял ден трепереше от глава до пети, стоеше облегнат ту тук, ту там, завил глава и рамене с одеало, като непрекъснато повтаряше: „Зле съм, зле съм...“ със слаб, хленчещ глас. Отказваше да се храни, не спеше и очевидно от ден на ден се топеше като сещ.

Навестих го един ден и го намерих така отслабнал и убит, че да го оплачеш. Трепереше, облегнат на изхода на пещерата, увит в одеало. Спомням си, че го взех малко на подигравка, като не си давах сметка колко е болен:

– Ама от какво се боиш, Томазино. Тази пещера е цяло изпитание за бомбите. От какво те е страх? Да не би да мислиш, че бомбите се мушкат из гората като змии, че могат да навлязат през тая дупка и да те намерят в леглото?

Той ме гледаше, като че ли не ме разбираше, и току повтаряше:

– Зле съм, зле съм...

След няколко дни научихме, че е умрял. Умрял от страх, защото нито беше ранен, нито болен от нещо. Беше умрял от страх от бомбите. Не отидох на погребението му, защото щях да се натъжа, а бяха се вече натрупали толкова тъжни неща. Ходи семейството на Филипо. Търговецът не го сложили в ковчег, защото горе нямаше дърводелец, а го вързали между два клона и гробарят, висок, рус мъж, също евакуиран жител на Фонди, който по това време се занимаваше с малко черна борса, обикаляйки планините със своя черен кон, вързал Томазино на седлото на коня и полека-лека по пътеката го смъкнал от гробището. Казаха ми, че не могли да намерят свещеник да го опее, защото всички били избягали, и нещастникът минал само с молитвите на близките си, че погребението било прекъсвано на три пъти от въздушните тревоги, че на гроба, поради липса на друго, сложили кръст, сглобен от две летви, отковани от едно сандъче патрони.

Впоследствие узнах, че Томазино оставил на жена си много пари, но никакви продукти. Търгувайки, беше си изпродал всичко, до последното кило брашно и последното ето (мерна единица) сол. Така вдовицата му остана с пари, но без никаква храна и за да живее, беше принудена да купува двойно по-скъпо това, което мъжът ѝ бе продавал на половин цена. Предполагам, че в края на войната от всичките пари на Томазино не ѝ бе останало почти нищо поради обезценяването им.

Искате ли да знаете какво каза Микеле за смъртта на чичо си?

– Съжалявам, той беше добър човек. Но умря, както могат утре да умрат много хора като него: тичайки след парите и самозалъгвайки се, че те са най-важното нещо в живота. А после бе внезапно смразен от страх при вида на това, що стои зад парите.

ГЛАВА ШЕСТА

Освен английските бомби, хубавото време донесе и друго бедствие: германските прочиствания. Тонто беше говори за тях, но в края на краищата никой не бе повярвал. Но сега неколцина селяни, избягали в планината, ни съобщиха, че в долината германците устроили хайка, заловили всички работоспособни мъже, качили ги в камиони и ги изпратили на принудителна работа кой знае къде. Някой казваше – на фронтовите укрепления, други – направо за Германия. После достигна и друга лоша вест: през нощта германците изградиха една близка до нас долина, изкачили се до върха, после се спуснали надолу по широк фронт и в тази тяхна мрежа като риби попаднаха всички мъже и те ги откарвали с камиони. Между евакуираните настъпи голяма паника, защото сред тях имаше поне четирима или петима младежи, които по време на падането на фашизма били на военна служба, после дезертирали, а германците търсели именно такива, защото ги считали за изменници и искали да ги накарат да изкупят измяната, като ги принудят да работят като роби, кой знае къде и при какви условия. Най-изплашени бяха родителите на младежите и най-вече Филипо за сина си Микеле, който винаги му противоречеше, но с когото Филипо беше много горд. С една дума, във Филиповата къщичка се свика събрание и се реши в следващите дни, докато трае опасността от прочистване, всички младежи да избягат още рано в зори на върха на планината, като всеки един мисли за себе си, и да слизат вкъщи чак след залез слънце. А дори германците да се качяха там горе, нямаше да ги намерят, защото имаше други пътеки, които отвеждат до други планини или долини, а германците, с една дума, бяха и те хора и сигурно щяха да се обезсърчат, давайки си сметка, че трябва да вървят километри от планина на планина за удоволствието да заловят само един или двама души. В действителност на Микеле не му се искаше да бяга като другите, не толкова от храброст, колкото за това, че той никога не се съгласяваше да върши неща, които другите вършат. Но майка му плака и горещо го моли да го стори за нея, ако не за себе си, и накрай той се съгласи.

Розета и аз решихме да го придружаваме в планината не защото се страхувахме, жени не отвличаха, а само за да вършим нещо, тъй като на мачерата умирахме от скука, и още за това да бъдем с Микеле, единственият човек там горе, към когото бяхме привързани. И тъй, ние

започнахме отново чудновато съществуване, за което аз ще си спомням, докато съм жива.

Още по тъмно Париде, който ставаше преди да се е зазорило, почукваше на вратата ни и ние се обличахме набързо на дрезгавата светлина на масленичето. Излизахме навън; в студа и тъмнината по мачерата шареха нагоре и надолу сенки, а прозорчетата на къщурките светваха едно след друго. Най-сетне намирахме дребничкия, навлечен с много фланели Микеле с бастун в ръка, който приличаше на джудже от приказките, на ония, които живеят в пещерите и пазят съкровища. Без да проговорим, тръгнахме след него, който веднага се отправяше нагоре, и поемахме към планината.

Изкачването започваше в тъмно през гъстите и високи храсти, които достигаха до гърдите ни, нагоре по заледената пътека. Не се виждаше, но Микеле имаше джобно фенерче и от време на време ни осветяваше пътя. Така напредвахме нагоре, без да проговорим. Докато се изкачвахме, небето започваше да бледнее зад планините и да става постепенно тъмносиво, но по него блестяха все още много звезди с последния си блясък, преди да настъпи денят. На този вече по-светъл, осеян със залязващи звезди свод планините се открояваха черни, но после се осветяваха, разкривайки своя зелен цвят, тук-там нарушен от тъмните петна на храстите и горите. Сега вече звездите изчезваха и небосклонът ставаше светлосив, почти бял, тогава цялата гора от храсти се разкриваше пред очите ни суха, заледена, изтръпнала и все още смълчана в зимния си сън.

На хоризонта небето постепенно порозовяваше, а над главите ни добиваше синьолазурен цвят и непосредствено с първите слънчеви лъчи, бликнал остър и искрящ като златна стрела иззад от ония планини, изкачаха всички цветове: яркочервеният на някои глогини, блестящозеленият на нежния мъх, бялокремавият на перчема на тръстиките, лъскавочерният на изгнилите клони. Сега вече оставяхме храстите зад гърба си и навлизахме в дъбова гора, която обвиваше цялата планина чак до върха. Дъбовете бяха доста големи, пръснати безразборно по стръмнината, на голямо разстояние един от друг, така че да не могат да се докосват, прострели клоните си като ръце насам и натам, като че желяеха да се заловят за ръка и да се крепят едни други, за да не паднат поради стръмнината на склона и поради вятъра. Криви и разредени, тези дървета образуваха рядка гора, която позволяваше на погледа да се устреми спокойно нагоре по белокаменистия склон чак до самия връх на планината, връзъл се дълбоко в синьото небе. Пътеката преминаваше почти

равна през храстите, слънцето събуждаше птиците по клоните и ние ги чувахме да прелитат, а по чуруликането им разбирахме, че са много, макар да не ги виждахме. Микеле, който вървеше пред нас, изглеждаше щастлив и крачеше бързо, подсвирквайки с уста една ария, която приличаше на военен марш. Изкачвахме се още известно време и дъбовете постепенно оредяваха, ставаха по-малки и по-криви и накрая съвсем изчезнаха и оставаше само пътека, която се извиваше по склона сред ослепително бял чакъл, а малко по-нагоре беше и самият връх на планината или по-скоро превалът между два върха, към които се отправяхме.

Щом стигнем края на пътеката, ние се озовавахме на едно плато, което изненадваше след толкова камъни, обрасло с мека, много зелена трева, между която тук-там се издигаха бели кръгли скали, подобни на могили. В средата на тази изумрудена поляна са намираще стар кладенец със сух каменен зид. От това място се откриваше една действително красива гледка и дори аз, която нямам навика да се възхищавам на природните красоти, може би защото съм родена в планината и я познавам много добре, дори аз, да си призная, първия път, когато я видях, останах прикована от възхищение. От една страна погледът се спускаше стремглаво надолу по величествения склон на планината, пресечена от мачери, подобно на огромна стълба, достигаша чак до долината, и малко по-далеч – чак до синия и блестящ пояс на морето, от другата се виждаха само планини и планини, тези на Чочария, някои от които опръскани със сняг или напълно побелели, други голи и сиви. Там горе беше студено, но не много, защото слънцето беше чисто и ясно, нямаше и вятър, поне през ония дни, докато ходехме горе, а това продължи около две седмици.

Налагаше ни се да прекарваме горе целия ден, затова постилахме една черга на тревата и сядахме върху нея. Почивахме малко и твърде скоро започвахме да ставаме неспокойни. Тогава тръгнахме да обикаляме наоколо. Розета и Микеле се отдалечаваха, берейки цветя или само приказвайки си, но по-скоро той говореше, а тя го слушаше. В повечето случаи не ги придружавах и оставах сама на поляната. Обичах да стоя сама, нещо, което в Рим правех, колкото си искам, но което в Сант Еуфемия беше съвсем невъзможно, защото през нощта спях с Розета, а през деня, накъдето и да мръднеш, попадах сред евакуираните. Смотатата ми даваше измамата, че животът спира и аз наблюдавам наоколо, но аз не го забелязвах, както когато бивах с други хора. Горе на върха беше абсолютно тихо, само от време на време от близка долчинка долиташе звън на хлопатарите, но той беше единственият шум и не приличаше на

шум, който пречи, а беше само шум, който правеше мястото по-спокойно и тишината по-дълбока. Понякога ми правеше удоволствие да отида до кладенеца, да се надвеса над него и дълго да се вирам в дълбочината му. Той беше много дълбок или поне така изглеждаше, зидът му бе наоколо каменен и сух чак додолу, до водата, която едва се забелязваше. Венереният косъм, който е много хубав с червените си от албанос клонки и зелени, нежни листенца, прилични на перушинки, растеше нагъсто сред камъни и се оглеждаше в черната вода на дъното. И така, аз се надвесвах, дълго гледах надолу и си спомнях за дните, когато бях дете и оглеждането в кладенците едновременно ме привличаше и плашеше. Представях си, че кладенците се съобщават с подземен свят, населен с феи и джуджета, и почти ми се искаше да се хвърля във водата, за да вляза в онзи свят и изляза от моя. Или пък по цели часове гледах дъното, докато очите ми навикнеха с мрака, докато не видех ясно лицето си, отразено във водата. Тогава вземах камък и го пусках по средата на отразения си образ, който ставаше на парчета сред трепета на водните кръгове, предизвикани от падането на камъка. Освен да гледам в кладенеца, обичах да бродя сред тези толкова странни бели и кръгли камъни, които се издигаха тук-таме по билото, на зелената трева, и при тези мои обиколки ми се струваше, че отново се връщам в детството си. Почти имах надеждата, че сред тревата ще намеря някоя скъпоценност, отчасти защото самата трева, тъй изумруденозелена, беше цяла рядкост, отчасти може би заради това, че местността беше от ония, които според разказите, слушани като дете, можело да бъде заровено някое съкровище. Но пред мен имаше само трева, която не струваше за друго освен за храна на добитъка. Само един път намерих една четирилистна детелинка, която подарих на Микеле, а той, повече за да ми направи удоволствие, отколкото за това, че вярваше в нещо, я сложи в портфейла си.

Така времето минаваше бавно, слънцето се издигаше в небето и започваше толкова да жари, че понякога си разкопчавах елечето и се изтягах на тревата да се попека, като че се намирах на море. Микеле и Розета се връщаха от разходка чак за закуска, тогава похапвахме, седнали на тревата, малко хляб и сирене. Яла съм преди и след онези дни хубави неща, но този черен и твърд хляб, примесен с трици и царевично брашно, и онова овче сирене, твърдо като камък, ми се струват в спомена най-вкусното нещо, което някога съм яла. Може би апетитът, предизвикан от ходенето и от чистият планински въздух, ги правеше толкова вкусни, а може би и мисълта за опасността, която е рядка подправка, но истина беше, че ядах с особена сладост, сякаш за първи път в живота си

разбирах какво означава да ядеш и да се храниш, да набираш сили, ядейки и хранейки се, и да чувствуваш, че храната е нещо хубаво и необходимо. Бих искала да добавя, че там горе в Сант Еуфемия за първи път, тъй да се каже, започнах да обръщам внимание на някои прости неща, които обикновено вършим, без да се замисляме, механично: така сънят, който никога преди това не бях чувствувала като апетит, чието задоволяване дава радост и ситост, чистотата на тялото, която тъкмо за това, че бе труднопостижима и дори невъзможна, ми се струваше нещо, което дава пътека радост, и изобщо всичко, което се отнасяше до нашето тяло, на което в града посвещаваме малко време и извършваме почти несъзнателно. Мисля, че ако там горе имаше мъж, който да ми хареса и да обичам, и любовта би ми давала друго усещане, по-дълбоко и по-силно. Изобщо, като че ли бях станала животно, защото, представям си, животните, като нямат други грижи освен тези за тялото си, сигурно изпитват същите усещания, които изпитвах аз тогава, принудена от обстоятелствата да не бъда нищо повече от една тяло, което се храни, спи и се мие, като се стреми да се чувствува колкото е възможно по-добре.

Слънцето бавно обхождаше небето и се спускаше към морето. Когато морето започваше да потъмнява и се зачервява от светлините на залеза, ние поемахме пътя надолу, но не вече по пътеката, а тичахме надолу по склона, без никаква пътека, плъзгахме се по тревата и камъните, препъвахме се по чакъла и през храсталака. Така пътят, който в зори вземахме за два часа, навръщане не ни отнемаше повече от половин час. Пристигахме точно за вечеря, опрашени, с полепени по дрехите си листа и бодили, и веднага отивахме в колибата да ядем. Лягахме си рано и в зори отново бивахме на крак.

Там горе, на платото, невинаги обаче всичко биваше тъй спокойно и далеч от войната. Не искам да разказвам за самолетите, които често минаваха над нас, поединично или на ескадрили, нито пък за експлозиите, които достигаха по-слаби откъм долината и означаваха, че ония нещастници, германците, продължаваха да вдигат във въздуха каналите на бонифицираните земи, разпръсквайки водата и маларията по цялата долина, а искам да кажа, че войната се чувствуваше чрез срещите, които ни се случваха от време на време там горе. И това, че този самотен превал се намираше на пътя на всички хора, които преминаваха през планините, за да избегнат долините, като в Рим и в Северна Италия, окупирани от германците, слизаха от Южна Италия, където се намираха англичаните. В повечето случаи минаващите оттам биваха предимно забегнали войници или бедни хорица, които искаха да се върнат в селата си,

прокудени оттам от войната, или избягали пленници от някой концентрационен лагер. Една от тия срещи си спомням много добре. Един ден, тъкмо бяхме седнали да ядем както обикновено хляб и сирене, ненадейно зад една от ония скали се появиха двама мъже с тояги в такъв вид, че аз едва не ги взех за диваци. Бяха облечени в дрипи, но не това ме изплаши, защото горе дрипите бяха нещо съвсем естествено, а широките им рамена, каквито досега не бях виждала, и лицата им, съвсем различни от нашите, италианските, които ми направиха такова впечатление, че докато се приближаваха, не можех да помръдна от мястото си и останах така като скована от страх с хляба и сиренето в ръка. Микеле, който не се плашеше от нищо и от никого, може би не толкова от смелост, колкото от това, че към всекиго се отнасяше с доверие, се приближи до двамата мъже и започна да говори с мимики. И ние двете с Розета се окуражихме и се приближихме. Лицата на двамата жълти и плоски, без бради, с дълги, отвесни белези по гладката кожа, имаха гъсти черни коси и малки, дръпнати нагоре към слепоочията очи, смачкани носове и уста като на мъртъвци, с изпочукани и почернели зъби. Микеле ли каза, че били двама руски пленници, монголци, подобни на китайци, и според него избягали от някой германски концлагер, където били затворени. Аз не се насищах да гледам техните толкова широки рамене и си мислех, че е съвършено непредпазливо от наша страна да не се крием или избягаме, защото тези мъже бяха толкова силни, че ако биха се нахвърлили връз мен и Розета, сигурно нямаше да можем да се спасим. Но двамата монголци се държаха като добри хора, отговаряйки с мимики, и останаха при нас около час, или малко повече, колкото да си починат. Микеле им предложи хляб и сирене и те го изядоха, но прилично и ми се струва дори, че ни благодариха. Смееха се непрекъснато, клетите, може би защото взаимно не можехме да се разберем, като че със смеха си искаха да ни накарат да разберем, че нямат лоши намерения. Все с мимики Микеле им обясни пътя, по който трябваше да тръгнат, и така не след дълго те поеа сред скалите и отдалеч приличаха на две огромни маймуни, стъпващи на задните си крака, помагайки си с тояги, откършени от някое дърво.

Друг път оттам мина един италиански работник, който работел по заздравяване на укрепленията на фронта не помня къде и избягал заради това, че не им давали храна и се отнасяли с тях като с кучета, карали ги да работят като роби. Той едва се държеше на краката си от слабост, беше красив младеж с нежно, мургаво лице, слаб и съвсем изтощен, с изпъкнали скули, тъжни, хлътнали очи, в тялото бе просто кожа и кости.

Разказа, че семейството му било в Пулие, където се надявал да се върне, преминавайки така планина след планина. Вече цяла седмица как вървял и се беше превърнал просто на парцали, с пробити обувца и съдрани дрехи. Не ни каза много нещо, защото от слабост едва говореше, и то трудно, по няколко думи, сякаш не му достигаше дъх. Каза само, че чул да разправят, че в Рим имало въстание, убили няколко германци, а после германците извършили репресалия срещу италианците, но никой не знаел кога и как. Накрая, говорейки все за германците, каза:

– Това са нещастници. Знаят много добре вече, че са загубили войната, но тъй като обичат да воюват и не им липсва нищо, защото живеят на наш гръб, ще продължават да воюват до последния войник. Така че ако войната не свърши по-скоро, ще уморят всички от глад и лишения. Или войната ще свърши, или ние ще свършим.

Младецът прие от Микеле хляб, сирене и малко тютюн и като постоя половин час на платото, пое пътя си, влачейки много бавно крака, и изглеждаше, че всеки миг ще се строполи на земята и няма да се мръдне вече.

Една сутрин, както се печехме на слънце, неочаквано чухме изсвирване с уста. Веднага се скрихме зад една от ония бели скали, за да разберем какво е. Тъй като живеехме непрестанно с мисълта, че германците може да дойдат и да ни отвлекат, бяхме станали подозрителни към всичко. Като почака малко, Микеле надникна от скалата и можа да види насреща си друга човешка глава, която веднага се отдръпна зад една скала, недалеч от нашата. Така продължихме да се дебнем известно време и като разбрахме най-после, че ония хора не са германци, а те, че ние сме италианци, излязоха на открито. Бяха двама военни от Южна Италия – поручик и подпоручик, както ни казаха, но облечени в цивилни дрехи. И те, както много други, бягаха през планините към юг с намерение да минат фронта и се приберат по родните си места, където били семействата им. Единият от тях беше мургав, висок, с тъмна кожа, кръгло лице, черни като въглен очи, бели зъби и почти виолетови устни; другият беше рус, с продълговато лице, гълъбови очи и остър нос. Мургавият се казваше Кармело, а русият Луиджи. От всички срещи, които имахме там горе в планината, може би тази среща беше най-неприятна не толкова, че двамата мъже бяха действително несимпатични, може би в мирно време и в тяхното село не бих имала нищо да забележа – а защото, както ще се види, войната беше оставила у тях много лоши следи, както впрочем и у мнозина други, разкривайки някои страни на характера им, които иначе биха останали скрити. Тук именно искам да кажа, че войната е

голямо изпитание и че трябва хората да се видят през време на война какво представляват, не в мирно време, когато има закони, уважение към ближния, страх от бога, а когато всички тези неща не са налице и всеки действа според своята истинска природа, без задръжки и без уважение.

И така, тия двамата по време на примирието се намирали в един полк със седалище в Рим, откъдето дезертирали и се скрили, след което избягали от Рим, с намерение да се завърнат в родните си места. Един месец живели в Монте деле фате при някакъв селянин. Направи ми лошо впечатление още щом започнаха да говорят с такова презрение за този селянин, който им беше дал гостоприемство и подслон, че бил прост и невежа, не знаел дори да чете, а къщата му приличала на хралупа. Дори единият каза, като се смееше:

– Няма що, трябваше да се задоволим, нали е време на глад – с хляб от трици.

Продължиха да разказват, че напуснали Монте деле фате, защото селянинът им дал да разберат, че не можел повече да ги държи при себе си, защото нямал вече храна. Мургавият наблегна, че това не било истина и че ако те имали пари и храна, място щяло да се намери, всички селяни били интереснии. В заключение те двамата отивали на юг с надежда да преминат фронта.

Беше вече време за обед и Микеле, макар и малко неохотно, им предложи да разделят с нас хляба и сиренето. Мургавият заяви, че хляб щели да приемат на драго сърце, колкото до сиренето, имали цяла пита, защото на тръгване я откраднали от онзи селянин-скъперник, без той да забележи. Като каза това, той извади питата от раницата си и я размаха във въздуха, смеейки се. Стана ми крайно неприятно от това безочливо откровение, и може би не толкова заради самата кражба, нещо съвсем обикновено по онова време, когато всички крадяха и когато кражбата не бе кражба, колкото от неподходящата за човек като него откровеност, неподходяща за чина му на поручик, от чието държане личеше, че не е бил бедняк. Освен това, помислих си, не бе красиво да се отплащаш тъй на онзи нещастник, задигайки му малкото, което е имал. Но не казах нищо. И така, седнахме на тревата и започнахме да ядем и докато ядахме, поговорихме или по-скоро слушахме мургавия младеж да говори, и то само за себе си, като за някаква важна особа – било като собственик на много земи в мирно време в своя край, било като офицер сега, през време на войната. Притворил очи на слънцето, русият го слушаше и от време на време му противоречеше почти злобно, но другият хич не се

смущаваше от това и продължаваше да се хвали.

Например той казваше:

– У нас на село, имам имение...

А русият:

– ... Хайде, да кажем по-скоро две-три нивици, големи колкото носни кърпички.

– Не, имение, и за да обходиш цялото, трябва кон.

– Хайде де, стига да походиш пеша няколко крачки, и си го изминал цялото.

Или:

– Взех един патрул и отидох в гората. Там се бяха скрили поне стотина вражи войници.

– Стига, нали и аз бях там, бяха четирима или петима.

– Аз ти казвам, че бяха поне стотина... когато изскочиха от храстите, където бяха скрити, не ги броих, защото в такъв момент човек има други грижи, не да брой враговете, но сигурно са били към стотина, ако не и повече...

– Хайде де, посмали, посмали, били са петима или шестима.

И така нататък. Мургавият разправяше все големи неща, със сигурен грандомански глас, а русокосият тихо, без да се горещи, не го остави да прокара нито една лъжа. Накрая мургавият разказа какво направил в деня на примирието, когато италианската армия се разпръснала.

– Бях в интендантството в моето село и военният склад прашеше от божа благодат. Когато узнах, че войната е свършила, не се поколебах и накарах да натоварят на един камион всичко, което можах, кутии консерви, сирене, брашно, с една дума – припаси, и ги закарах направо у дома, при майка ми.

Като каза това, се засмя, доволен от своята откровеност, и белите му красиви зъби лъснаха. Тогавя Микеле, който до момента го беше слушал, без да продума, каза сухо:

– Значи, вие сте откраднали.

– Какво искате да кажете с това?

– Искам да кажа, че един момент преди това сте били офицер от италианската армия, а в следния – крадец!

– Драги господине, аз не знам кой сте, нито как се казвате, но бих могъл...

– Какво?

– Изобщо, кой казва, че съм откраднал?... Направих това, което правеха всички, ако не бях ги взел аз продуктите, щеше да ги вземе

някай друг...

- Възможно, но все пак вие сте откраднали.
- Внимавайте какво говорите, бих бил способен на...
- На какво? Да видим на какво сте способен.

Като се засмя, русият се обърна към другаря си:

– Съжалявам, Кармело, но трябва да си признаеш, че господинът тук те постави натясно, улучи.

Мургавият повдигна рамене и каза на Микеле:

– Съжалявам ви и не желая да си губя времето да разговарям с човек като вас.

– И добре ще сторите – каза авторитетно Микеле. – Ще ви кажа още защо сте се държали като крадци, защото не стига, че сте откраднали, а отгоре на това се и хвалите... смятате, че сте били много хитър... Ако бяхте го сторили и се срамувахте от това, би могло да се помисли, че нуждата ви е накарала... или може би, повлечен от примера на тълпата... но вие се хвалите и с това доказвате, че не си давате сметка за онова, което сте сторили, и че сте готов да го извършите повторно.

Озверял, мургавият скочи на крака, сграби клон от дърво и го размаха срещу Микеле, викайки:

– Или млъкнете, или...

Но Микеле няма време да отвърне.

Русокосият усмири тутакси другаря си, като му каза със своето злобно хихикане:

– Хей, пак ли те улучиха?

Тогава Кармело насочи гнева си срещу приятеля си:

– Ти мълчи, защото и ти взе участие в изземването, нали бяхме заедно?

– Аз не бях съгласен, аз само се подчиних, нали ми беше начало... ехе, улучен си!

Останалата част от закуската привърши в мълчание. Мургавият беше навъсен, а русият хихикаше. След закуската помълчахме още известно време, но Кармело не можеше да преглътне обидата и след малко каза на Микеле с презвизкателен тон:

– Вие, който сечете присъди и така лесно наричате крадци хората, които струват много повече от вас, можете ли да кажете кой сте? Аз например мога да кажа кой съм. Аз съм Кармело Али, офицер, земеделец, дипломиран юрист, носител на орден за храброст, кавалер на Короната на Италия. А вие кой сте?

Но русокосият подигравателно подхвърли:

– Забравяш да кажеш, че си и секретар на фашистката организация в нашето село. Защо не го казваш?

Кармело отвърна раздразнено:

– Фашистката организация вече не съществува и само заради това не го казах... но ти знаеш, че и като секретар на фашиото не съм дал повод на никого да му упрекне в нещо.

Усмиввайки се, русокосият го поправи:

– Освен това, че се възползваше да посягаш на най-хубавите селянки, когато идваха да те молят за услуга... хайде, хайде, знае се, че си цял донжуан!

Поласкан от това обвинение, Кармело се усмихна леко и не го отхвърли, а после се обърна към Микеле и настоя:

– Е, хайде, драги господине, кажете ми поне една ваша титла, диплом, награда, орден, въобще нещо, което да ми покаже кой сте вие и с какво право критикувате другите.

Като го наблюдаваше спокойно през дебелиите лещи на очилата си, Микеле най-сетне го запита:

– Какво значение има да ви кажа кой съм?

– Но кажете, имате ли поне висше образование?

– Да, имам... но дори и да нямах, това не би променило нещата.

– Какво искате да кажете?

– Искам да кажа, че вие и аз сме двама мъже и това, което сме, изразяваме чрез собствените си постъпки, а не чрез почести и дипломи, а това, което вие сте сторили и казахте, ви определя поне като несериозен човек с твърде разтеглива съвест... това е всичко.

– Улучен? – подхвърли отново русият, подсмиввайки се.

Този път мургавият реши да не обръща повече внимание на думите на Микеле и като скочи неочаквано на крака, заяви:

– Глулав съм, че се унижавам да разговарям с вас... хайде да тръгваме, Луиджи, защото става късно, а ни чака още много път... Благодарим впрочем за хляба и не се съмнявайте, че ако дойдете в моето село, ще ви го върна с лихвите.

Упоритият Микеле му отвърна спокойно:

– Да, стига само хлябът да не е от брашното, което сте задигнали от италианската армия.

Кармело беше вече поел пътя и само повдигна рамене и отговори:

– Вървете по дяволите и вие, и италианската армия!

Чухме русокосият отново да повтаря с усмивка:

– Улучен!

После те свиха зад една скала и изчезнаха от погледите ни.

Един друг път зърнахме отдалеч група хора да се движат един зад друг по една пътека, която опасваше планината. Минаха през превала. Бяха около тридесет души, мъжете облечени в празничните си дрехи, повечето черни, а жените почти всички в носии, с дълги поли, елечета и шалове. Жените носеха на саръците си вързопи и панери, а на ръце помалките деца. Мъжете пък водеха по-големичките. Тия нещастници, както по-късно сами обясниха, живеели в едно селце точно до фронтовата линия. Една сутрин германците ги събудили и им дали само половин час време да се облекат и си вземат само най-необходимото. След това ги качили и ги отвели в един концлагер близо Фрозиноне. Но след няколко дни италианците успели да избягат оттам и сега се мъчили отново да се върнат в селото си през планините, за да намерят домовете си и да започнат отново стария си живот. Микеле поговори с водача им, хубав възрастен мъж със сиви мустаци, който ни каза простодушно:

– Ако не за друго – заради добитъка. Кой ще се грижи за него, ако ни няма нас?

Микеле нема смелост да им каже, че като се върнат в селото си, няма да намерят нито домовете, нито добитъка си, нищо.

Като си отпочинаха малко, те отново поеха на път. Аз чувствавах голяма симпатия към тия толкова спокойни и уверени в правото си хора, защото приличаха малко на нас двете с Розета. И тях войната беше прогонила от домовете им, за да скитат из планините голи и боси като катунари. Но след няколко дни научих, че германците ги заловили отново и ги върнали в концлагера във Фрозиноне.

След това не научихме вече нищо за тях.

Накратко – в продължение на цели две седмици ние водихме този живот: качвахме се призори в планината и слизахме долу при залез. Накрая разбрахме, че германците се бяха отказали от прочиствания поне в онази част на планината, където се намирахме ние, и затова се завърнахме долу и продължихме да живеем по старому. У мен обаче остана мъката по онези толкова хубави дни, които бях прекарала на върха на планината, усамотена сред природата. Там горе нямаше евакуирани и селяни, които да ми надуват главата с война, англичаните, германците, глада. Нямаше ги обикновените мъки с готвенето с малко и лоши продукти, със сурови дърва в тъмната колиба, въобще там нямаше нищо, което да ми напомня положението, в което се намирахме, освен няколко срещи, за които вече споменах. Можех чисто и просто да си мисля, че отивам на екскурзия с Микеле и Розета. А онази зелена поляна, над

която зимното слънце така силно припичаше, като че беше май, с прекрасния изглед на планините на Чочария на хоризонта, чиито бели върхове бяха накачулени със сняг, и на морето от другата страна, което блестеше в дъното на равнината на Фонди, ми се струваше като омагьосано място, където наистина би могло да бъде заровено съкровище, както бях слушала да разказват като дете. Знаех, че под земята няма такова съкровище, но го бях намерила в себе си със същата изненада, каквато бих изпитала, ако го бях изкопала със собствените си ръце; а то бе именно онова дълбоко спокойствие, абсолютното отсъствие на страх и вълнения, вярата в самата мен и всички неща; тези чувства бяха изникнали и съзрели в душата ми постепенно в дните на самотните ми разходки. От толкова години насам може би тези бяха най-щастливите ми дни и, странно, това бяха именно дните, когато открих, че съм по-бедна от всякога, лишена абсолютно от всичко, имах за храна само хляб и сирене, а за легло – тревата на поляната, без дори една колиба, където да се подслоня, приличах по-скоро на див звяр, отколкото на човек.

Краят на декември вече приближаваше и тъкмо на Коледа англичаните наистина пристигнаха. Но, да се разберем, не англичаните от армията при Гариляно, а двама англичани, които бягаха из планините подобно на толкова други хора. Те пристигнаха в Сант Еуфемия сутринта на двадесет и пет декември. Времето продължаваше да се задържа много хубаво, студено, сухо и ясно. Едно утро, като надзърнах навън, забелязах на мачерата сбрана малка тълпа. Доближих се и видях, че селяните и евакуираните бяха обкръжили двама младежи, на вид чужденци. Единият беше дребен и рус, със сини очи, прав нос, червени устни и руса остро подстригана брадичка, а другият – висок и слаб, синеек, с черни коси. Русокосият говореше на развален италиански и успя да ни каже, че те двамата били англичани, той морски офицер, а другият обикновен моряк. Дебаркирали откъм Остия близо до Рим, за да вдигнат във въздуха някои наши обекти, на нас, бедните италианци, и след като завършили акцията, се върнали на брега, но корабът, който ги бил довел, не се върнал да ги вземе обратно и те били принудени да забягнат и да се крият като мнозина други. Дъждовния период прекарвали в една селска къща към Сермонета, но сега, в хубавото време, искали да опитат да минат фронта и стигнат до Неапол, където се намирало тяхното командване. Тези обяснения бяха последвани от много въпроси и отговори, защото евакуираните и селяните искаха да знаят как се развиват военните действия и кога войната щеше най-после да свърши. Но тия двамата знаеха почти колкото нас. Живели в планината през цялото време, не били

виждали други хора освен неграмотни селяни, които едва-едва знаели, че има война. И така, щом като евакуираните разбраха, че чужденците не знаят нищо ново, а напротив, че самите те имат нужда от помощ, започваха да се измъкват един след друг, повтаряйки помежду си, че тия двамата са англичани и че е опасно да стоят при тях, защото току-виж някой донесе за това на германците и може да се случи някоя беда. В края на краищата двамата чужденци останаха съвсем сами средна мачерата, под ярките лъчи на слънцето, облечени в дрипи, с дълги бради и блуждаещи наоколо погледи.

Да си призная, и аз се страхувам малко да стоя при тях, не толкова заради себе си, колкото за Розета, но тъкмо тя бе, която ме накара да се засрамя от този страх, като каза:

– Мамо, те имат такъв съкрушен вид, бедничките... а днес е Коледа и те нямат нищо за ядене, а, кой знае, сигурно биха искали да са при семействата си и не могат... защо не ги поканим да се нахранят при нас?

Казвам, че се засрамах и разсъдих, че Розета е права, и не си струваше труда да ненавиждам евакуираните, щом постъпвах като тях. Така ние се помъчихме да обясним на бегълците да дойдат с нас и да споделят коледния обяд и те щастливи приеха веднага поканата.

За този коледен ден бях направила усилие най-вече заради Розета, която всяка година беше празнувала този ден като господарска дъщеря. Купила бях от Париде една кокошка и я бях изпекла на фурна с картофи. Бях омесила домашно тесто и от него направила аньолати с пълнеж. Разполагах с две наденици, които нарязях на тънки филийки и около тях наредих твърдо сварени яйца. Приготвила бях и сладкиш, поради липса на по-добро нещо стрих няколко сладки рошкова, омесих брашното им с бяло пшеничено брашно, сложих стафиди, пиноли и захар и от всичко това изпекох една дебела и твърда, но вкусна питка. Успяла бях да купя от един евакуиран бутилка „Марсала“, а вино взех от Париде. Плодове имах в изобилие. Във Фонди дърветата бяха отрупани с портокали, които струваха много евтино, та няколко дни преди това бях си набавила около петдесет килограма и ядохме портокали през целия ден. Помислих да поканя Микеле и го направих тъкмо когато бързаше към дома си. Той прие веднага и аз разбрах, че го прави повече от неприязън към семейството си, като каза:

– Чезира, днес ти извърши едно добро дело... ако не беше поканила двамата бегълци, щях да престана да те уважавам!

Той все пак извика баща си и щом старият се подаде на прозореца, Микеле му съобщи, че сме го поканили и че е приел. Съвсем тихо, за да

не го чуят англичаните, но Филипо, започна да го увещава да не идва:

– Недей ходи, тия двамата са бегълци и ако германците узнаят, ще си изпатим.

Но Микеле повдигна рамене и без да дочака баща му да довърши, се отправи към нашата къщичка.

Покрила бях коледната трапеза с хубава бяла покривка от тежък лен, взета взаем от селяните. Около чиниите Розета нареди зелени клонки с червени пъпки от едни храсти, които много приличаха на клонките, които продават в Рим за коледните празници. В една чиния бях сложила кокошката, която за петима беше достатъчна, но в другите чинии наредих наденичките, яйцата, сиренето, портокалите и сладкиша. Специално за този ден бях омесила пресен хляб и като го извадих от фурничката, нарязях го още топъл на пет равни части, по една за всекиго. Хранехме се при отворена врата, защото прозорци нямаше и ако бяхме затворили вратата, трябваше да останем на тъмно. Навън слънцето сияеше и виждахме Фонди, залян от светлина, а морето искреше силно от слънчевите лъчи. Като привършихме супата с аньолоти, Микеле нападна англичаните за войната. Той изказваше мнението си съвсем откровено и открито и разговаряше с тях като равен с равни. Те останаха малко учудени, защото не бяха очаквали подобни разговори на подобно място от един дрипльо, какъвто изглеждаше Микеле тогава. И така, Микеле им каза, че са направили грешка, дето не са дебаркирали до Рим, а в Сицилия, защото до този момент вече щели да превземат Рим и цяла Южна Италия, без да пукни пушка. А така, настъпвайки крачка по крачка, както правеха те, разрушаваха Италия и освен това караха страшно да страда населението, което се намираще, така да се каже, между наковалнята, която бяха те, и чука, който бяха германците. Англичаните обясниха, че не знаели нищо за това, че били само войници и се подчинявали на заповеди. Тогава Микеле ги засече с друг въпрос. Запита ги защо воюват, какъв смисъл имало да воюват. Те обясниха, че го правили, за да се защитават от германците, които искали да поробят целия свят, включително и тях. Микеле им отговори, че това не било достатъчно, защото хората очаквали от тях, като свърши войната, да създадат един нов свят с повече справедливост, повече свобода и повече щастие, отколкото е имало в стария. Ако не успеели в това, щяло да означава, че и те са загубили войната, макар и на дело да са я спечелили.

Русият офицер слушаше Микеле с недоверие и отговаряше рядко, съвсем късо, но аз разбрах, че морякът мислеше като Микеле, въпреки че от уважение към офицера, който му беше началство, нямаше смелост

да се изкаже. Накрая офицерът прекрати спора, като каза, че най-важното за момента било войната да бъде спечелена и че за останалото той разчитал на своето правителство, което сигурно имало пран за създаване на един нов свят, за какъвто говореше Микеле. Всички разбрахме, че той не иска да се излага в такъв неудобен спор, и сам Микеле разбра, че му стана неприятно, и му предложи да прием за новия свят, който щеше да възникне от войната. Така ние напълнихме чашите с „Марсала“ и пихме за утрешния нов свят. Микеле дори се трогна и очите му се изпълниха със сълзи, та след тази първа наздравица поиска да прием за здравето на всички съюзници, включително и русите, които тъкмо в тия дни, както изглеждаше, бяха спечелили голяма победа над германците. Така всички бяхме доволни, точно тъй, както трябва да бъде човек на Коледа, защото в момента поне не съществуваше помежду ни разлика в езиците и възпитанието и се чувствавахме като братя. Този ден, който преди много векове е видял раждането на Христос в яслите, като че и днес беше свидетел на едно подобно раждане на нещо ново и добро, което щеше да направи хората по-човечни. В края на обяда пихме за последен път за здравето на англичаните, след това всички се прегърнахме и аз прегърнах Микеле и Розета, прегърнах и двамата англичаните и те нас и всички си пожелахме весела Коледа и Нова година. Откакто се бях качила в Сант Еуфемия, за първи път се чувствавах истински щастлива. Не след дълго Микеле обясни, че всичко това е хубаво, но че гостоприемството и жертвата не можеха да бъдат безгранични. Той им каза, че ние двете можем да им окажем гостоприемство най-много за една нощ и след това те трябваше да си заминат, защото беше опасно да останат горе както за тях, тъй и за нас. Германците можеха всеки момент да научат и тогава никой нямаше да се спаси от отмъщението им. Англичаните отговориха, че разбират необходимостта и че още на следния ден ще си заминат.

През целия ден те останаха при нас. Говориха с Микеле за много неща. И аз не можех да не отбележа, че докато Микеле беше много добре осведомен за тяхната страна, дори по-добре от самите тях, те знаеха много малко или почти нищо за Италия, където се намираха и воюваха. Офицерът ни каза например, че е следвал университет, което означаваше, че е образован човек. Но Микеле полека-лека откри, че той не знае дори кой е Данте. Аз също не съм образована и никога не съм чела какво е написал Данте, но поне познавах името му. Розета ми каза, че калугерките, при които беше учила, не само я бяха научили кой е Данте, но даже тя била чела нещо от неговите произведения. Случая с Данте

Микеле ни прошепна, възползвайки се от един момент, че с това тяхно незнание се обяснявали много други неща – например бомбардировките, които бяха разрушили толкова италиански градове. Авиаторите, които пускаха бомби, не знаеха нищо за нас и нашите паметници, невежеството ги правеше спокойни и безмилостни, може би причина за всички наши и чужди беди, защото злобата не е нищо друго освен форма на невежество. Човек, който знае и е просветен, не може да върши злини.

Същата нощ двамата англичани спаха в плевника и сутринта много рано, без да се сбогуват, си отидоха.

Двете с Розета бяхме много уморени, защото бяхме стояли до късно, а вече бяхме отвикнали, тъй като обикновено си лягахме с кокошките. Така че нея заран сме спали непробудно до след пладне. Но от най-сладкия ни сън ни събуди страшно думкане на вратата, последвано от един страшен глас, който казваше нещо на език, който не разбирах.

– О, боже, майко – извика Розета, притискайки се до мен, – какво става?

Постоях за миг в недоумение, после долетя нов удар и още едно неразбираемо изкрещяване, тогава скочих от леглото и тъй както си бях по фуста, отворих вратата и се показах навън разчорлена и боса. Пред къщи стаяха двама германски войници, единият вероятно подофицер, а другият прост войник. Подофицерът беше млад, рус, с остригана глава и бяло като книга лице, бледосини очи без мигли, без израз, без светлина. Носът му беше малко изкривен на една страна, а устата на друга, на лицето му имаше два дълбоки, избледнели белега от рана, които му придаваха особен вид, сякаш устата му продължаваше към врата. Другият бе на средна възраст, нисък, мургав, с грамадно чело и печални, хлътнали, тъмногълбови очи, с челюсти на булдог. Казвам ви истината, уплаших се не от друго, а от очите на подофицера – студени и безизразни, с такъв противен гълбов цвят, че по-скоро приличаха очи на звяр, а не на човек. Без обаче да издавам страха си, аз му изкрещях с цяло гърло в лицето:

– Хей, нещастнико, какво те прихваща? Да не искаш да изкъртиш вратата? Не виждаш ли, че сме две сами жени и че спим? Сега вече и да спим ли не може?

Подофицерът със светлите очи махна с ръка, казвайки на развален италиански език: „Мирно, мирно!“, и като се обърна към войника, направи му знак да го последва влезе в стайчката ни. Розета беше останала в леглото и гледаше уплашено, издърпала завивките чак до братата си.

Двамата претърсиха навсякъде, тършуваха дори под леглото, а подофицерът в беса на претърсването, повдигна и завивките на Розета, като че ли това, което търсеше, можеше да се намери там. После излязоха навън. През това време всички евакуирани се бяха вече събрали и сега, като си спомня, струва ми се, че по чудо германците не ги запитаха за двамата англичани, защото сигурна съм, че положително не от друго, а някой от тях от глупост би разказал всичко и тогава горко ни! Този факт, че германците пристигнаха горе още на следния ден след англичаните, все ме е навеждал на мисълта, че е имало донос или най-малко някой слух. Но според мен германците не желяха да си създават бели и затова направиха огледа набързо, без да разпитат никого.

Но евакуираните, несвикнали да виждат германци горе, поискаха да узнаят от тях за хода на войната и дали ще свърши скоро. Някой отиде да повика Микеле и тъкмо двамата щяха да си тръгват, един от евакуираните побутна Микеле напред, макар че той протестираше:

– Попитай ги кога ще свърши войната.

Беше очевидно, че Микеле не желяе да разговаря с германци, но се окопоти и каза нещо. Предавам на италиански разговора, който се води на немски между него и германците, защото една част той преведе още там на евакуираните, а другата преведе на мен по-късно, след като германците си бяха вече отишли.

И така, той ги запита кога ще свърши войната, а подофицерът отвърна, че ще свърши много скоро с победата на Хитлер. Добави, че притежавали някакви тайни оръжия, с които щели да изхвърлят англичаните в морето не по-късно от пролетта. Каза още нещо, което направи много силно впечатление на евакуираните:

– Ще направим офанзива и ще изхвърлим англичаните в морето. Влаковете ще ни служат да пренасяме муниции, ние ще живеем на гърба на италианците, а ония италианци, които са изменили, ще ги оставим да умрат от глад.

Каза точно тъй, и то много убедително, спокойно и безмилостно, като че вместо за италианци и въобще за хора говореше за мухи или червеи. При тези думи всички евакуирани онемяха, защото не очакваха да чуют такова нещо и, кой знае защо, вярваха, че германците ги обичат. Микеле на когото сега разговорът допаднаше, попита германците кои са. Подофицерът отговори, че е от Берлин, че преди войната имал малка фабрика за картонени кутии, която сега била разрушена и затова не му оставало друго, освен да воюва колкото се може по-добре. Но войникът се поколеба, преди да ни отговори, и като присви хлътналите си тъжни

очи, отговори с болезнен израз на лицето като бито куче, че и той бил от Берлин и че на него не му оставало нищо друго, освен да воюва, защото през време на бомбардировките загинали жена му и единствената му дъщеря. И двамата отговориха приблизително едно и също нещо, т. е. че са загубили всичко през време на войната и че сега мислеха само да воюват. Но беше ясно като бял ден, че подофицерът воюваше с усърдие и страст и може би със злоба, докато войникът, така мрачен с огромното си чело, което изглеждаше пълно с тъга, воюваше повече от отчаяние, знаейки, че вече няма кой да го очаква вкъщи. И аз си помислих, че този войник може би не е лош човек, но загубата на най-скъпото – жена му и дъщеря му, може би го е озлобила и ако, не дай боже, бяха ни арестували, можеше да убие Розета без всякакво колебание, спомняйки си, че други бяха убили единствената му дъщеря на същата възраст.

Докато мислех тия неща, подофицерът, който изглежда, имаше зъб на италианците, неочаквано запита как така, докато всички германци били на фронта, тук между евакуираните имало толкова младежи, които си стоели със скръстени ръце. Тогава Микеле, повишавайки тон, отвърна, че той и всички останали са воювали за Хитлер и за германците в Гърция, Африка и Албания, че били готови отново да се бият до последна капка кръв и че всички очаквали часа, в който великият и славен Хитлер ще спечели по-скоро войната и ще изпъди тия копелета – англичани и американци. Подофицерът остана малко учуден при тая тирада, изгледа със съмнение Микеле от горе до долу и личеше, че не му вярва напълно, но тъй като в думите на Микеле нямаше за какво да се залови, не можеше нищо да възрази, ако и да не вярваше. И така, след като обиколиха още малко къщите и потършуваха, те си отидоха, за голямо облекчение на всички.

Но аз останах изненадана от държанието на Микеле. Не казвам, че трябваше да се хвърли на германците с груби думи, но изобщо всички тези лъжи, които наговори с такова дебелоочие, ме учудиха и му казах, а той само повдигна рамене и отвърна:

– С нацистите всичко е позволено: да ги лъжеш, да им изменяш, да ги убиваш, ако е възможно. Какво би сторила ти с една отровна змия или тигър, или разярен звяр? Сигурно ще се опиташ да ги обезвредиш със сила или с хитрост. Нима би им говорила кротко и би се опитвала да ги укротиш по някакъв начин, след като знаеш много добре предварително, че всичко това е безсмислено? Така е и с нацистите. Те като диви зверове се поставиха извън човечеството и затова към тях всички средства са добри. Ти както онзи образован английски офицер не си чела

Данте, но ако го беше чела, щеше да знаеш, че Данте е писал: „... И било за него любезност да бъде груб...“

Запитах какво означава тази мисъл и той каза, че тя искала да каже точно това, че с хора като нацистите беше дори любезност да ги лъжеш или да им изменяш. Те не заслужавали дори и това.

Казах така, колкото да кажа нещо, че и между нацистите можеха да се срещнат и добри, и лоши хора, както винаги се случва, и го запитах по какво съди, че тия двамата са лоши. Той се засмя:

– Тук не се касае за лоши и добри. Може би със собствените си жени и деца те да са много добри, както и вълците и змиите са добри с женските и малките си. Но какви са с човечеството, това именно е важно, тоест с мен, с теб, с Розета, с тези евакуирани и селяни. С тях те не могат да не бъдат лоши.

– Защо?

– Защото – каза той, след като размисли – те са убедени, че е добро това, което за нас е зло, и вършат зло, като мислят, че вършат добро. С други думи, изпълняват дълга си.

Останах объркана от отговора. Имах чувството, че съм разбрала зле. Но той не ми обърна внимание и заключи, сякаш говорейки на себе си:

– Да! Съчетание на зло с чувство на дълг, именно това е нацизъм.

Странен беше този Микеле, много добър, но същевременно и много корав човек. Спомням си един друг път, когато бяхме срещнали германци, но при съвсем различни обстоятелства. Както обикновено разполагахме с малко брашно и вече аз месех хляб, като оставях вътре не само ситните, но и едрите трици. Един ден решихме да слезем в долината, за да разменим яйца за брашно. Яйцата бях купила от Париде, бяха шестнадесет и се надявах с тях и като прибавя малко пари, да взема няколко килограма бяло брашно. След онази бомбардировка, която беше така изплашила Томазино, ние вече не бяхме слизали долу, и да си призная, оттогава няхах никакво желание да слеза. Не знам как, но говорих за това пред Микеле, той предложи да ни придружи и аз, разбира се, приех с голямо удоволствие, защото с него се чувствах по-сигурна и защото там горе той единствен ми вдъхваше смелост и вяра. Така сложих яйцата в една кошничка между слама и рано сутринта потеглихме на път. Беше вече през първите дни на януари, по средата на зимата, и както чувствавах, въпреки че не можех да си го обясня, в най-напрегнатия момент на войната, в най-дълбокия, в най-студения и безнадежден момент на онази безнадеждност, която траеше вече толкова години. Последния път,

когато слязох долу с Томазино, по дърветата имаше листа, макар и пожълтели, по поляните, поради изобилните дъждове, имаше трева, а по ръбовете дори пъстрееха цветя, последните есенни цветя, цикламите и дивите теменуги. Но сега, като се спуснахме надолу, видяхме, че всичко беше изсъхнало, сиво, изгоряло и голо, въздухът студен и без слънце, небето безцветно, покрито с облаци. Излязохме от къщи във весело настроение, но съвсем скоро замлъкнахме: денят беше спокоен, каквито са зимните дни, но неговата тишина ни смразяваше и възпираше да разговаряме.

Най-напред се спуснахме по склона вдясно от планината, после прекосихме платото, където сред кактуси и камъни бе паднала бомбата в деня, когато слязохме с Томазино, след това поехме по лявата страна на планината. Вървяхме мълчаливо около половин час, докато стигнахме в началото на долината, там, където до деня на фаталната бомбардировка бяха мостът, кръстопътят и къщичката, в която бе живял Томазино. Бях запомнила това място като много красиво, приятно и просторно и сега станах изненадана, признавам, че го намирах тъжно, сиво и голо, бедно. Виждали ли сте жена без коса? Аз да – една девойка от моя край, която боледува от тиф и на която косата отчасти окапа, отчасти я остригаха до голо. Изглеждаше съвсем друга, имаше дори друг израз, наподобяваше на голямо грозно яйце, с гледка гола глава, каквата не е присъщо да имат жените, и лицето ѝ, лишено от коси, като че ли беше сплескано под твърде суровата светлина. Същото нещо беше се случило и с това място. Нямахме ги гъстите и зелени листа на трите явора, под чиято сянка се гушеше къщичката на Томазино, нямаше я зелената трева, скриваща каменистия бряг на пороя, нямаше ги растенията и зеленината от двете страни на пътя и в траповете, които тогава не бях забелязала, но сега чувствавах, че липсват. Мястото беше лишено от своята прелест също като жена без коси. И не зная защо, но при тъй мизерния му вид сърцето ми се сви и аз имах чувството, че прилича на нашия живот по това време, похабен, оголен от илюзии от войната, която нямаше свършване.

Но стига! Поехме по шосето и малко след това ни се случи първата среща през този ден. Един мъж водеше за поводите два кафяви охранени коня, действително много хубави. Тези коне бяха на германците и мъжът, който ги водеше, беше униформен, но с униформа, каквата никога до тогава не бях виждала. Щом се настигнахме, той ни изгледа, после поздрави и тъй като пътят ни бе един и същ, той подхвана разговор на някакъв свой италиански език и така повървяхме заедно и

разговаряхме доста. Това беше младеж на около двадесет и пет години с рядка красота, каквато малко пъти бях виждала в живота си. Висок, строен, с широки плещи и тънък кръст като на жена, елегантен, с дълги крака в ботуши от жълта кравешка кожа. Косата му беше руса като злато, очите синьозелени и кръгли, странни и мечтателни, прав нос, добре очертана уста и хубава усмивка, която откриваше бели, правилни зъби, цяло удоволствие да ги гледаш. Каза ни, че не е германец, а руснак от едно доста далечно село, чието име спомена, но вече не си го спомням. Каза спокойно, че бил изменил на руснаците заради германците, защото не обичал русите, макар че не обичал никак и германците. Обясни, че заедно с други руснаци, които бяха също изменили, служел в обоза на германците. Бил сигурен, че германците са загубили войната, защото вдигнали целия свят против себе си със зверствата си и целия свят се бил дигнал против тях. Вече било въпрос на месеци, заключи русинът, германците да загубят окончателно войната и тогава за него всичко щяло да бъде свършено. Казвайки това, той направи движение с една ръка до гърлото си, което ме вкамени; с него той искаше да каже, че русите щели да го заколят. Говореше съвсем спокойно, сякаш собствената му съдба му беше безразлична, дори се усмихна, и не само с уста, а и със своите странни синкави очи, прилични на два къса дълбоко море. Явно бе, че ненавиждаше германците, мразеше русите, мразеше дори самия себе си и гледаше с равнодушие на смъртта. Крачеше спокойно, държейки двата коня за поводите, и това бяха единствените живи същества по пустия път в онова сиво и заледено поле. Изглеждаше ми невероятно, че този млад, толкова красив човек беше, тъй да се каже, обречен да умре скоро, може би преди края на годината. На кръстопътя, където се разделихме, милвайки гривата на единия от конете, той каза:

– Тези два коня са единственото нещо, което ми е останало в живота, а дори и те не са мои.

Като изрече това, той пое към града. Останахме да го гледаме за момент, докато се отдалечаваше, и аз не можах да не си помисля, че и това е една последица от войната. Ако не беше войната, този тъй хубав младеж щеше да остане в родината си, може би щеше да се ожени, щеше да работи и да стане свестен човек като толкова други. Войната го беше прогонила от родината, тласнала го бе да стане изменник, сега го унищожаваше и той бе вече примирен с мисълта за смъртта, а именно това бе най-лошото между толкова ужасни неща, защото беше най-противоестественото и непонятното.

Като се надявахме да разменим яйцата с хляб от германските

танкисти както миналия път, ние поехме наляво по един страничен път, който висеше към портокаловите градини, където те бяха опънали палатките си. Но не намерихме никого, танкистите си бяха отишли, оставяйки само следи по утъпканата трева там, където бяха разположени палатките им, и няколко изкоренени и изпочупени дървета. Това бе всичко.

Понеже не знаехме накъде да тръгнем, аз предложих да продължим по същия път с надеждата, че може би по-нататък ще намерим танкистите или друго германско отделение. Вървахме, без да проговорим, още четвърт час, и накрая, след около километър, срещнахме една русокоса девойка, съвсем сама, която вървеше като че ли без определена посока, така, само за разходка. Тя пристъпваше бавно, разглеждайки с някакъв странен интерес сивите оголени ниви, и като ги гледаше, отчупваше от време на време по един залък от парче хляб. Упътих се насреща ѝ и я запитах:

– Кажй, знаеш ли дали надолу по този път има германци?

При този мой въпрос тя се спря изведнъж и ме изгледа. Беше забрадена с кърпа и беше наистина хубава девойка, здрава и стройна, с широко, ведро лице, с големи кестеняви очи. Отговори веднага бързо:

– Германците... разбира се, че има... и как още...

Запитах я:

– Но къде са?

А тя ме гледаше някак уплашено и ненадейно, без да ми отговори, си тръгна. Тогава я хванах за ръката и повторих въпроса си.

А тя шепнешком отвърна:

– Ако ти кажа, нали няма да ме предадеш къде крия храната си?

При тези думи останах с отворена от учудване уста, защото те едновременно отговаряха на обстоятелствата и бяха съвсем неразбираеми.

Казах:

– Какво говориш? Какво общо има тук храната?

А тя, поклащайки глава, каза:

– Идват и взимат... идват и взимат... то се знае, германци са... но знаеш ли какво им рекох последния път, когато дойдоха? Нямам нищо, казах им, нямам брашно, нямам боб! Нямам мас, нямам нищо... имам само мляко за детето си... ако го искате, вземете го... ето...

И като се втренчи в мен с големите си учудени очи, тя започна да разкопчава блузата си. Останах поразена. Микеле и Розета – също. А девойката продължаваше да ни гледа, като движеше устни, сякаш говореше на себе си, а в същото време отвори елечето си чак до кръста и с

едната си ръка с разтворени пръсти, както правят майките, когато дават гърдата на детето си да суче, извади едната си гърда.

– Нямам нищо друго освен това... вземете го... – повтаряше тя тихо и унесено.

Беше успяла да извади от елечето си цялата гърда, а тя беше хубава, закръглена и набъбнала, с онази прозрачност на кожата и с онази белота, които обикновено са признак, че жената е майка и кърми. Но като направи това, тя внезапно си тръгна, като затананика разсеяно, с разкопчана пазва и с едната гърда измъкната навън, а другата вътре. Направи ми впечатление, като я гледах да се отдалечава така, чоплейки своето парче хляб, с извадена навън на студения зимен вятър гърд, единственото осезателно, бяло, блестящо и топло нещо в момента, в този безслънчев и безцветен ден, пуст и студен.

– Тя е луда... – промълви Розета.

Микеле потвърди сухо:

– Да!

Продължихме да вървим мълчаливи.

Тъй като никъде не се виждаха германци, Микеле предложи да отидем до едни негови познати, които знаел, че са се приютили в някаква барака сред портокаловите дървета. Каза, че били добри хора и ако не друго, можели да ни упътят къде да намерим германци, с които да заменим яйцата с хляб.

Така след малко изоставихме главния път и навлязохме в една пътека сред градините. Микеле ни каза, че всички тези портокалови градини принадлежали на човека, при когото отиваме, на един адвокат ерген, който живеел със старата си майка. Повървахме още може би десетина минути и стигнахме на полянка пред една малка барака с кирпичени стени и покрив от нагъната ламарина. Бараката имаше два прозореца и врата. Микеле се доближи до единия прозорец и погледна вътре, каза, че стопаните са там, и почука два пъти. Почакахме доста и най-после вратата се отвори бавно и като че неохотно и на прага се появи адвокатът. Беше около петдесетгодишен, тлъст, плешив, с бледо и лъскаво като от слонова кост чело, окръжено с черни, разрошени коси, очите му бяха воднисти и изпъкнали, имаше орлов нос и меки, извити надолу към месестата му брада устни. Беше облечен в градско палто, от ония, които се слагат нощем, от син плат, с яка от черно кадифе, но под това така елегантно палто се подаваха окъсани и орфани панталони и войнишки ковани обуца от кравешка кожа. Като ни видя, забелязах веднага, че му стана неудобно, но бързо се съвзе и се хвърли на врата на Микеле дори

прекалено сърдечно.

– Микелино... браво, браво... какъв попътен вятър те носи тук?

Микеле ни представи и адвокатът ни поздрави от разстояние, смутено, почти хладно. В това време ние стояхме навън на прага и той не ни поканваше да влезем.

Тогава Микеле каза:

– Минавахме оттук и решихме да ви споходим.

Сякаш опомняйки се, адвокатът отговори:

– Чудесно... ех, тъкмо сядахме да се храним... елате, и вие ще ядете с нас. – Но се поколеба за миг, после добави: – Микеле, предупреждавам... тъй като познавам разбиранията ти, които всъщност са и мои, поканил съм на обяд германски поручик, командора на близката противовъздушна батарея... трябваше... ех, особено в тия времена...

Така, като се извиняваше и въздишаше, той ни въведе в бараката. До прозореца беше сложена една кръгла маса, единственото нещо чисто и подредено в цялата стая, защото наоколо се търкаляха разхвърляни всевъзможни безполезни неща, купища парцали, книги, куфари и натрупани сандъци. Пред масата вече бяха седнали майката на адвоката, възрастна жена, дребничка, облечена в черна рокля, с набръчкано и неспокойно като уплашена маймуна лице. До нея стоеше поручикът – слаб, рус момък, плосък като лист хартия в пристегнатата униформа, протегнал небрежно под масата дългите си крака, обути в кавалерийски брич и ботуши.

Приличаше на куче, лицето му беше като на куче, с огромен нос, възжълти сближени очи без вежди и клепки, които гледаха враждебно, широка, голяма, дръпната назад уста. Вежлив и изискан, той стана и ни поздрави, удряйки токове, без обаче да подаде ръка, след което веднага седна, сякаш искаше да каже: „Не го правя за вас, а затова, че съм възпитан човек.“

Междувременно адвокатът започна да обяснява, че поручикът бил причислен към противовъздушната батарея, нещо, което вече знаехме, и че обядът бил като между селяни.

– Да се надяваме – заключи адвокатът, – че войната скоро ще свърши и поручикът ще може да ни покани у дома си в Германия.

Поручикът не каза нищо, дори не се усмихна и аз помислих, че не знае нашия език и не е разбрал. Но после съвсем неочаквано на добър италиански език той отговори на майката, която с напевен глас му предложи вермут:

– Благодаря, не пия аперитиви.

Тогава разбрах, че той не се усмихваше, защото по някаква причина се сърдеше на адвоката.

После Микеле разказа за срещата ни с лудата и адвокатът каза с безразличие:

– А, да, това е Лена. Тя открай време си е луда. Миналата година в бъркотията, когато имаше голямо раздвижване на войски, някакъв войник я изненадал, като скитала сама в полето, и тя забременя.

– А къде е сега детето ѝ?

При родителите ѝ, те го гледат грижливо, но тя, нещастната безумка, си втъпила, че искат да ѝ го отнемат, защото нямала мляко да го кърми. А любопитното е там, че тя редовно си го кърми. Дават ѝ го в ръце и тя прави всичко, което майка ѝ казва. Въпреки това живее с фикс идеята, че не може да го нахрани достатъчно.

Адвокатът говореше за тази нещастница Лена като за нещо съвсем обикновено. А на мен тя беше направила толкова силно впечатление, че никога нямаше да я забравя. Сякаш оная гола гръд, която тя предлагаше на всеки срещнат по пътя, беше най-очевидното доказателство за състоянието, в което бяхме изпаднали ние, италианците, през онази зима на 1944 година, лишени от всичко, подобно на животни, които не притежават нищо друго освен собственото си мляко за своите рожби.

През това време майката на адвоката като подплашена, трепереше, донесе от кухнята на ръце чиниите, крепейки ги, като че ли носеше свето причастие. Сложи на масата салама и шунката, войнишкия хляб, точно от този, който търсехме, после постави истинска супа от месо с домашна юфка и накрая задушено пиле с гарнитура от сотачети. Сложи още бутилка доброкачествено червено вино. Очевидно адвокатът и майка му бяха направили голяма жертва за този германски младеж, който сега им беше съсед с батареята си и с когото се налагаше да бъдат в добри отношения. Но поручикът беше наистина заядлив човек, защото първото нещо, което направи, бе да каже, посочвайки хляба:

– Мога ли да запитам, господин адвоката, по какъв начин сте се сдобили с този хляб?

Адвокатът, който седеше цял увит, сякаш имаше силна треска, с несигурен и шеговит тон отвърна:

– Ех, подарък е, един войник ни го подари, а ние от своя страна му подарихме друго... естествено, във време на война...

– Размените – каза безжалостно германецът – са забранени... кой е този войник?

– Ех, господин поручик, казва се грехът, но не и грешникът...

опитайте от тази шунка, тя не е немска, нашенска е.

Лейтенантът не каза повече нищо и започна да яде от шунката. След това пренесе вниманието си към Микеле. Без всякакви предисловия го запита каква професия има. Микеле отвърна, че е учител.

– А какво преподавате?

– Италианска литература.

За изненада на адвоката поручикът каза спокойно:

– Аз познавам вашата литература... дори преведох на немски един италиански роман.

– Кой?

Поручикът каза името на автора и заглавието, сега вече не си спомням нито едното, нито другото, и видях, че Микеле, който до този момент не беше проявил никакъв интерес към офицера, започваше да се интересува и адвокатът от своя страна, виждайки, че германецът говори на Микеле с чувство на известно уважение, като равен с равен, промени и той държанието си. Изглеждаше доволен, че е поканил Микеле на обяд, и дори каза на поручика:

– Е, нашият Феста е литератор, хем храбър литератор... – и потупа Микеле по рамото.

Но за офицера сякаш беше въпрос на чест да не се занимава с адвокатата, макар че адвокатът беше домакин и той го бе поканил. И така, продължи да разговаря, обърнат към Микеле:

– Две години живях в Рим и учих вашия език... лично аз се занимавам с философия.

Адвокатът се помъчи да се намеси в разговора, като подхвърли шеговито:

– Тогава ще разберем защо ние, италианците, приемаме философски всичко, което ни се случи през последните години... да, философски, именно философски...

Но поручикът и този път не му обърна никакво внимание, дори не го погледна, а продължи оживено да разправя на Микеле, изброявайки имена на наши писатели и заглавия на книги. Очевидно той добре познаваше нашата литература. Направи ми впечатление, че Микеле, макар и без особена охота и почти съпернически, започна да гледа на германеца постепенно ако не с уважение, то поне с любопитство. Разговаряха тъй известно време и после, не зная как, заговориха за войната, какво представлява тя за един учен или за един философ. След като подчерта, че войната е много важен опит, дори необходим, поручикът каза следното:

– Но най-новото усещане и най-естетическото – повтарям, той употреби именно думата „естетическо“, макар че аз в момента не я разбрах, но цялото това изречение остана запечатано в паметта ми като с огън – изпитах през време на войната на Балканите. И знаете ли как? Като прочистих с огнехвъргачка една пещера, пълна с вражи войници.

Едва изрече тази своя мисъл и ние четиримата: Розета, аз, адвокатът и майка му, останахме като втрещени. После си помислих, че това е било просто хвалба, и се надявах, че той никога не е извършил подобно нещо, че то не е било истина. Може би говореше под влияние на няколкото изпити чашки вино, защото лицето му се бе зачервило, очите лъснали, но в момента усетих, че сърцето ми се вледенява.

Погледнах другите: Розета бе свела очи, майката на адвоката нервно, с треперещи ръце оправяше една гънка на покривката, а адвокатът си беше дръпнал главата в палтото като костенурка. Само Микеле гледаше германецът с широко отворени очи и каза:

– Интересно... няма какво да се каже... интересно... и още по-ново и естетическо, предполагам, е усещането на авиатора, който изсипва бомбите си върху някое село и след като премине, види, че там, където е имало къщи, е останала само купчина пепел.

Но поручикът не беше толкова глупав да не разбере иронията в думите на Микеле. Малко след това каза:

– Войната е незаменим опит, без който един мъж не би могъл да каже, че е мъж... а между впрочем, господин учителю, как така вие сте тук, а не на фронта?

В отговор Микеле запита просто:

– На кой фронт?

И странно, поручикът и този път не отговори нищо, задоволи се само да му хвърли злобен поглед, след което се наведе отново над чинията си. Но не беше доволен, беше съвършено ясно, че си даваше сметка какви хора има наоколо си – ако не враждебно настроени, то не и приятели. И съвсем неочаквано изостави Микеле, може би защото не му се видя достатъчно напласен, и отново атакува адвоката.

– Драги господин адвокате – каза изведнъж, сочейки масата, – вие получавате в изобилие, докато тук изобщо умират от глад... по какъв начин сте се сдобили с толкова хубави неща?

Адвокатът и майка му си размениха многозначителен поглед. Този на майката беше изпълнен със страх, а на сина беше одобрителен. Тогава последният отговори:

– Уверявам ви, че през другите дни не ядем така... приготвихме

всичко това специално за вас.

Като помълча малко, германецът запитва:

– Вие сте собственик в тази долина тук, нали?

– В известен смисъл да.

– В известен смисъл ли? Казаха ми, че вие притежавате половината от долината.

– О, не, драги господин поручик, който ви е казал това, или лъже, или завижда, или едното и другото... притежавам няколко градини... ние наричаме градини тези хубави портокалови горички.

– Казват, че тези хубави портокалови горички давали голям доход... вие сте богат човек.

– Ех, господин поручик, богат не, но живея от своето...

– А вие знаете ли как живеят вашите селяни тук наоколо?

Разбрал вече каква насока взима разговорът, адвокатът отвърна с достойнство:

– Живеят добре... тук, в тази долина, селяните живеят по-добре от всякъде другаде.

Офицерът, който в момента си режеше парче от пиленото, без да се усмихне, насочвайки ножа към адвоката каза:

– Ако тези тук живеят добре, представям си как живеят ония, които живеят зле. Лично аз видях как живеят вашите селяни. Живеят като животни, в къщи, подобни на обори, хранят се като животни и се обличат в дрипи. Никой германски селянин не живее така. Ние в Германия бихме се срамували, ако нашите селяни живееха тъй.

За да угоди на майка си, която го стрелкаше с умоляващи погледи, които искаха да кажат: „Не го дразни повече, мълчи“, адвокатът само присви рамене и замълча. Но поручикът настоя:

– Какво ще кажете, драги адвокато, за какво това? Какво ще ми отговорите?

Този път адвокатът отвърна:

– Самите те искат да живеят така, уверявам ви... вие не ги познавате.

Но оня продължи упорито:

– Не е вярно! Вие, земевладелците, искате селяните да живеят така. Всичко зависи от тази – и той докосна главата си, – от главата. Вие сте главата на Италия и ваша е вината, че селяните ви живеят лошо, като животни.

Сега вече адвокатът изглеждаше наистина уплашен. Той поемаше храната с видимо усилие и при всеки залък се задавяше, както

кокошките, когато преглъщат бързо. Лицето на майката доби отчаян вид и аз видях как скришом скръсти ръце в полата под масата, молеше се на бога.

Поручикът продължи:

– По-рано познавах само някои градове на Италия, най-хубавите, а в тях само паметниците. Но сега, благодарение на войната опознах страната ви основно, пребродих я цялата надлъж и шир. И знаете ли вие, уважаеми адвокате, какво ще ви кажа? Че вие имате такива различия между класа и класа, че направо казано, е цяло безобразие.

Адвокатът продължи да мълчи, само присви рамене, като да искаше да каже: „А какво мога да сторя аз?“, но германецът долови това и подкочи възмутен:

– Не, драги господине, това нещо засяга вас, както и всички други като вас: адвокати, инженери, лекари, професори, интелектуалци. Ние, германците, например останахме възмутени от огромната разлика, която съществува между италианските офицери и войници. Офицерите ви са покрити с галони, обличат се със специални платове, ядат специални ястия, ползват се навсякъде със специални привилегии. Войниците ви са облечени в дрипи, хранят се като животни и с тях се държат като с добичета. Какво ще кажете за това, драги господин адвокате?

Този път адвокатът проговори:

– Ще кажа, че може би е вярно! И че аз пръв съжалявам за това. Но какво бих могъл да сторя аз сам?

А другият упорствуваше като конска муха:

– Не, драги господине, не трябва да говорите така. Въпросът ви засяга пряко и ако вие и всички като вас биха искали това положение наистина да се промени, то би се променило. Знаете ли вие защо Италия загуби войната и ние сега трябва да хабим драгоценни войници на италианския фронт? Тъкмо поради тази разлика между офицери и войници, между народа и вас, господата от управляващата класа. Италианските войници не желаят да воюват, защото си казват, че тази война е ваша, а не тяхна. И ви доказват враждебността си именно като не воюват. Какво ще кажете, драги адвокате, за всичко това?

Сега вече поручикът така раздразни адвоката, че той надви страха си и отвърна:

– Вярно е, тази война народът не я искаше. Нито аз. Тя ни бе наложена от фашисткото правителство. А фашисткото правителство не е мое правителство, в това можете да бъдете сигурен.

Но другият, повишавайки малко гласа си, възрази:

– Това правителство е вашето правителство.

– Мое? Вие се шегувате, поручик!

Тук се намеси майката:

– Франческо, моля те... за бога...

Но поручикът настоя:

– Да, вашето правителство. Искате ли доказателства?

– Но какви доказателства?

– Аз зная всичко за вас, драги господине, зная например, че сте антифашист – либерал. Но в тази долина вие не общувате със селяните или с работниците. Вие общувате със секретаря на фашистката организация... е, какво ще отговорите?

Адвокатът отново сви рамене

– Преди всичко аз не съм фашист, не съм и либерал, аз въобще не се занимавам с политика, гледам собствените си работи... и после, какво намесвате тук секретаря на фашното? С него съм бил съученик, дори сме далечни роднини по линия на сестра ми, която е омъжена за негов братовчед... вие германците не сте в състояние да разберете някои неща... Не познавате достатъчно добре Италия.

– Не, драги господине, това е доказателство, и то добро доказателство... вие, фашисти и антифашисти, всички сте свързани едни с други, защото всички сте от една и съща класа... това правителство е правителство на всички вас, защото е правителство на вашата класа... е, драги господине, това говорят фактите, останалото са приказки...

Челото на адвоката се ороси с капки пот, макар че в къщата беше студено. Като не знаеше вече какво да прави, майката стана, объркана, и с треперещ глас каза:

– Отивам да приготвя по едно хубаво кафе – и изчезна в кухнята.

Поручикът в това време каза:

– Аз не съм като много мои сънародници, които се държат тъй глупаво с вас, италианците... те обичат Италия, защото има много паметници и защото пейзажите на Италия са най-красивите в света... или защото срещнат някой италианец, който знае немски, и се трогват, като го слушат да говори на езика им, или пък им поднесат добър обед, както вие днес поднесохте на мен, и стават приятели на бутилка вино. Аз не съм от тези глупави и наивни германци. Аз виждам как стоят нещата и ви го казвам в очите, драги господине.

Тогава, не зная защо, може би защото ми дожаля за този нещастен адвокат, без да обмислям думите си, аз се намесих:

– А вие знаете ли защо адвокатът ви е поднесъл този обяд?

– Защо?

– Защото вие, германците, предизвиквате страх у всекиго, всички се страхуват от вас и затова той се е постарал да ви укроти, както се постъпва с див звяр, като му се дава нещо хубаво за ядене.

Чудно, но за миг само на неговото лице се изписа тъга и отчаяние. На никого, дори и на един немец не е приятно да чуе, че предизвиква страх у някого и че хората са любезни с него само защото се страхуват.

Ужасен, адвокатът се намеси, като се опита да заглади впечатлението:

– Господин поручик, не й обръщайте внимание... това е проста жена и известни неща не ги разбира...

Но германецът му направи знак да мълчи и запита:

– А защо ние, германците, всяваме страх? Не сме ли хора като всички други?

Веднъж започнала, аз бях вече готова да отговора: „Един мъж, ако е истински мъж, сиреч – човек, не може да изпитва удоволствие, като прочиства с огнехвъргачка пещера, пълна с живи войници, както вие казахте преди малко“, но за щастие, защото не зная какво можеше да се случи след това, няхах време да го кажа, защото изведнъж от долината долетя трясък от разпръсната и суха пукотевица като от противовъздушна артилерия, придружена с по-глухия грохот на падащи бомби. В същото време въздухът се изпълни с далечно боботене, което ставаше все по-близко и по-ясно. Поручикът скочи веднага на крака и извика:

– Самолетите... трябва да тичам при моята батарея – и като обърна столове и всичко, което се намираше на пътя му, излезе тичешком.

Първият, който се опомни след излизането му, беше адвокатът.

– Бързо, бързо!... Елате... да отидем в скривалището...

Той стана и излезе пред нас на поляната. Там в един ъгъл, имаше нещо като отвор в земята, покрит с греди и чувалчета с пясък. Той се насочи направо натам и заслиза по една дървена стълбичка, повтаряйки:

– Бързо, след миг ще бъде над нас.

И действително дори сред стрелбата на противовъздушната грохотът от приближаващите самолети ставаше вече непоносим, като че идваше иззад дърветата, които обкръжаваха полянката. После всичко притъмня и ние се намерихме в мрака на една подземна стайчка, изкопана точно под полянката.

– Това скривалище, естествено, не би ни предпазило от бомба – каза адвокатът, – но опазва поне от шрапнелите и картечните куршуми... над нас има метър пръст и чувалчета с пясък.

Не зная колко време сме стояли там сред мрака, със затаен дъх. Чуваше се от време на време притъпен някой пукот на противовъздушната, и толкоз. Накрая адвокатът отвори малко вратичката, разбра, че стрелбата е престанала, и излязохме отново навън. Той ни показа няколко пробити и разкъсани чувалчета с пясък и като вдигна един оловен куршум, голям колкото човешки пръст, каза:

– Това, ако ни улучеше, би ни убило без друго. – После, като вдигна очи към небето, продължи: – Благословени самолети, да биха идвали по-често! Да се надяваме, че са ни освободили от онзи див звяр, поручика.

Но майка му го упрекна:

– Не говори така, Франческо, и той е човек, не бива да пожелаваш никому смъртта!

– Човек ли? Да бъдат проклет и той, и батареята му, проклет денят, в който е дошъл тук. Когато си отиде, ще дам банкет, хиляди пъти похубав от днешния. И, разбрано, всички сте поканени!

Изобщо той не преставаше да къльне германския поручик с явна омраза.

Най-после влязохме отново в колибата, изпихме кафето, после майката на адвоката взе яйцата и в замяна на тях ти даде малко брашно и боб. Накрая се сбогувахме и си тръгнахме.

Беше вече късно, заменили бяхме яйцата и на мен ми се искаше час по-скоро да се приберем вече горе в Сант Еуфемия. В долината имахме все лоши срещи – първо, русино с конете, после лудото момиче и накрая германския поручик. Като се връщахме по обратния път, Микеле ми каза:

– Едно нещо ме ядоса най-много, когато той говореше.

– А какво именно?

– Че германецът беше прав, макар че е нацист.

– А защо? – попитах аз. – И нацистите понякога могат да бъдат прави.

– Никога! – отвърна Микеле с наведена глава.

Искаше ми се да го запitam как допуска той, че онзи жесток нацист, който е изпитвал удоволствие да изгаря живи хора с огнехвъргачката, в същото време да си дава сметка за безплатното, което съществуваше в Италия.

Микеле ми беше казал винаги, че хората, които чувствуват правдата и неправдата, са добри, най-добрите от всички други, единствените, които той не презирал. А ето сега, този поручик, който на всичкото

отгоре беше и философ, чувствуваше несправедливостта и едновременно изпитваше удоволствие да убива хора. Как бе възможно подобно нещо? В такъв случай не можеше да бъде вярно, че справедливостта е нещо много добро.

Но нямах смелостта да му открия тия мои мисли, защото го виждах, че е огорчен и тъжен.

Така, през долината, ние се изкачихме до Сант Еуфемия, когато беше вече отдавна тъмно.

ГЛАВА СЕДМА

В един от ония януарски дни, в които вятърът продължаваше да духа и небето бе прозрачно и искрящо като кристал, като се събудихме с Розета, чухме далечен, равномерен шум, идващ някъде откъм дъното на хоризонта, откъм морето. Беше първият глух удар, който отекна като юмрук в небето, последва го малко след това по-силен и по-ясен, който сякаш бе ехо на първия.

Бух, бух, бух, следваха избухванията едно след друго, без да престанат нито за момент, и от техния глух и всяващ страх шум денят като че напук изглеждаше по-хубав, слънцето по-ярко, небето по-лазурно. Минаха два дни без този шум да престане дори нощем, и после една сутрин откъм гората пристигна една овчарче, което донесе малко напечатано листче, намерило го в един храст. Листчето представляваше малък вестник, напечатан от англичаните, но на немски език – за германците. Тъй като Микеле бе единственият, който знаеше малко немски, дадох му го да го прочете и той, след като го прочете, ни обясни, че във вестничето пишело, че англичаните дебаркирали около Анцио, близо до Рим, че сега се водела голяма морска и сухопътна битка с кораби и оръдия, блиндиращи коли и войници, че англичаните напредвали към Рим и както изглеждало, вече били достигнали до покрайнините на Велетри. При тази новина всички евакуирани започнаха да се прегръщат, да се поздравяват и радостно да се целуват. Същата нощ никой не си легна както обикновено рано, защото хората се събираха по къщите, коментираха дебаркирането и споделяха радостта си.

Но следващите дни не ни донесоха никаква друга новина. Глухата оръдейна стрелба наистина продължи да се чува откъм Терачина, но германците, както веднага разбрахме, не си отиваха. После, след няколко дни, пристигнаха първите точни сведения. Англичаните наистина дебаркирали, но германците в пълна бойна готовност хвърлили срещу тях не зная колко дивизии войски и след много боеве успели да ги задържат. Сега те се били закрепили по брега в много малко пространство с много оръдия като за стрелба по мишена и изобщо скоро щели да ги принудят да се върнат на корабите си, които били на брега, готови да ги приютят, в случай, че дебаркирането не успеело. След тази новина хората в Сант Еуфемия отново овесиха глави, евакуираните започнаха да говорят, че англичаните не знаели да воюват на сухо, понеже били

моряци, докато германците били родени за сухопътна война. Разправяха, че англичаните нямало да могат да се справят с германците и последните сигурно щели да спечелят войната. Микеле съвсем престана да говори с евакуираните и както ми каза, правел го, за да не се дразни. Но нас двете съвсем спокойно ни убеждаваше, че било абсолютно невъзможно германците да победят и когато веднъж го попитах защо мисли така, той само отговори: „Германците са бити предварително.“

Искам да разкажа тук един малък случай, който показва как бяхме откъснати там горе от всякакви новини и как селяните, почти неграмотни, изопачаваха и малкото новини, които достигаха до нас. Тъй като нямаше никаква възможност да разберем нещо определено за дебаркирането в Анцио, Филипо и един друг евакуиран, търговец като него, решиха да платят на Париде, за да отиде през планината през катърските пътеки до едно твърде отдалечено село на Чочария, където знаеха, че има участъков лекар, който притежавал радио. Наистина Париде беше неграмотен човек, не знаеше ни да чете, ни да пише, но имаше уши и можеше да слуша радио като всички, а можеше да помоли лекаря да му обясни някои неща. Дадох на Париде и малко пари, за да може, ако му се удаде случай, да купи нещо за ядене, като брашно, боб, мазнини и изобщо всичко, каквото може да намери. Париде впрегна магаренцето и една сутрин в зори пое на път.

Париде отсъства три дни и един следобед се върна. Щом го забеляза, че се показва, дърпайки за юлара магаренцето си, всички се завтекоха насреща му и естествено пръв между всички Филипо и приятелят му търговецът, които му бяха дали пари, за да слуша радио. Париде каза, че не намерил никаква храна, защото навсякъде имало глад и недоимък както в Сант Еуфемия, дори и по-голям. После се упъти към колибата си, последван от цял върволяк хора. Там седна на една пейка, а наоколо му се наредиха семейството му, Микеле, Филипо и още други, а една част от хората застанаха навън, защото нямаше място за всички, но и те искаха да разберат какво е чул Париде по радиото.

Той разказа, че чул радиото, но че то не казвало много нещо по дебаркирането, съобщило само, че германците и англичаните не помръдвали от позициите си. Говорил с доктора и с много други, които слушали новини по радиото, и разбрал така причините за дебаркирането. Филипо запита кои са тези причини да се провали дебаркирането, Париде отвърна просто, че причината била някаква жена. При тази вест всички останахме със зяпнала уста, но Париде продължи да разказва, че адмиралът, командващ дебаркирането, бил американец, но всъщност бил

германец, което никой не знаел. Той имал красива като звезда дъщеря, сгодена за сина на генерала, командуваш американските войски в Европа. Но този син го обидил, като върнал годежа, подаръците и пръстена, и се оженил за друга. Тогава адмиралът, баща на годеницата, който бил германец, решил да си отмъсти и тайно уведомил германците за датата на дебаркирането. Така че когато англичаните се намерили пред Анцио, сварили германците вече напълно готови със своите оръдия. Но сега всичко това било разкрито, доказано било, че адмиралът бил наистина германец, макар че минавал за американец, арестували го и щели да го съдят. Сигурно било, че щели да го застрелят. Тези новини на Париде раздвоиха слушателите. Някои, по-простичките и наивните, започнаха да повтарят, поклащайки глави:

– То се знае... под всяко нещо се крие жена... търси, търси, ще намериш пола...

Но много други се възпротивиха, твърдейки, че било невъзможно радиото да разказва такива глупости.

Колкото до Микеле, той се задоволи да запита Париде:

– Сигурен ли си, че тези новини ги е съобщило радиото?

Париде потвърди, като каза, че докторът и други го уверили, че тия новини били съобщени от Радио Лондон.

– Я кажи, да не би случайно да си ги чул от някой дърдорко на селския площад? – запита Микеле.

– Какъв ти дърдорко?

– Аз казвам само така. Това е нова версия на историята за Гано от Маганца. Много интересна, няма какво да се каже...

Париде, който не разбра иронията, продължи да уверява, че тези неща ги било съобщило радиото.

Когато по-късно запитах Микеле кой е този Гано от Маганца, той ми обясни, че бил някакъв генерал, живял преди много векове, който изменил на своя император в една битка с турците.

– Ето на, виждаш ли – казах тогава на Микеле, – все пак такива истории съвсем не са невероятни...не казвам, че Париде е прав, но това изобщо не е невъзможно.

Микеле се засмя и каза:

– Нямахте да е зле, ако събитията и днес можеха да се развиват така.

Изобщо не ни оставаше нищо друго, освен да чакаме, тъй като по една или друга причина дебаркирането бе провалено. Но както казва поговорката: „Да чакаш напразно, е като да умираш постепенно“, ние в

Сант Еуфемия през целия януари и през целия февруари умирахме малко по малко всеки ден.

Дните се провличаха безкрайни и еднообразни, защото всеки ден се повтаряше, всеки ден се случваха едни и същи неща, които бяха вече станали през последните месеци. Всеки ден трябваше да се вдигаме, да цепим дърва, да палим огъня в колибата, да готвим, да се храним и да бродим по мачерата, за да запълваме часовете, докато настъпи време за вечеря.

Всеки ден самолетите пристигаха, за да хвърлят бомби. Всеки ден от сутрин до вечер и от вечер до сутрин слушахме глухия грохот на проклетите оръдия на Анцио, които стреляха без прекъсване и не улучваха целта, защото нито германците, нито англичаните, както ни бе известно, не се помръдваха от местата си. С една дума, всеки нов ден приличаше на предния, но нетърпението и възбудата от надеждата го правеха по-натегнат, безнадежден, мъчителен и тягостен, още по-безкраен и изтощителен. А часовете, които в началото на пребиваването ни в Сант Еуфемия минаваха тъй бързо, сега едва се отронваха и това ни довеждаше до неописуемо изнемошяване и безнадеждност.

Но онова, което допринасяше най-много еднообразието да се превръща в мъчение, бяха постоянните разговори на всички за храната. Колкото повече тя намаляваше, толкова по-дълги ставаха разговорите за нея. Но в разговорите сега вече не прозираше мъката на хора, които се хранят лошо, а страхът на хора, които ядат малко.

Сега вече всички се хранеха само веднъж на ден и се пазеха да кажат приятели.

Филипо казваше:

– Приятели на живот и смърт, но в тези времена, на масата – всеки за себе си.

Най-малко зле бяха все пак тези, които имаха пари, сиреч Розета и аз, Филипо и още един евакуиран, наречен Джеремай, но и ние, които бяхме, както се казва, паралии, разбирахме, че твърде скоро парите вече нямаше да ни служат за нищо. И наистина, селяните, които в началото бяха толкова алчни за пари, защото, нещастните, в мирно време никога не виждаха пари, сега започнаха да поумняват и да разбират, че парите струват по-малко от храната. И с известно злорадство мрачно заявяваха:

– Сега дойде нашето време... времето на нас, селяните... сега ние ще разпореждаме, защото притежаваме храната, не се ядат парите, а храната.

Но аз знаех, че това до известна степен бяха хвалби, защото и те

нямаха много храна. Бяха бедни планински селяни, чиито запаси едва стигаха до новата реколта и през месеците април и май обикновено им се налагаше да купуват храна, за да дочакат до юли.

С какво се хранехме? Веднъж на ден с малко боб, варен само с вода, една кафена лъжичка мас, малко доматиена салца, парченце козе месо и няколко сушени смокини. Сутрин, както вече казах, за закуска гризяхме рошкови или ядахме лук с тънка филийка хляб. Но най-вече липсваше солта, а това бе нещо ужасно, защото храна без сол не можеш да я погълнеш; щом я сложиш в уста, идва ти да я повърнеш, толкова е блудкава и сладникава, сякаш е развалена или вкисната. Нямахме нито капка олио, а мас ми бе останала едва два пръста на дъното на един буркан. Понякога ми се случваха щастливи дни, както веднъж, когато можах да купя два килограма картофи, или друг път, когато успях да се снабдя от един овчар с около четири ети овче сирене, твърдо като камък, но хубаво, тръпчиво. Но това бяха редки случаи, на които не можехме да разчитаме.

Като настъпиха първите дни на март, в полето започнаха да се забелязват първите признаци на пролетта. Една сутрин например, като погледнахме надолу от мачерата, забелязахме по склона сред мъглата първите бели цветчета на бадемовите дървета. През нощта се бяха разпукали и изглеждаха, че треперят на утринния вятър от студ, бели като призрци сред сивата мъгла. На нас, евакуираните, това разцъфване ни се стори като щастливо предзнаменование. Пролетта настъпваше, пътищата щяха да изсъхнат и англичаните да започнат настъплението. Но селяните поклащаха глави. Пролетта означаваше още и глад. От опит знаеха, че храната им нямаше да стигне до новата реколта, и се стараеха да я пестят колкото могат повече, мъчейки се да намират нещо за ядене, което да замести запасите им, за да не ги начеват. Париде например залагаше в гората тръстикови капани за червеношийки и чучулиги, но те бяха толкова малки, че за едно наяждане трябваша най-малко по четири. Или пък се мъчеше да лови местни лисици, от ония, малките, с огненочервена кожа, които одираше и след това ги изкисваше няколко дни във вода, за да омекнат, даваше ги на жените да ги готвят с някакъв силно ароматен сос, за да се убие лошата миризма на дивеч. Сега вече основната ни храна стана цикорията, която не беше всъщност цикорията, която се яде в Рим, там тя е все едно и също растение, а тук така наричаха всяка трева, която можеше да се яде.

Аз все по-често прибягвах до тази тъй наречена цикория и понякога цяла сутрин прекарвах заедно с Розета и Микеле в бране на цикория из

мачерите. Ставахме рано и снабдени с ножче и торбичка, се спускахме по склона кога по-надолу, кога по-нагоре от къщите и беряхме треви. Нямаме представа колко много са тревите. Аз познавах някои от тях, защото като дете бях брала, но видовете и названията им бях забравила. Първия път ме заведе Луиза, жената на Париде, за да ми покаже кои треви са годни за ядене, и аз много скоро се научих и започнах да ги различавам като селяните по име, вид и форма. Сега си спомням само някои от тях: крипино, който в града наричат крешционе, със сладки стебла и тъмнозелени листа, дебела мара, която расте между камъните на мачерите – зеленикавосиня с тесни, но дълги и месести листа, репей – плосък, с четири-пет листа, които се развиват непосредствено до самата пръст, истинската цикория с дълги, назъбени островърхи листа, подрумче, мента, див джоджен и много други. Обикаляхме мачерите, но не бяхме сами, защото всеки бе излязъл да бере цикория. Странна гледка бе да видиш целия склон на планината, осеян с хора с наведени глави, напредващи бавно крачка по крачка, като души на мъртъвци в чистилището. Изглеждаше, като че всички търсят нещо загубено, а не бяха загубили, а се надяваха да намерят. Брането на цикория траеше обикновено дълго време, понякога по два-три часа, дори и повече, защото да сготви човек само една паничка, трябваше да събере цяла престилка, а и затова, че цикорията не беше много и едва стигаше за всички, които я търсеха. И резултатът от този труд обикновено беше малък – две-три престилки сварена цикория даваше две-три зелени топки, големи всяка колкото портокал. След като я сварях, аз я стривах в паница с малко мас, колкото за вкус, но това служеше не да ни нахрани, а само да ни напълни stomасите и да залъже глада ни. Мъката по брането изморяваше толкова много, че през останалото време на деня не можехме да помръднем от умора. И през нощта, когато си легнех на коравото легло върху сламеника, пълен със сухи царевични листа, щом притворех очи, вместо мрак пред погледа ми започваше да играе цикория, безброй много растения цикории. И аз напразно се мъчех да заспя, защото за известно време виждах как тя се оплита пред очите ми и се разплита, докато най-после, след дълго бдене, успявах да заспя.

Но все пак най-досадното нещо през този период, както вече казах, беше това, че гладът караше евакуираните да говорят по цял ден само за ядене. И аз обичам да ям и дори признавам, че яденето е важно нещо и ако човек не се храни, не може да върши нищо, дори няма сили да си търси храна, но има много по-важни неща, за които човек би могъл да говори, както ни казваше Микеле, и освен това, да се говори за храна на

празен стомах, означава да си причиняваш двойно мъчение, да си припомняш непрекъснато за глада и за ситостта. В подобни разговори за храна изпаднаше най-вече Филипо. Понякога, като минавах през мачерата, виждах го да седи на един камък, заобиколен от евакуирани, и щом се доближех, чувах да казва:

– Спомняте ли си? Едно време достатъчно беше един от нас да телефонира в Неапол в ресторанта и да поръча обяд. След това двама или трима приятели, всички с добри стомаси, вземахме кола и отивахме. Сядахме да се храним в един часа и ставахме в пет. А какво ядохме? Спагети с рибен сос и парче риба и калмари, раци и миди, печени златни рибки и кефал с майонеза, риба с бизел, бодлива риба, тон и други видове, които са много вкусни. Въобще ядохме всякакъв вид риба от най-хубаво качество, с всички видове подправки. Сядахме на масата порядъчно облечени и стегнати, а ставахме с разкопчани колани и копчета, с оригвания, от които прозорците потреперваха. И всеки от нас тежеше най-малко по два-три килограма повече, защото изпивахме най-малко по едно фиаско вино на глава. Не зная дали че ни се удаде някога пак да ядем така...

Тогава някой отбелязваше:

– Когато пристигнат англичаните, Филипо, изобилието ще се върне.

През един от тия дни, когато пак както обикновено говореха за ядене, станах свидетел на една разпрания между Микеле и баща му. Филипо казваше:

– ...ето на, бих искал сега да има едно хубаво прасенце, да го заколя и веднага да нарежа пържоли, един пръст дебели пържоли, всяка по половин килограм... вие добре знаете, че половин килограм свинско месо е в състояние да възвърне човек към живот...

Микеле, който случайно бе там наблизко, като чу думите на баща си, ненадейно извика:

– Това би бил истински случай на канибализъм.

– Защо?

– Защото свинята би яла свиня!

При тия думи на Филипо му стана крайно неудобно, защото синът му го нарече свиня, изчерви се и силно извика:

– Ти не уважавах родителите си!

А Микеле:

– Не само че не ги уважавам, но се срамувам от тях.

Филипо повторно изпадна в неловко положение, но този път с решителен и твърд тон, вече по-спокойно, се обърна към сина си:

– Ако не беше баща ти да плаща всичко, нямаше да можеш да учиш толкова много, за да се срамуваш сега от него... аз съм виновен...

При тези думи Микеле замълча за момент, после отвърна:

– Прав си... лошо сторих, че ви слушах... отсега нататък ще си стоя далеч и вие ще си говорите, колкото си щете, за ядене.

Помирен и почти трогнат от това, че може би за пръв път, откакто бяхме горе, синът даваше право на бащата, Филипо каза помирително:

– Ако искаш, ще говорим за друго... прав си, каква полза има да се приказва все за ядене?... Да говорим за друго.

Но този път съвсем неочаквано Микеле избухна в гняв и изсъска като пепелянка:

– Е, добре, а за какво ще говорим? За това ли, какво ще правим, когато дойдат англичаните? За изобилието ли? За търговията? За кражбите на изполичарите? Какво ще говорим?

Този път Филипо онемя, защото именно това бяха малкото въпроси, за които можеше да се говори, а Микеле ги беше изброил и на него друго не му идваше на ума.

Като каза това, Микеле се отдалечи. Щом разбра, че синът му е достатъчно далеч, за да не го вижда, Филипо махна с ръка, сякаш искаше да каже: „Особен човек е, трябва да му се прощава!“ Всички евакуирани се помъчиха да го успокоят:

– Синът ти, Филипо, знае твърде много... парите, които си изхарчил, за да го изучиш, не са отишли напразно... това е важното, останалото е без значение.

Същия ден, малко засрамен, Микеле ми изповяда:

– Баща ми е прав, аз не му отговарям почтително. Но какво да правя, когато у мен има нещо по-силно и щом се заговори за ядене, не съм в състояние да се владеея?

Запитах го защо пък се дразни толкова много, щом чуе баща му да заговори за храна, и той, като се позамисли, отговори:

– Ако ти знаеше, че утре ще умреш, щеше ли да говориш за ядене?

– Не!

– Е, добре. Ние всички сме в това положение. Дали утре или след много години, не е важно, всички ще умрем. Трябва ли в очакване на смъртта да говорим и се занимаваме с глупости?

Не можах да го разбера и настоях:

– А за какво би трябвало тогава според теб да говорим?

Той се замисли и каза:

– В настоящето положение, в което се намираме, би трябвало да ни

занимават причините, които са ни докарали до него.

– А кои са те?

Той се засмя и каза:

– Всеки от нас трябва да ги търси у себе си, всеки за своя сметка.

Тогава му казах:

– Може би си прав, но баща ти говори за храна тъкмо затова, защото такава липсва и е, така да се каже, принуден да мисли за това.

Той заключи:

– Възможно е. Лошото е там, че баща ми говори винаги за ядене и тогава, когато има храна и тя не липсва никому.

Обаче храната вече наистина липсваше и всички се стараеха да спасят малкото запаси, които им оставаха. Първото нещо, като говореха помежду си, беше да си втълпят едни на други, че нямат нищо. Почти всеки ден например Филипо повтаряше на по-бедните евакуирани:

– Вече имам брашно и фасул само за около седмица, като мине тя, господ да ми е на помощ!

А това не беше истина, защото всички знаеха, че въкъщи той има още един чувал с брашно и един по-малък с боб, но от страх да не му го откраднат не канеше вече никого у дома си, а денем заключваше вратата и се разхождаше по мачерите с ключ в джоба. Селяните, нещастните, наистина привършваха запасите си, защото това бе времето, през което в други години те слизаха в Терачина и докупуваха храни, за да изкарат до новата реколта. Но тази година гладът се ширеше навсякъде и вероятно в Терачина, отколкото в Сант Еуфемия. Освен това там имаше германци, които всеки път, когато можеха, ограбваха храната, и то не защото всички бяха крадливи и лоши хора, не, а защото водеха война, а да воюваш, освен да убиваш, означаваше още и да крадеш.

През един от ония дни например при нас пристигна един германски войник сам, който сякаш беше тръгнал на разходка. Нямахме оръжие. Мургав, със сини тъжни очи, кръгло и добродушно лице, неспокоен, той обикаля дълго между колибите, разговаряйки със селяните и евакуираните. Очевидно бе, че няма лоши намерения, напротив, отнасяше се дори със състрадание към всички тия бедни хорица. Каза, че преди войната в Германия бил ковач, похвали се, че знаел отлично да свири на хармоника. Тогава един от евакуираните донесе своята и немецът седна на един камък и ни посвири, заобиколен от децата, които го слушаха прехласнати. Той свиреше действително добре и между много песни изсвири една, която по онова време беше много на мода и която всички пееха, особено немските войници – „Лили Марлен“. Това беше тъжна песен,

която звучеше като вопъл. Като я слушах, аз си мислех, че въпреки всичко тези германци, които Микеле толкова много ненавиждаше и не считаше за хора, бяха също човеци, християни, и те имаха жени, деца и домове, и те мразеха войната, която ги държеше далеч от най-близките им.

След „Лили Марлен“ войникът изсвири още много други песни. Те също бяха тъжни и вълнуваха, а някои от тях бяха много сложни – сякаш писани за концерт. А той, свел глава над хармониката, унесен свирише и изглеждаше сериозен човек, който знае стойността на нещата, не мрази никого и ако би могъл, сигурно би се отказал да воюва. Така този симпатичен германец, след като свири в продължение на почти цял час, си тръгна, погалвайки децата по главичките и казвайки ни на развален италиански език:

– Смелост, войната скоро ще свърши! Ще видите.

Но пътеката, по която пое, минаваше покрай колибата на един евакуиран и на върлина бе метната да съхне една хубава мъжка риза на червени карета. Като мина покрай нея, германецът се спря, попипа материята, сякаш да провери дали е от добро качество, после кимна с глава и отмина надолу. Но ето че след половин час го видяхме да се връща запъхтян, сякаш бе тичал. Отиде направо до колибата, откачи ризата, сви я под мишница и отново побягна към долината.

Разбрахте ли? Отиде си, след като ни посвири и погали децата по главичките, съвсем очевидно, че бе добър човек, но ризата му бе харесала и през цялото време, докато е слизал, си е мислил за нея. Най-после изкушението бе излязло по-силно от съвестта, той се върна и взе ризата. Докато беше свирил на хармоника, беше човекът, който в мирно време е работел като ковач, когато взе ризата, беше войникът, който не признава мое и твое и не уважава нищо и никого. С една дума, както вече казах, войната означава, освен да убиваш, още и да крадеш и човек, който в мирно време не бил убил и не би откраднал за всичкото злато на света, във време на война чувствава дълбоко в сърцето си инстинкта да открадне и да убие, присъщ на всички хора. А този инстинкт се проявява, защото окуражават човека да го прояви, нещо повече, през цялото време му се втъпява, че този инстинкт е добро чувство, че трябва да се доверява на него, иначе не би бил добър войник. Тогава войникът разсъждава: „Сега е война... щом настъпи мир, ще стана отново такъв, какъвто съм всъщност... засега всичко ми е позволено.“

За съжаление обаче никой, който е убивал или е крал, пък било то във време на война, не би могъл да стане по-късно такъв, какъвто е бил

преди това, поне според мен. Или с други думи, този случай прилича на другия, когато една девица реши да се провали, като храни надежда, че по-късно отново ще стане девица по някакво не знам какво чудо, което никога не е ставало. Станал веднъж убиец и крадец, пък бил и в униформа и с гърди, обкичени с медали, човек, завинаги си остава убиец и крадец.

Селяните знаех, че германците имаха навика да крадат, затова се бяха организирали за даване тревога. Те разпръсваха доста деца на установени места от долината чак до Сант Еуфемия. Щом по катърската пътека се появеше германец, първото дете извикваше, колкото му глас държи: „Малария.“ По-горе друго повтаряше: „Малария“, после трето и т. н. При думата „малария“ настъпваше едно общо разтичане в Сант Еуфемия. Кой прибираше набързо торбичката си с боба, кой гърнето с маста, кой суджуците и всеки бягаше да ги скрие по дупки и храсталаци или в пещерите. Понякога наистина германецът пристигаше и беше прост войник, решил случайно да се качи догоре, но ние никога не успяхме да разберем причината за посещението му. Обикновено обикаляше къщите и колибите и всички вървяха подире му като на процесия, а някой дори започваше да жестикулира пред него с ръце към устата си, с което искаше да му обясни, че сме гладни.

Твърде често обаче тревогата биваше напразна и след час, невиджайки никакъв германец, евакуираните си отдъхваха с облекчение и отново изваждаха от скривалищата всичко, което бяха изпокрили.

Тъй като храната започна да липсва все повече, а и моите запаси почти се бяха изчерпали, реших да прибягна до едно сериозно средство, за да набавя нещо за ядене. Пари имах и може би в някое по-затънтено и по-малко изложено на опасности място имаше нещо за купуване. Затова една сутрин много рано заедно с Микеле и Розета поехме на път. Бяхме решили да отидем към една планинска местност, наречена Сасонеро, която стоеше на около четири часа път от нас; пресметнахме, че до обяд ще стигнем там, разчитайки, че ще намерим да купим малко храна, да хапнем нещо и да се върнем обратно в Сант Еуфемия, преди да се е стъмнило.

Слънцето беше още зад планините, когато потеглихме, макар че беше вече ден, духаше снежен вятър, който смразяваше устните ни, и наистина, като стигнахме превала, заварихме там няколко снежни петна, които бяха започнали да се топят на изумрудената трева. Най-после слънцето огря и стана малко по-топло. Спряхме за малко да се полюбуваме на изгледа, който планините на Чочария, изпъстрени със сняг,

откриваха пред погледа под блестящото небе. Спомням си, че като въздъхна неволно, гледайки планините, Микеле каза:

– Е, хубава е Италия!

– Микеле – смеейки се, забелязах аз, – казваш го така, сякаш съжаляваш.

– Права си, малко съжалявам, защото красотата е един вид изкушение.

От превала поехме по една отначало несигурна пътека сред скали, по която нямаше и следа от растителност. После пътеката стана поочертана и се извиси към върха, отгдето се откриха два стръмни склона – единият гледаше към пустинна долина, обрасла с храсти, а другият слизаше направо във Фонди. Пътеката се виеше по самия гребен на планината, после сви като змия и започна да се спуща по склона, достигайки до малката пустинна долина и дълго вървяхме покрай ручейче, полускрито сред храсти, чиито води леко и весело бълбукаха сред камъните, нарушавайки дълбоката тишина. После пътеката отново пое нагоре от другата страна на дола по нов склон, достигна друг превал и като се спусна малко надолу, навлезе в друга планина и все нагоре по нея достигна до върха, гол и каменист. Там, сред камъните, кой знае защо, стоеше забит голям, черен, много стар дървен кръст. След този връх, вървейки все по билото, стигнахме най-после до едно странно място, което можехме спокойно да огледаме отвисоко, преди да се спуснем до него. Това бе плоска като длан поляна, разположена под огромна червена скала във формата на кръгъл козунак и осеяна с дъбове и скали. Дъбовете бяха стари, огромни, с голи, протегнати напред сухи сиви клони, подобни на коси на вещици. Скалите, големи и малки, имаха все форма на конус – гладки и черни, сякаш бяха нарочно излъскани. Сред дъбовете и скалите съзряхме група колиби с почернели сламени покриви, над които се виеше дим. Пред колибите се мяркаха жени, които шиеха на открито или простираха пране да съхне на възета. Имаше и много деца, които играеха из полянката. Мъже не видяхме никъде, защото това бе овчарско селище и по това време мъжете бяха горе в планината със стадата си.

Като слязохме до колибите под онази голяма скала във формата на кръгъл козунак, видяхме черната паст на огромна пещера. Една от ония жени ни каза, че там живеели евакуирани. Попитах я дали имат да ни продадат нещо за ядене, но тя поклати мрачно глава в знак на отказ и с неохота добави, че може би евакуираните биха могли да ни продадат нещо. Отговорът ѝ ми се видя твърде чуден, защото обикновено евакуираните купуват, а не продават. Но въпреки това ние се отправихме към

пещерата ако не за друго, то поне да разпитаме, тъй като от онези диви и недоверчиви овчарски жени не беше възможно да изтръгнеш дори и дума. Докато се приближавахме до пещерата, земята беше осеяна с множество малки и големи кости, размесени с чакъл, без съмнение остатъци от изядени кози и овце от ония евакуирани. Но освен кокалите по земята имаше и много мръсотия, празни ръждявали сарделени и консервени кутии, дрипи, стари обуца, хартии. Като че се намирахме в едно от онези незастроени места в Рим, където изхвърлят всички боклуци от околните къщи. Тук-таме по тревата се виждаха черни изгорели кръгове с купчинни сива пепел и загаснали главни. Входът на пещерата беше много голям и целият наоколо мръсен и опушен. На пирони, забити в камъка, висяха тенджери, черпаци, дрипи и дори четвъртинка скоро заклана коза, която още кървеше по земята. Като надникнахме в пещерата, казвам истината, останах изненадана. Високата дълбока пещера с почернял от дим свод и тъмно дъно, на което краят не се виждаше, приличаше на огромно спално помещение, защото от единия до другия му край бяха наредени като в болница или казарма едно до друго легла и постели. Ужасен смрад ни удари в носовете, смрад като в приютите за бедни. Още от пръв поглед ми направи впечатление безпорядъкът на леглата. Чаршафите бяха разхвърляни и ужасяваха с мръсотията си. Евакуирани имаше много, кой, седнал на края на едно легло, си чешеше главата или бездействуваше, кой се беше излегнал на леглото, увит в завивките си, кой разхождаше нагоре-надолу в малко свободно пространство. Група мъже, седнали на две легла около малка маса, играеха на карти, подобно на нашите в Сант Еуфемия, с шапки на глави и наметнати палта. На друга постеля видях полугола жена да кърми бебе, по-нататък, три-четири деца, свити накуп едно до друго на едно легло, съвсем неподвижни, като мъртви, може би спяха. Дъното на пещерата, както казах, беше в мрак, но успях да забележа натрупани на купчина мебели и вещи, които тя нещастници бяха успели да спасят при бягството от домовете си.

До входа на пещерата видях нещо необикновено: един олтар, напавен от амбалажни каси и покрит с хубава везана покривка. Върху покривката имаше кръст и две сребърни вази, в които по липса на цветя бяха сложени дъбови клонки с листа. Под кръста по някакъв странен начин вместо изображения на светии или други верски предмети бяха окачени много часовници, може би цяла дузина, подредени по големина. Това бяха стари, джобни, повечето от бял метал часовници, но имаше няколко, които изглеждаха златни. До олтара на едно столче видях свещеника. Казвам свещеник, защото го познах по голия кръг на главата.

Ако се съдеше по останалата част на облеклото му, човек трудно би могъл да разбере, че е свещеник. Беше около петдесетгодишен мъж със слабо, сериозно мургаво лице. Нямаше расо, беше облечен в бели дрехи, бяло елече, бял пояс, бели панталони или по-скоро шалвари, черни чорапи и черни обувци. Изобщо не можех да разбера защо си беше свалил расото и останал по дрехите, които носеше под него. Стоеше неподвижен, с наведена глава, със скръстени в скута ръце и бързо мърдаше устните си, като че се молеше. Като доближих, повдигна очи към мен и тогава успях да видя, че те бяха опулени и в същото време лишени от поглед.

Прошепнах на Розета:

– Този тук е луд – но без да се учудвам, защото от дълго време вече бях престанала да се учудвам на каквото и да било. А той през това време ме загледа втрещено, в погледа му бавно се появи любопитство като у човек, който мъчно разпознава някого. После изведнъж стана, грабна ме за ръка и извика:

– Браво, най-сетне дойде... хайде, навий ми тези часовници.

Обърнах се объркана към пещерата, още повече, че той стискаше ръката ми със страшна сила, както стискат ноктите на соколите или на ястребите. Един от евакуираните, който играеше на карти, проследил вероятно с края на околото си сцената, ми извика, без да се обръща:

– Задоволи желанието му, навий часовниците... на този нещастник бомбите разрушили църквата и къщата и той обезумял, като избягал с тия свои часовници... но той е безобиден, никому не прави зло... бъди спокойна.

Посъвзех се малко и двете с Розета започнахме да навиваме часовниците един по един или по-скоро давахме вид, че ги навиваме, защото те всички бяха навити и работеха добре. А свещеникът ме наблюдаваше прав, с разкрячени крака и скръстени ръце на гърба, свъсен, с наведена глава. Като свършихме, глухо каза:

– Сега, като ги навихте, мога най-после да започна службата... браво, браво, добре, че дойдохте!

За щастие в същия момент до нас се доближи друг обитател на пещерата – една млада калугерка, чийто вид веднага ме успокои. Лицето ѝ беше бледо и съвсем кръгло, веждите черни и склучени над черни, лъскави, спокойни очи, които приличаха на две звезди в лятна нощ. Онова, което ми направи най-голямо впечатление, беше белият ѝ подборник и всички бели части на облеклото ѝ. Те всички бяха, нещо невероятно, снежно бели и идеално колосани, просто за чудене в онова мръсно и

отвратително място. Кой знае какво правеше, за да се поддържа толкова чиста и пресната в оная мръсна пещера. Учтиво и благо тя се обърна към свещеника:

– Хайде, дон Матео, елате да хапнете с нас... но най-напред се облечете... не е прилично да се яде по гащи.

Дон Матео стоеше разкراчен, подобно на звяр, и я слушаше с отворена уста и безизразни очи, после измърмори:

– А часовниците? Кой ще се грижи за часовниците?

Монахинята му отвърна спокойно:

– Нали ви ги навиха? Вижте, всички вървят чудесно, вижте, дон Матео, те всички показват един и същи час, часа за храна.

Докато му говореше така, тя откачи от един пирон черното расо и му помогна да се облече, също както милосърдна сестра с луд пациент в някоя лудница, с добри обноски. Дон Матео се остави да му облече изпращената и протрита дреха и като прокара ръка в несресаната си коса, тръгна с монахинята, която го поддържаше под ръка, към дъното на пещерата, където върху една трикрака пирустия голям черен котел изпушаше пара. Като се обърна към нас, тя ни покани:

– Елате и вие, има храна и за вас.

Доближихме си до бакъра, около който през това време се бяха вече насъбрали много евакуирани. Между тях забелязах един нисък, пълен мъж в парцаливи дрехи и с разрошена брада, който изглеждаше доста възбуден и се оплакваше нещо. Панталоните на задника му бяха скъсани и оттам се подаваше краят на ризата му. Той държеше една паница в ръце и хленчеше:

– На мен, сестра Тереза, винаги сипвате по-малко... защо на мене по-малко от другите?

Сестра Тереза не му отвърна, а започна внимателно да разсипва храната в паници, давайки на всекиго по едно парче месо и две лъжици супа. Друг евакуиран, мъж на средна възраст с черни мустаци и червено лице, подхвърли подигравателно:

– Тико, защо не й отрежеш една глоба на сестра Тереза, нали си общински полицаи? Наложил се, да не ти дава по-малко, отколкото на другите...

И като се засмя, същият си обърна към Микеле:

– Както виждате, събрали сме се тук все отбор дружина. Свещеникът е луд, карабинерите депортираха в Германия, полицаят обикаля със скъсани гащи и изскочила риза, а кметът съм аз, гладува повече от другите. Няма вече никаква власт и е просто чудо, че все още не сме се

изклали един друг.

Без да повдига очи от котела, монахинята каза:

– Не е чудо, а е по волята на бога, който иска хората да си помагат едни на други.

Междувременно Тико продължи да хленчи:

– Вие, дон Луиджи, сте готов винаги да се шегувате... не знаете ли, че полицаи без униформа е клетник като всички други? Дайте ми отново униформата и тогава отново ще мога да пазя реда.

Помислих си, че всъщност този мъж беше съвършено прав и че униформата е всичко в някои случаи. И че дори онази добра монахиня, въпреки своя благ характер и набожността си, не би имала такъв авторитет пред всички, ако вместо монашеските си дрехи беше облечена в дрипи като мен и Розета.

Но стига! Изядохме гъстата и тлъста чорба от варено козе месо, която миришеше на пръч и която въпреки глада едва не повърнах, и ядейки, слушахме обикновените разговори наоколо, съвсем подобни на тези, които познавахме тъй добре: за глада, за пристигането на англичаните, за бомбардировките, за прочистванията, за войната. Накрая, като реших, че е настъпил удобният момент да се заинтересувам за храна, осмелих се и запитах дали някой от тях би имал да ми продаде нещо за ядене. Всички останаха учудени, както си и представях: и те нямали, а купували, откъдето им падне, по нещо и вече привършвали продуктите, които си били донесли от село. Но ни посъветвах да се обърнем към овчарите от съседните колиби с думите:

– Ние купуваме от тях... те винаги имат сирене и по някой коза... вижте дали ще искат да ви продадат нещо.

Разказах им, че една жена ме бе пратила при тях, заявявайки, че овчарите нямали нищо за продан.

Кметът повдигна рамене:

– Казват тъй, защото не се доверяват, че ще им се плати, и искат да държат цените високи. Но имат стада и са единствените в този край, които продават.

Благодарихме на монахинята и на бежанците за обяда, преминахме пред олтара с часовниците на лудия свещеник и излязохме навън. Тъкмо в същото време между камъните премина малко стадо овце и кози, водено от грамаден мъж, обут с бели чочи и черни панталони, препасан с пояс през кръста, с черно сетре и черна шапка. Една евакуирана, която седеше до пещерата и си чупеше залци от парче хляб, беше чула разговора ни вътре и като посочи с пръст, каза:

– Ето она там е един от евангелистите... той ще ти продаде сирене, ако си в състояние да му го заплатиш добре...

Изтичах след овчаря и му извиках:

– Имаш ли сирене за продан?

Но той не само не ми отговори, а дори не се обърна и продължи напред, като че бе глух.

– Господин Евангелисти, ще ми продадеш ли сирене?

– Не се казвам Евангелисти, а Де Сантис – отвърна той.

– Казаха ми, че името ти било Евангелисти.

А той:

– Не, ние по вяра сме евангелисти, това е всичко.

Така най-сетне, както си вървеше, той показа, че е склонен да продаде нещо, и ние го последвахме в колибата му. Но най-напред той вкара в кошарата една по една овцете, назовавайки ги по име: Бианкина, Пачиока, Мата, Челесте и т. н. и, като залости вратата, предложи да влезем в колибата му. Тя беше подобна на колибата, в която живееше Париде, само че по-голяма и по-бедна, по-празна и по-студена. Може би добих такова впечатление поради нелюбезното посрещане, което ни оказаха. Около огъня в колибата на пънове и пейки бяха насядали много жени и деца. Седнахме и ние. Първото нещо, което овчарят направи, бе да се помоли заедно с всички присъстващи, включително и децата. Изненадах се, като ги гледах да се молят, защото селяните, поне по нашия край, се молят рядко и само в църква. Но си спомних, че те са евангелисти, и разбрах, че са по-различни от нас, вярват по друг начин. Микеле, който, изглежда, беше любопитен да научи нещо повече за тях, щом свършиха молитвата си, запита как така са станали евангелисти. Изглежда, че разбираше какво точно означава тая дума. Едрият мъж отговори, че той и другите му братя ходили в Америка на гурбет. Там срещнали някакъв пастор протестант, който ги убедил, и така приели евангелистката вяра. На въпроса на Микеле какво впечатление му е направила Америка овчарят отговори:

– В Неапол се качихме на един параход и слязохме в едно малко градче в Тихия океан. После с влак стигнахме до едни гори, защото ни бяха ангажирали като дървари. От всичко, което видях, имам представа, че Америка е страна, пълна с гори.

– А градове не видяхте ли?

– Не, само онзи, в който слязохме, едно малко градче... две години прекарахме в горите и след това по същия път се върнахме в Италия.

Микеле изглеждаше учуден и развеселен, защото, както ми обясни

по-късно, в Америка имало много големи градове, а тия хора не бяха видели нищо друго освен дървета и гори, затова смятаха, че Америка представлява някаква огромна гора.

Двамата разговаряха още малко за Америка и тъй като ставаше вече късно, аз напомних за сиренето. Мъжът порови в тъмнината сред сламата на покрива и оттам извади две жълти питки овче сирене, като заяви съвсем просто, че ако ги искаме, стрували толкова и толкова. Подскочихме, защото цената беше нечувана дори за това време на глад и недоимък, и аз му казах:

– Какво, да не би твоето сирене да е златно?

– Не, то е повече от злато – тържествено отвърна овчарят, – сирене е. Златото не се яде, а сиренето, да.

– Сигурно Евангелието ви учи да искате такива цени – намеси се подигравателно Микеле.

Мъжът не отговори и аз настоях:

– Преди малко сестра Тереза там в пещерата каза, че бог иска хората да си помагат едни на други. Интересен е вашият начин да помагате на хората.

– Сестра Тереза изповядва друга религия – с невъзмутимо лице и съвсем спокоен тон отвърна той. – Ние не сме католици.

– А какво смятате, че са евангелистите? – отново запита Микеле. – Да продават двойно на другите, на католиците ли?

– Евангелисти, братко, означава да се спазват законите на Евангелието. Ние ги спазваме.

С една дума, той си имаше готов отговор за всяка неща и нямаше как, беше неумолим, твърд на думата си като камък. Накрая каза:

– Ако искате... бих могъл да ви продам едно агънце... хубаво, тлъсто... за Великден... има до шест кила... ще ви го дам на добра цена.

Аз размислих, че Великден наистина приближава и трябваше да има агънце, и го запитах за цената. Отново подскочих. Със същите пари бихме могли да купим агнето и овцата, която го е родила.

Тогава Микеле се обърна изведнъж към евангелиста:

– Знаете ли какво сте вие, евангелистите? Вие сте изгладнителни!

– Успокой се, братко, Евангелието иска хората да се обичат помежду си.

Накрая, загубила всякаква надежда, аз му заявих, че ще купя само една питка сирене, но той трябва да понамали цената

Знаете ли какво ми отговори:

– По-евтино ли? Това е най-ниската цена, на която мога да ви го

дам. Но по-добре ще е да не го вземеш, сестро, защото, ако го купиш по цената, която ти искам, после ще ми се сърдиш, а ако ти го продам на цената, която даваш, аз ще ти се сърдя. А Евангелието иска хората да се обичат помежду си. Не го взимайте, тогава ще продължим да се обичаме.

Не обърнах внимание на този съвет и се пазарих дълго време, но той остана непоклатим. Нямах начин да го убедя и когато го притиснах, както се казва, до стената, доказвайки му, че е просто крадец, той говореше, както казва Евангелието: „Не се оставяй да те завладее гневът, сестро... гневът е голям грях!“

Накрая заплатих цената, която ми поиска, като успях да го убедя да добави една шепа извара, която изядохме веднага с малко хляб. После си тръгнахме, а той ни изпрати до вратата с думите: „Бог с вас“, макар че се разделихме с него съвсем студено. В себе си аз помислих: „А вас да ви вземе дяволът и да ви завлече в ада!“

Това наше пътуване ни донесе само питката сирене, а като си помисли човек, че изминахме толкова много път за него и скъсахме по един чифт чочи... Но както става при подобни случаи, няколко дни след това дойде отплатата, без усилие, сякаш че изпратена от самото провидение. Гробарят, който обикаляше с черния си кон, за да търси храна, ни продаде на добра цена малко боб. Купил го от някакви интегрирани югославци, които в деня на примирието избягали от остров Понца в една долина, близка до нашата, и сега, от страх да не ги заловят германците, бягали без посока и не били в състояние да отнесат със себе си продуктите, които имали. Гробарят, русокос младеж, слаб и изтощен, ни донесе и някои и друга вест за войната, която научил от интегрираните. Каза, че в някакъв град, наречен Сталинград, който се намирал в Русия, германците претърпели страшно поражение, че русите пленили една цяла армия заедно с генералите и че Хитлер, обезкуражен, заповядал отстъпление. Каза, че било вече въпрос на дни, или най-много на седмици, войната да свърши.

Тези новини зарадваха много евакуираните, но не и селяните. По-голяма част от мъжете в Сант Еуфемия бяха на война и в момента се намираха в Сталинград; в началото се били обадили оттам и сега жените и близките им се страхуваха за техния живот. И с право, защото впоследствие се узна, че нито един от тях не останал жив.

През целия месец март, докато дните ставаха по-големи, планината бавно започна да се раззеленява и въздухът да става по-мек. Продължи и бомбардировката над Анцио, от една страна, и на Касино, от друга.

Понеже се намирахме приблизително по средата между Анцио и Касино, през деня и нощта до нас долиташе непрестанният оръдеен грохот. И двете страни стреляха без прекъсване, сякаш се надпреварваха. „Бум, бум“ – гърмеше оръдието на Анцио и най-напред чувахме експлозията на изстрелването, а после взрива. „Бум, бум“ – отговаряше оръдието на Касино от другата страна. Небето приличаше на огромен барабан, по който оръдейните снаряди удряха с оглушителен шум. Този страшен и глух грохот в ония прекрасни дни будеше особено потискащо чувство и ни се струваше, сякаш войната беше станала част от самата природа, сякаш този грохот бе свързан, бе примесен със светлината на слънцето, сякаш самата пролет беше заразена от война, както бяха болни и хората от нея. Въобще грохотът на оръдията навлезе дълбоко в живота ни, както бяха навлезли гладът, опасностите и дрипите, и то до такава степен, че ни се струваше вече нещо съвсем нормално, към което бяхме привикнали толкова, че ако някой ден всичко това би спряло, както действително спря, ние бихме останали учудени. С това искам да кажа, че човек привиква с всичко, дори с войната, и именно този навик е, който ни промени, а не изключителните събития, които стават по време на война. Защото този навик означава именно, че ние започвахме да приемаме като естествено нещо, което ни се случва, и не роптаем.

В първите дни на април планината стана хубава. Раззелени се и разцъфна, въздухът се постопли и ние можехме вече да стоим по цял ден навън. Но цветята, които радваха очите, говореха за глад, защото цветът разцъфва, когато стъбълцето е достигнало до края на своето развитие и е станало твърдо, невъзможно да се яде. С една дума, красивите планински цветя означаваха, че последният източник на храна – цикорията, беше се вече свършила, че можехме вече да бъдем спасени само от идването на англичаните.

Разцъфнаха и дърветата: прасковите, бадемите, крушите, ябълките, и пръснати тук-таме по склона, те приличаха на бели и розови облачета, плуващи в прозрачния безветрен въздух. Сега вече не можехме да гледаме дърветата, без да мислим, че докато тези цветове станат плод, ще им трябват най-малко два-три месеца. Житото също беше току-що наболо, приличаше на зелена тревица и нивите изглеждаха като покрити с нежно кадифе. Но и то ни причиняваше мъка. Трябваше да мине много време преди да порасте и узрее, преди да го пожънат, овършеят, смелят и от него да може да се омеси хляб. Красотата се цени на сит стомах, но на гладен всички впечатления от нея будят обратни мисли и тогава тя ни се вижда измама или нещо по-лошо – подигравка.

Като заговорих за младата пшеница, идва ми наум нещо, което ме накара да почувствувам глада в ония дни особено силно.

Един следобед слязох до Фонди с надеждата да купя оттам малко хляб. Щом стигнахме в долината, останахме, направо казано, поразени, когато видяхме три германски коня, навлезли в една току-що покълнала нива, да пасат жито. Един редник, който бе предател руснак, също като първия, когото бяхме срещнали, налупал стрък трева между зъбите си, почиваше спокойно, седнал на оградата. Казвам истината, никога както тогава не бях почувствувала толкова силно какво нещо е войната и как в такива времена сърцето вече не е сърце, ближният несъществува и всичко става възможно. Денят беше прекрасен, слънчев, изпълнен с много ухания и цветя и ние тримата гледахме със зяпнали уста охранените коне, които, без да разбират какво стопаните им ги караха да правят, пасяха нежно жито, от което хората чакаха хляб.

Още като дете съм слушала от родителите си, че хлябът е свято нещо, че е грехота да хвърляш или хабиш хляб, дори грях да поставиш хляба наопаки. А пред очите ни този хляб го даваха на животните, когато в долината и навсякъде толкова хора гладуваха. Изразявайки общите ни чувства Микеле каза:

– Ако бях вярващ, бих казал, че е настъпил апокалипсисът, когато конете ще пасят пшеницата, но тъй като не съм, ще кажа просто, че са дошли нацистите, което може би е същото.

Малко по-късно същия ден се срещнахме с тези германски характерни, толкова различни от нашите, макар и пълни с много добри качества. У тях липсва нещо, като че не са завършени хора.

Попаднахме още веднъж у адвоката, у когото бяхме срещнали онзи злобен офицер, който изпитвал удоволствие да гори живи хора с огневъргачка. Този път там намерихме друг германец – един капитан. Адвокатът обаче ни предупреди:

– Този не е като другите, този е действително културен човек, говори добре френски, живял е в Париж и мисли като нас за войната.

Влязохме в бараката и капитанът стана, както правят всички германци, и ни стисна ръка, удрайки токове. Беше действително фин човек, възпитан, леко плешив, със сиви очи, тънък аристократичен нос и горд израз на устата. Беше красив, бих казала дори, че приличаше на италианец, ако не беше така скован и студен, нещо, което у нас италианците го няма. Говореше добре нашия език, похвали Италия, като каза, че за него била като втора родина, че всяка година ходел на море в Капри и че войната, ако не за друго, му дала възможност да посети много италиански

красиви места, които дотогава не познавал. Предложи ни цигара, заинтересува се за Розета и мен и накрая ни разказа за семейството си, като ни показа и снимка. Жена му беше красива и руса, с прекрасни коси, а трите му деца бяха същински ангелчета – всички русокоси. Прибирайки снимката, той заяви:

– Сега тия деца са щастливи.

Запитахме го защо и той обясни, че мечтаели да притежават едно магаренце, което той само преди няколко дни купил във Фонди и им изпратил като подарък. Видимо доволен, той навлезе в подробности: намерил точно такова магаренце, каквото търсел, сардинска порода, и тъй като още сучело, изпратил го в Германия с някакъв военен ешелон и на-товарил един войник да го храни с мляко. В ешелона имало и една крава. Смейки се доволно, той добави, че в момента сигурно децата ядят магарето и именно заради това казал, че са щастливи.

Ние всички, включително и адвокатът и майка му, останахме поразени. Това бяха дни на глад, навсякъде липсваше храна, а той намерил начин да изпрати в Германия не само магаренцето, а и да го храни с мляко, което можеше да остане тук за храна на нашите, италиански деца, на които толкова много липсваше. Къде беше обичта му към Италия и италианците, щом не си даваше сметка за такова ясно и просто нещо? Но аз помислих, че не е извършил това от злоба и вероятно това беше най-добрият германец, когото бях срещала тогава. Беше постъпил тъй именно защото беше германец, а германците са особени хора, имат много качества, но всички са на една страна, а от другата – нищо, също като някои дървета, които растат до зид и чиито клони се развиват само от едната страна, обратната на зида.

Тъй като липсваше храна, Микеле се стареше да ни помогне, било открито, като ни носеше част от закуската или от вечерята си пред очите на своите близки, било скрито, като направо крадеше от баща си. Един ден например, като дойде, аз му показах хляба, който ни беше останал, едно съвсем малко парче от царевично брашно. Той заяви, че отсега нататък ще ни донася хляб, като взема от сандъка, където майка му държала техния. И така всеки ден ни донасяше по някоя филия бал хляб, омесен от брашно без примес с трици и царевица, такъв, какъвто никой в Сант Еуфемия не ядеше, въпреки че Филипо през това време се оплакваше на всяка дума, че той и семейството му гладували. Веднъж, не зная поради какви причини, вместо обикновените три-четири филии Микеле ни донесе няколко цели хлебчета. Същата сутрин майка му месиля и

пекла и той предполагал, че никой не ще забележи липсата. Но те разбраха и Филипо завика, че някой го ограбил, без да споменава какво, защото иначе щеше сам да се разобличи, защото дотогава непрекъснато твърдеше, че отдавна бил свършил брашното. Той се отнесе дори до полица, като го накара да премери височината и ширината на прозореца, да направи оглед на земята, за да види дали няма да намери следи. Накрая разбра, че от данните не може да обвини никого, освен някое дете, което той считаше, че било подпомогнато на друг, по-голям от него. Изобщо си втъпил, че едно дете на име Мариолино, син на беден евакуиран, е извършило кражбата, подпомогнато от баща си. Всичко това щеше да се оправи, ако Филипо не разтръби съмненията си на жена си и дъщеря си. За тези жени тези негови съмнения се превърнаха в истинско обвинение. Най-напред те престанах да поздравяват евакуирания и жена му, когато минаваха покрай тях, като не ги поглеждаха, след това започнаха все по-често да им подхвърлят:

– Вкусен ли беше хлябът? – Или: – Внимавайте, на Мариолино би могъл да се пречупи вратът, като се катери по прозорците...

И накрая един ден ясно и категорично обидиха евакуирания:

– Вие сте семейство на крадци!

Стана ужасен, неописуем скандал, придружен с викове и крясъци до бога. Жената на евакуирания, една малка, болнава, изтощена женица, облечена цялата в дрипи, започна да повтаря високо:

– Карай, карай...

И аз не можах да разбера какво искаше да каже с тази дума, но жената на Филипо от своя страна й надума в очите, че те са крадци. Така едната продължаваше да повтаря: „Карай, карай“, а другата да крещи, че били крадци и така продължиха доста време една срещу друга, обаче без да се докоснат, прилични на две побеснели кокошки. А през това време ние двете с Розета, скрити в стаичката си, гузни, ядяхме от хляба на Филипо на тъмно, за да не бие на очи, по залък при всеки крясък на жените. Не мога да отрека, че този откраднат хляб ми беше по-вкусен, може би именно защото беше краден и защото бяхме принудени да го ядем скрито. Но от този ден Микеле започна пак да реже по филии ту от един, ту от друг хляб, за да не се усъмни семейството му. И наистина подобни сцени вече не се повтариха.

Мина месец април със своите цветя и с болка в стомасите и настъпи май. Стана топло и сега освен глада и отчаянието започнаха да ни измъчват мухите и осите. В нашата стаичка се събираха толкова много, че, така да се каже, ние по цял ден се занимавахме да ги пъдим и вечер,

когато си лягахме, те се укротяха по въженцата, на които простирахме дрехите си, и биваха толкова много, че и връвчиците почерняваха от тях. А осите пък имаха гнезда под покрива и влизаха и излизаха от стаичката на цели орляци. Тях не смеехме да докоснем, защото много жилеха. Може би от слабост, а вероятно и от горещината започнахме да се потим много. Сега вече, тъй като нямахме възможност да се мием и преобличаме, забелязахме, че сме заприличали на ония просякини, които се срещат пред вратите на манастирите, на които не личи нито възрастта, нито полът. Малкото ни дрехи се изпокъсаха и започнаха да миришат, чочите ни (отдавна вече нямахме обуца) също будеха съжаление, окърпени криво-ляво от Париде с парчета от стар автомобилен брезент. А стаичката ни, която през зимата се оказа все пак едно убежище, сега беше по-лоша от затвор поради мухите, осите и горещината. Кротката и търпелива Розета страдаше от това положение повече от мен, защото все пак аз съм родена селянка, а тя се бе родила в града. Един ден ми каза:

– Ти, майко, винаги ми говориш само за храна... но аз бих гладувала още една година само и само да имам една чиста дреха и чист дом.

Лошото сега беше, че нямаше и вода, защото не валеше от няколко месеца, а и Розета нямаше възможност да си излива кофа вода на главата както през зимата, и то тъкмо сега, когато бе най-необходимо.

През месец май узнах нещо, по което можеше да се съди за степената на отчаянието, в което бяхме изпаднали евакуираните. Изглежда, че в дома на Филипо бяха правили някакво съвещание, на което присъствували само мъжете. Те взели решение, че ако до края на месец май англичаните не пристигнат, евакуираните, които притежаваха оръжие, кой ловна пушка, кой кама, ще се вдигнат срещу селяните и ще ги принудят да разделят с тях храната си. На съвещанието взел участие и Микеле, той протестираше, както ми каза, и заявил, че щял да застане на страната на селяните. Тогава един от евакуираните го предупредил:

– Добре, в такъв случай ние ще се отнесем с теб както със селяните, като те считаме за един от тях.

Това съвещание може би нямаше голямо значение, защото въпреки всичко евакуираните бяха добри хора и беше твърде съмнително дали биха употребили оръжието си, но то бе показателно за голямото отчаяние, което бе облядало всички. Други пък, както разбрахме, се приготвяли да си тръгнат от Сант Еуфемия и да отидат на юг сега, когато времето беше станало хубаво и земята бе изсъхнала; на юг през фронтната линия, или на север, където казваха, че по-лесно можело да се намери

храна. Трети имаха намерение да се върнат в Рим пешком, защото казваха, че по селата ги грозяла вече гладна смърт, докато в града било невъзможно да не им помогнат, защото там се страхували от революция. Изобщо под лъчите на силното майско слънце всичко живо се раздвижи, всеки започна да мисли за по-нататъшната си съдба и мнозина бяха готови да рискуват живота си, но да се измъкнат от това положение на неподвижност и безкрайно очакване.

И изневиделица през един съвсем обикновен ден до нас достигна голямата новина: англичаните разбили германските линии и започнали настъплението. Трудно би било да опиша радостта на евакуираните при тази новина. И тъй като те не можеха да я отпразнуват с друго, не можеха да пеят, защото нямаше вече вино, нито да ядат, защото нямаше вече храна, се прегръщаха и хвърляха шапките си във въздуха.

Нещастните, те не знаеха, че тъкмо това настъпление на англичаните щеше да ни донесе нови беди и нещастия. Не знаеха, че трудностите едва сега започваха.

ГЛАВА ОСМА

Когато бях дете, един търговец от моето село имаше годишните течения на вестник „Доменика илюстрата“ от миналата война. Много пъти заедно с децата му аз бях разглеждала тия вестници, в които имаше много хубави цветни илюстрации от боевете през войната от 1915 година. Може би затова аз си представях битката, както я бях виждала на онези илюстрации: стрелящи оръдия, дим, пушек и огън, войници, които падат с намушени щикове и със знамена начело, човек срещу човек, едни падат убити, други продължават да тичат. Признавам, тия илюстрации ми харесваха и ми се струваше, че след всичко войната не е, както казваха хората, толкова лоша или по-право тя е нещо лошо, но аз си мислех, че ако някому се нрави да убива или да показва смелостта си, като гледа на опасностите с пренебрежение, войната бе случай именно за такъв човек. Мислех още, че не бива да се вярва, че всички обичат мира. Има мнозина, които през войната се чувствуват добре ако не за друго, то защото имат възможността да утолят кръвожадните си и насилнически инстинкти. Така разсъждавах аз, докато не видях истинската война със собствените си очи.

През един от ония дни Микеле дойде и ми съобщи, че битката за пробиване на фронта била почти привършена, но аз не повярвах, защото, колкото и далече да се вирах с погледа си, не можех да забележа никакъв признак от битка. Денят беше много хубав, ясен, само на хоризонта плуваха малки розови облачета, почти докосвайки върховете на планините, зад които се намираха Итри, Гариляно и въобще фронтът. Вдясно се зеленееха планините, величествени, сред позлатяващата светлина на слънцето, вляво, отвъд долината, морете блестеше лъчезарносно, ярко, пролетно. А къде беше битката? Микеле ми обясни, че зад планините на Итри вече от два дена се водел бой. На мен не ми се вярваше, защото, както казах, аз си представях битките по съвършено друг начин, и му казах това. Микеле започна да се смее и ми обясни, че битките не се водели вече като ония, които бях виждала в илюстрациите на „Доменика“. Сега оръдията и самолетите разчиствали пътя на войниците на огромни разстояния от истинската фронтова линия. Сега съвременната война наподобявала на начина, по който домакинята унищожавала мухите с машинката за фляйтокс, убивайки всички мухи, без да си цапа ръцете и без да пипа. Модерната война, каза Микеле, не си служи с

атаки, шурмове, ръкопашни боеве, храбростта беше станала излишна, побеждава онзи, който има повече оръдия, стрелящи надалеч, чиито самолети летят по-бързо и чиито радиус на действие е по-широк.

– Войната се превърна във война на машини – заключи той – и войниците са едва нещо повече от механици.

И така тази битка, която не се виждаше продължи ден-два. После една заран оръдието като че ли направи скок в пространството и стрелбата му се чу толкова близко, че от грохота стените на нашата стаичка започнаха да се тресат. „Бум, бум, бум“ – сякаш се стреляше зад ъгъла на планината. Скочих бързо и се втурнах навън почти с предчувствието, че ще видя трупове и ръкопашен бой, за какъвто говорих. Но не: денят искреше прекрасен, ясен и слънчев, с единствената разлика, че на хоризонта в края на полето, зад планините, които го обграждаха, се виждаха многобройни тънкочервени мълнии, които изведнъж се появяваха в небето, подобно на рани, и после се стопяваха, сякаш минавайки отвъд лазура. Това били, както ми обясниха, снарядите на оръдията, чиито траектории поради някакво мигновено състояние на въздуха могли да се видят с просто око. Приличаха на разрези с бръснач в небето, от които за миг бликваше кръв и след това веднага спираше. Най-напред виждахме разреза, след него достигаше до нас грохотът на изстрелването и веднага след него, почти над главите ни, виене и едновременно ужасна експлозия, която разтърсваше въздуха като празна стая. Изобщо стреляха над нас и целеха някого или нещо, което се намираще зад гърба ни. Това означавало, обясни Микеле, че битката вече се измествала на север и че долината на Фонди била вече освободена. Запитах къде са отишли германците и той отвърна, че по всяка вероятност са избягали в Рим и че битката за пробиване на фронта била приключила, че тези оръдия били именно отстъплението на германците. Изобщо никакви ръкопашни схватки, атаки на щик, убити и ранени.

Но същата нощ забелязахме, че небето откъм Ирти просветлява и от време на време става червено като от ненадеен огън. Мълниите на оръдейните траектории продължаваха да шарят, подобно на ракети сред черното небе, осеяно със звезди, само че техните следи бяха много тънки, без нежното разцъфване, което е присъщо на ракетите, а и грохотът им беше различен: по-глух, по-дълбок, по-заплашителен, не беше веселият трясък на ракети. Погледахме известно време небето и после, пребити от умора, си легнахме. Спахме криво-ляво, защото беше горещо и Розета непрекъснато бълнуваше. Сутринта много рано се събудихме от един оглушителен, съвсем близък трясък. Скочихме от леглото и

разбрахме, че този път се стреля точно срещу нас. Тогава аз за първи път разбрах, че оръдията са по-опасни от самолетите. Тях поне ги виждаш и можеш да изтичаш веднага, за да се скриеш някъде, или поне е утешително, че ги виждаш някъде се насочват, докато оръдията не ги виждаш, поставени са там, някъде зад хоризонта, а те, така да се каже, те търсят и ти не знаеш къде да се скриеш, защото оръдието може да те следи навсякъде, като насочен пръст. Както вече казах, трясъкът беше много близък и наистина дойдоха да ни кажат, че един оръдеен снаряд е избухнал недалеч от къщата на Филипо. Микеле дойде тичешком и ни заяви радостно, че вече било въпрос на часове, но аз му отвърнах, че да се умре, може да е въпрос на секунди, на което той повдигна рамене и отговори, че отсега нататък трябвало да се считаме за безсмъртни. Като в отговор на думите му изведнъж точно над главите ни долетя нова страхотна експлозия. Разтресаха се стените и подът, от тавана падаха мазилка и прах и само за миг въздухът се замъгли толкова, та помислихме, че гранатата е паднала върху къщичката ни. Втурнахме се навън и видяхме, че тя беше експлодирала не много далеч на мачерата, голяма част от която бе разрушена и имаше огромна дупка, пълна с прясно изкопана земя и изтръгнати треви. Микеле, не казвам, че се уплаши, но разбра, че не грешех, като казвах, че да се умре, не са нужни повече от няколко секунди, и ни каза да го последваме; той знаел къде да отидем, трябвало, каза да застанем в един „мъртъв ъгъл“. Изтичахме надлъж по мачерата от другата ѝ страна и се приютихме в една колиба, плетена от клони, която служеше за подслон на добитъка и се намираще под една издатина на скалата.

– Ето тук е мъртвия ъгъл – каза Микеле, доволен да ни покаже военните си познания, – можем да поседнем на тревата... шрапнелите не ще достигнат никога дотук.

А то какъв ти мъртъв ъгъл!

Едва изрекъл това, и последва нова, много по-силна експлозия, която ни преобърна в праха, и сред дима видяхме как хижата се накланя почти на една страна и остана така, приличаше на ония къщички, които децата строят от карти за игра и които никога не стоят прави. Този път Микеле не настоя на своя мъртъв ъгъл. Беше ни накарал да залегнем и без да се изправа, извика:

– Последвайте ме до пещерата... да отидем в пещерата... но не ставайте... пълзете като мен.

Пещерата, за която ставаше дума, се намираще точно зад колибата и беше малка, с нисък отвор, селяните я бяха приспособили за курник. И

тъй, пълзейки по земята зад него, ние влязохме в нея между, изплашени-те кудкудякащи кокошки, които се разбягаха към дъното ѝ. Пещерата беше твърде ниска, за да може човек да стои прав в нея, и ние повече от час стояхме така, излегнати един до друг върху курешките, като се успокоиха, започнаха да се разхождат отгоре ни и да кълват сред косите ни. През това време слушахме как около нас взривовете избухват нагъсто един след друг и аз казах на Микеле:

– Слава богу, че тук било мъртъв въгл.

Накрая се чува още няколко по-редки експлозии и всичко свърши освен далечната стрелба на оръдието, което, тъй да се каже, ни прескачаше и биеше някоя местност зад Сант Еуфемия. Тогава Микеле каза, че снарядите, които бяха ударили колибата, изглежда, не били изстреляни от англичаните, а от германците. Те били от планински оръдия с крива траектория и сега вече сме можели спокойно да излезем, защото немците нямало повече да стрелят, а англичаните не стреляли срещу нас. Тъй и направихме: пълзейки, както бяхме влезли, излязохме от пещерата, след което се върнахме вкъщи.

Беше вече един часът и затова решихме да хапнем нещо, малко хляб и сирене. Но тъкмо се хранехме, ето ме дотича синът на Париде и задъхан ни съобщи, че горе при нас пристигнали група германци. Отначало не можехме да разберем какво ни каза, защото мислехме, че след толкова много стрелби горе трябваше да пристигнат вече англичаните, а не германците. Аз дори го поправих настоятелно, считайки, че детето е сбъркало и разбрало погрешно:

– Искаш да кажеш – англичани.

– Не, германци.

– Но германците избягаха.

– Аз пък ти казвам, че пристигнаха германци.

Появи се Париде, който обясни загадката: действително дошла група германци бегълци и сега седели на сянка в сеното и никой не разбирал какво говорят.

– Ех, че какво ни интересуват нас германците – казах аз на Микеле, – ние чакаме англичаните, а не германците... да ги оставим да се пекат на собствения си огън.

Но Микеле за съжаление не ме послуша. При разказа на Париде очите му пламнаха, трябва да се предполага, че едновременно ги мразеше, но и го привличаха. Ясно беше, че го възбуждаше и радваше мисълта да ги види бегълци, разбити, след като толкова пъти ги бе срещал надменни и победители, и подкани Париде:

– Хайде да идем да видим тия германци.

Той тръгна и аз и Розета го последвахме.

Намерихме ги, както каза Париде, на сянка под плевника. Бяха петима и аз в живота си никога не съм виждала по-убити и по-изтощени хора от тях. Бяха налягали на сеното един насам, друг натам, с разкравчени крака и разперени ръце, като умрели. Трима от тях спяха, или изглеждаше, че спят, защото очите им бяха затворени, един, легнал по гръб, гледаше небето, до него петият, също по гръб, си беше направил нещо като възглавничка от слама и гледаше право пред себе си. Забелязах най-вече последния – беше почти албинос, с розовопрозрачна кожа, със сини очи, обкръжени от почти бели клепки, с гладки и лъскави съвсем светлоруси коси. Страните му бяха посивели от прах и нараздени като от сълзи, които са се стичали върху праха и са изсъхнали; ноздрите – почернели от пръст и от не зная каква мръсотия, устните напукани, очите зачервени и под тях две черни резки като драскотини от нокти.

Известно е, че на германците униформите винаги са в ред, чисти и изгладени, като че току-що извадени от нафталин. Но униформите на тези петима войници бяха раздърпани, разкопчани, изглеждаха да са си изменили дори цвета, като че бяха залети от вълна прах и черен дим. Мнозина селяни и евакуирани ги бяха заобиколили на разстояние и ги гледаха мълчаливо, както се наблюдава неприятно зрелище, а германците мълчаха и не помръдваха. Тогава Микеле се доближи и попита откъде идват. Той зададе въпроса на немски, но албиносът, без да мръдва, сякаш главата му бе закована с пирон за купчината слама, служеща му за възглавница, отговори тихо:

– Можете да говорите на италиански... знам езика.

Тогава Микеле повтори въпроса си на италиански и другият отговори, че идвали от фронта. Микеле запита какво се е случило. Албиносът, без да мръдне, като че бе парализиран, отронвайки бавно една по една думите, с глух, заплашителен и изтощен глас каза, че били артилеристи, че в продължение на две денонощия били подложени на страшна въздушна бомбардировка, че не само оръдията, но и земята, на която били монтирани, хвъркнали във въздуха и че накрая, след като видели да загиват голяма част от другарите им, трябвало да се преместят и избягат.

– Фронтът – довърши бавно той – не е вече на Гариляна, а по на север и ние трябва да го намерим... по на север има други планини и ние там ще се отбраняваме.

Така, въпреки че бяха изпаднали до това състояние, да приличат вече на мъртъвци, те още говореха за воюване и за съпротива.

Тогава Микеле запита кои са пробили фронта, англичани или американци, и това бе нетактичен въпрос, защото германецът изсъска:

– А вас какво ви интересува кой точно е пробил фронта? Драги господине, трябва да се задоволите да научите, че след малко приятелите ви ще бъдат тук, това е всичко.

Микеле се престори, че не забелязва подигравателния му и заплашителен глас и запита какво би могъл да стори за тях.

Албиносът каза:

– Дайте ни нещо за ядене.

Сега наистина между всички ни – селяни и евакуирани, с изключение на Филипо, не би могло сигурно да се събере дори един хляб. Спогледахме се объркани и аз, изразявайки чувствата на всички, отвърнах:

– Ядене ли? Че кой има вече нещо за ядене? Ако англичаните не ни донесат по-скоро храна, тук всички ще умрем от глад. Почакайте и вие англичаните и ще имате храна.

Забелязах Микеле да ми прави знак с упрек, като че искаше да каже: „Глупачка“ и разбрах, че съм казала нещо, което не е трябвало. А в това време германецът ме гледеше втренчено, сякаш искаше да запечата в паметта си лицето ми. После съвсем бавно каза:

– Прекрасен съвет: да се чакат англичаните.

Постоя така още малко и после, вдигайки ръката си едва, той я мушна под куртката на гърдите.

– Казах, че искаме нещо за ядене!

Сега той стискаше в ръката си пистолет, огромен и черен, и го насочи срещу нас, все така без да помръдва или да измени държането си.

Уплаших се страшно много и може би не толкова от пистолета, отколкото от погледа му, който приличаше на поглед на кръвожаден звяр, който са уловили в капан, но той е все още опасен и се зъби. Микеле обаче не се развълнува и каза съвсем просто на Розета:

– Иди, тичай при баща ми и му кажи да ти даде малко хляб за група германци, защото са гладни.

Но той каза това така, че с тона си да подсказва на Розета да обясни, че хляба го искат с насочен пистолет.

Розета изтича веднага към дома на Филипо.

Всички останахме по местата си, заобиколили плевника, като очаквахме хляба. Но само след миг албиносът продължи:

– На нас ни е нужен не само хляб... трябва ни човек, който да

дойде с нас и ни покаже пътеката, по която да се спуснем на север и догоним нашите войски.

– Пътеката е хей там – каза Микеле и посочи катърската пътека по посока на планината.

– И аз виждам – отвърна германецът, – но ние не познаваме тия планини. Имаме нужда от човек. Например оная девойка.

– Коя?

– Онази, която отиде за хляба.

Тези думи смразиха кръвта ми. Ако отведяха Розета посред война, кой знае какво щеше да стане с нея и кой знае кога пак щях да я видя. Но Микеле без да губи самообладание, веднага се намеси:

– Това момиче не е от този край. Познава пътя по-малко и от вас.

– В такъв случай, драги господине – отговори албиносът, – ще дойдете вие. Вие сте от този край, нали?

Поиска ми се да извикам на Микеле: „Кажи му, че си чужденец“, но нямах време. Твърде честен, за да излъже, той му беше вече отговорил:

– Аз съм от този край, но и аз не познавам пътеките. Живял съм винаги в града.

При тези думи албиносът се засмя силно и каза:

– Ако ви слуша човек, че рече, че тук никой не познава тия планини. Ще дойдете вие, изведнъж ще откриете, че ги познавате много добре.

Микеле не отговори нищо, само присви вежди над очилата. А през това време Розета се върна запъхтяна с две малки хлебчета, които постави на земята върху сламата с простряна напред ръка, сякаш че подава храна на диви зверове, на които не се доверява. Германецът долови този жест и нетърпеливо изкомандува:

– Подай ми хляба в ръцете. Да не сме разярени кучета, които хапят!

Розета събра хлебчетата и му ги поднесе. Германецът прибра пистолета, взе хлябовете и седна.

Сега и останалите германци насядаха, от което се разбра, че не са спали, а са следили разговора през цялото време със затворени очи. Албиносът извади от джоба си нож, разряза двата хляба на пет еднакви части и ги раздаде на другарите си. Започнаха да ядат много бавно, а ние стояхме около тях в кръг и мълчахме. Като свършиха, а яденето им трая доста дълго, защото ядяха, така да се каже, троха по троха, една селянка им донесе мълчаливо бакър с вода и всеки пи, кой два, кой дори четири черпака. Личеше си, че бяха ужасно гладни и жадни. После албиносът отново извади пистолета си.

– И тъй, трябва да тръгваме – каза той, – защото ще закъснеем.

Тези думи той отправи към другарите си, които започнаха да стават бавно. После се обърна към Микеле:

– А вие ще дойдете с нас да ни показвате пътеката.

Всички останахме ужасени, защото смятахме, че германецът е говорил тъй само да се намира на приказка и защото сега беше вече съвсем ясно, че той е говорил съвсем сериозно. И Филипо беше притичал и присъствувал мълчаливо на яденето на германците. Като видя, че германецът насочи пистолет към Микеле, изстена и с невиджана дотогава смелост застана между сина си и пистолета.

– Този е мой син, разбрахте ли? Син ми е!

Албиносът не каза нищо. Той обаче махна с пистолета си, като че ли отпъжда муха, с което искаше да предупреди Филипо да се дръпне встрани, но Филипо изкрещя:

– Той, синът ми, не познава планините, заклевам се в Евангелието. Той чете, пише, учи, как би могъл да познава планините?

– Ще дойде той и стига! – каза албиносът.

Сега вече бе станал прав и без да сниши пистолета си, с другата ръка си оправяше колана.

Филипо го погледна, сякаш не разбираше добре. Забелязах, че преглъща и прокарва езика по устните си, изглежда, че се задушаваше. Не зная как, припомних си оная мисъл, която той често повтаряше: „Тук няма глупци.“ Нещастникът, сега вече той не беше нито глупав, нито хитър, беше само баща и нищо повече. И наистина, след като само за миг остана като поразен, той отново извика:

– Вземете мен, вземете мен вместо сина ми. Аз познавам добре планините, бях амбулантен продавач. Обиколил съм всички тия планини. Аз ще ви водя планина след планина, както ми заповядате. Познавам най-удобните и най-скрити пътеки. Ще ви водя аз, обещавам ви.

Той се обърна към жена си и каза:

– Ще ида аз. Вие не се безпокойте, ще се върна утре вечер.

И като мина от думи към действия, той повдигна панталоните си и правейки усилие да се усмихне, нещо, което в момента ми се стори сърцераздирателно, приближи се до германеца, сложи ръка на рамото му и каза с престорено нехайство:

– Е, хайде, да вървим, предстои ни дълъг път.

Но германецът не мислеше така. Съвършено спокойно заяви:

– Вие сте твърде стар. Ще дойде синът ви, това е негов дълг.

И като го отблъсна леко с дулото на пистолета, отиде до Микеле и

му направи знак с оръжието да тръгне напред.

– Да вървим!

Някой, не зная кой, извика:

– Микеле, бягай!

Да бяхте видели немца! Въпреки че беше смъртно уморен, той се обърна като светкавица натам, откъдето беше дошъл викът, и стреля. За щастие куршумът се изгуби между камъните на мачерата, но германецът постигна целта си – уплаши селяни и евакуирани и с това им попречи да направят нещо за Микеле. И наистина всички се разпръснаха уплашени, но образуваха по-нататък нов кръг, като гледахме мълчаливо тръгващия си германец, който блъскаше Микеле с дуло, опряно в гърба му. Така потеглиха и аз още виждам пред очите си като жива сцената на тяхното тръгване: германецът със свита ръка и в нея пистолет, Микеле, пристъпващ напред, и спомням си дори, че единият му крачол на панталона беше по-дълъг, влачеше се по земята и той го застъпваше, а другият – много по-къс и откриваше глезена. Микеле пристъпваше бавно, сякаш надявайки се, че ще се нахвърлим върху германците и ще му дадем по този начин възможност да избяга, а начинът, по който влачеше краката си, ме накара да помисля, че той влачи зад себе си тежка верига. Цялата група от четиримата германци. Микеле и албиносът се изнизиха пред очите ни по пътеката, която водеше към долината, и бавно изчезна в храстите. Филипо, който както останалите беше побягнал от изстреля малко надалеч и гледаше, преди Микеле и албиносът да се скрият на завоя, изведнъж изрева и изтича след тях. Селяни и евакуирани го догониха и спряха, а той викаше и повтаряше името на сина си, плачейки с едри сълзи, които се стичаха по лицето му. В това време дотичаха майката и сестрата, които все още не бяха в състояние да проумеят станалото, задаваха въпроси наляво и надясно, но щом разбраха, избухнаха в плач и зовяха Микеле по име. Сестрата хълцаше силно и повтаряше:

– Точно сега, когато мъките бяха на свършване, точно сега...

Не знаехме какво да кажем, защото пред едно голямо и истинско нещастие думите не са в състояние да намалят болката, а би трябвало да се премахнат причините му, тъкмо това, което не можехме да сторим.

Накрая Филипо се съвзе и като прегърна жена си през рамената, подпомагайки я да върви, каза:

– Ще видиш, че ще се върне... сигурно... не може да не се върне... ще им покаже пътя и ще си дойде.

Плачейки, дъщерята поддържаше думите на баща си:

– Майко, ще видиш, че ще се върне, преди да се е свечерило.

Но майката каза това, което само майките могат да кажат при такива случаи, и за съжаление в повечето случаи познават, защото майчиният инстинкт е по-силен от всяка разсъждение:

– Не, не, знам, че няма да се върне, предчувствам, че никога вече няма да го видя.

Тук трябва да призная, че в суматохата от оръдейния огън, разгромяването на германците, пробива на фронта и края на нашето пребиваване в планината този случай с Микеле не ни направи онова дълбоко впечатление, което трябваше да ни направи. И ние двете вярвахме или по-скоро се залъгахме с вярата, че Микеле без съмнение ще се върне, и то защото, ако не вярвахме в завръщането му, нямаше да бъдем способни да съчувстваме на Феста, както би трябвало: нашата мисъл и сърцата ни бяха другаде. Новината за тъй очакваното и жадувано освобождение ни завладя толкова, че в момента не можехме да си дадем сметка доколко загубата на Микеле, който за нас беше като баща и брат, бе по-важна дори от освобождението или поне трябва да ни се стори горчива и скръбна. Но така е, докато ни грозеше опасност, егоизмът се бе таил, задушен в самите нас, и сега, когато опасността беше минала, той пак се прояви. Самата аз, приближавайки се до нашата къщичка, след изчезването на Микеле, не можах да не си помисля, че е цяло щастие, заедно германците отвлякоха Микеле вместо Розета и че в края на краищата негово изчезване засягаше най-вече собственото му семейство, защото на нас и без това ни предстоеше да се разделим може би завинаги с тях, след което сигурно вече нямаше да се видим. Предстоеше ни да се върнем в Рим, където щяхме да започнем предишния си живот, и за целия си престой в планината щяхме да си спомняме рядко и разсеяно, като си казваме една на друга: „Спомняш ли си Микеле?... Кой знае какво е станало с него... А спомняш ли си Филипо, жена му и дъщеря му?... Какво ли правят сега?“

Същата нощ въпреки ужасната горещина, може би защото оръдията продължаваха да стрелят и попаденията им не бяха много далеч от нас, спахме силно прегърнати и имахме чувството, че ако се случи да умрем, щяхме поне да сме заедно. Спахме, колкото да се каже, или по-скоро унасяхме се за по пет-десет минути, докато някой силен оръдеен залп не ни караше да подскочим и седнем в леглото, или пък се събуждахме без причина, може би от възбуда или нерви. Розета беше загрижена за Микеле и сега я разбирам, че обратното на мен, тя чувствуваше, че изчезването на Микеле не бе лека работа, тъй както исках да й внуша аз. Затова от време на време тя ме запитваше в тъмнината:

– Мамо, какво ли ще му направят сега на Микеле? – Или: – Мамо, наистина ли вярваш, че Микеле ще се върне? – Или още: – Мамо, какво ще стане с бедния Микеле?

От една страна, разбирах, че тя всъщност с право е загрижена, но от друга, се сърдех почти, защото, както казах, струваше ми се, че престоят ни в Сант Еуфемия е вече завършил и ние трябваше да се замислим преди всичко върху нашата по-нататъшна съдба. Така аз ѝ отвърщах ту едно, ту друго, като винаги се стараех да я убедя, но накрая, загубила търпение, ѝ казвах:

– Спи сега, и да не спиш, все едно, не би могла да сториш нищо за него. Впрочем сигурна съм напълно, че не са му сторили нищо лошо. По това време той вече е поел пътя в планината, за да се върне тук при нас.

Заспивайки, тя изпъшка:

– Бедният Микеле! – И това бе всичко, защото след тези думи наистина заспа.

Когато се събудих на следната сутрин, видях, че Розета я няма в леглото до мене. Скочих, втурнах се навън, беше вече доста късно. Слънцето грееше високо, разбрах, че оръдейната стрелба е спряла и че в цялото селище имаше голямо раздвижване. Евакуираните сновяха нагоре-надолу, кой пренасяше багажи, кой се сбогуваше със селяните, а някои вече поемаха един по един по пътеката, която водеше за Фонди. Изведнъж се уплаших да не би по някаква необяснима причина и Розета да е изчезнала като Микеле и започнах да тичам насам-натам и да я викам. Никой не ми обръщаше внимание и в един миг разбрах, че по начина, по който се бях отнесла аз към изчезването на Микеле, сега по същия начин другите се отнасяха към мен. Розета я нямаше, а всеки беше зает със себе си и никой не искаше да чуе какво ми се беше случило. За щастие тъкмо когато се бях вече отчаяла, Луиза, жената на Париде, се появи за миг от колибата и извика:

– За какво ти е потрѣбвала толкова Розета, че я викаш? Тя е тук и яде качамак.

Въздъхнах и малко засрамена, влязох в колибата и седнах при другите пред масата, върху която стоеше паница с качамак. Както обикновено никой не говореше и аз мълчах. Селяните изглеждаха изцяло погълнати в яденето дори и в този ден, в който бяха станали толкова много неща и щяха да станат още толкова други. Само Париде, изразявайки обща за всички мисъл, неочаквано каза без тъга, сякаш казваше, че времето е хубаво или нещо подобно:

– И така, вие се връщате в града, за да бъдете отново госпожи... а

ние ще останем тук, за да се трудим.

Той си избърса ръката, взе черпак вода, пи и излезе, както правеше винаги, без да се сбогува.

Казах на семейството му, че ще отидем да си приготвим багажа, а после ще се сбогуваме, и двете с Розета излязохме.

Сега имах едно-единствено, голямо, нетърпеливо и радостно желание: да си отида колкото е възможно по-скоро. Въпреки това, необяснимо защо, казах:

– Трябва да отидем при Феста и да разберем какво е станало с Микеле. – Но го казах неохотно, защото може би Микеле не се беше върнал и се страхувах, че мъката на семейството му ще помрачи моята радост. Но Розета отвърна спокойно:

– Феста ги няма вече. Заминали са тази сутрин много рано, в зори. А Микеле не се върна. Надяват се да го намерят в града.

При тези думи изпитах голямо облекчение, не по-малко егоистично от желанието ми от преди малко, и отвърнах:

– Е, тогава не ни остава нищо друго освен да си свием багажа и да си вървим час по-скоро.

– Аз – каза Розета – станах в зори и се сбогувах с Феста. Клетите, бяха просто отчаяни. За тях този прекрасен ден е лош, защото Микеле не се върна.

Замълчах за малко, защото неочаквано се засрамах и помислих, че Розета е много по-добра от мен и беше станала нарочно в зори, без да се страхува, че мъката на семейството ще я засени радостта ѝ, и бе отишла да се сбогува. Като я прегърнах, казах:

– Злато мое, ти си толкова по-добра от мен и си извършила нещо, което аз нямах смелостта да сторя. Тъй съм щастлива, дете нашата мъка свърши, че почти се страхувах да отида при Феста.

– О – отвърна тя, – не го направих с усилие, а защото обичах Микеле. Щях да направя усилие, ако не бях отишла. Цяла нощ не мигнах, все мислех за Микеле. За съжаление майка му беше права – той не се завърна.

Но вече трябваше да си вървим. Като отидохме в стаичката си, извадихме куфарите си, с които бяхме дошли от Рим, прибрахме в тях малкото останали ни дрипи: някоя пола, чифт фланели, които бях изпле-ла там със селски куки от груба селска вълна, чорапи и кърпи. Прибрах и последните остатъци от провизиите си, т. е. овчето сирене от евангелистите, малко повече от килограм боб и едно мъничко черно хлебче, изпечено от царевично брашно и трици. Размислих дали да прибера и

малкото чинии и чаши, които бях купила от селяните, но реших да ги оставя, затова ги наредих на перваза на прозорчето. Това бе всичко и като затворих куфарите, седнах на леглото до Розета и огледах всичко наоколо, стаичката, която вече изглеждаше празна и тъжна като ония къщи, които биват изоставени завинаги. Сега вече нетърпението и радостта ми бяха стихнали. Нещо повече – изпитвах истинска мъка. Мислех си, че с тези мръсни стени и с този кален под оставаха свързани най-горчивите и най-страшните дни от живота ми и макар да желяех да ги напусна, страдах за тях. Деветте месеца, които бях прекарала в тази стаичка, бяха минали ден след ден, час след час, минута след минута в надежда и отчаяние, сред страх и смелост, с волята да живея и желанието да умра. Но най-вече бях очаквала едно нещо – освобождението, което имаше това качество, че освен хубаво, беше и справедливо и се отнасяше и до другите, не само до мен. И тогава изведнъж разбрах, че който чака нещо като това, желяе с по-голяма сила и истина от онзи, който не очаква нищо. Изхождайки от себе си, си помислих, че същото може да се отнася и до всички хора, които очакват много по-важни неща, като връщането на Христа на земята или победата на правдата за бедните.

И признавам истината, като излязох навън от стаичката, за да си отида завинаги, сторими се, че напускам, не казвам точно църква, но едно почти свято място, защото там бях страдала много, бях очаквала и се бях надявала не само за себе си, а и за другите.

Бяхме сложили куфарите върху саръците на главите си и се запътихме към колибата на селяните да се сбoguваме, когато изведнъж между хората, които се намираха на мачерата, настана някакво бързо раздвижване. Този път не бе причина оръдието, което ехтеше много далеч като някакъв замиращ гръмотевичен тътнеж, а едно равномерно, много точно и нервно тракане, което като че идваше из хрусталаците горе на върха на планината. Един евакуиран се спря за минута да ни извика:

– Картечници. Германците бият с картечници по американците – и избяга.

Всички се бяха разбягали, за да се скрият по дупки и пещери, а ние останахме съвсем сами сред мачерата, а картечното тракане не преставаше, стана дори по-настойчиво. За миг помислих да изтичаме и ние под някой заслон, но след това ме догневя да започна криенето отново тъкмо сега, когато се канехме да слезем във Фонди, да започваме отново нов живот, изпълнен със страх, какъвто бяхме водили цели девет месеца, и разгневена, казах на Розета:

– Картечниците... а знаеш ли какво бих казала аз? Че не ме

интересува вече нищо и че въпреки тях ще слеза долу.

Розета не се възпротиви: и тя от скука и умора беше станала смела. Така ние се отказахме да се сбогуваме със селяните, които ни бяха оказали гостоприемството си толкова дълго време и които кой знае къде се бяха скрили сега, и без да ни е грижа за опасността от картечниците, поехме по пътеката, която водеше за долината, вървейки, без да бързаме.

Започнахме да слизаме от една мачера на друга и докато слизахме, си давахме сметка, че сме били прави да не се крием, защото тракането вече не се чуваше и всичко беше както преди. Денят бе хубав, майски, както всички други, с жарещо слънце, купите сено ухаеха на диви рози и прах, пчели бръмчаха и нямаше нищо, което да напомня за войната. А все пак имаше война и се натъкнахме много скоро на следите ѝ. Най-напред срещнахме двама войници, които аз оприличих на американци по-скоро по това, което ни казаха, отколкото по униформите им, които не познавах. Бяха двама мургави ниски младежи и едва не се сблъскаха с нас, излизайки из храстите. Единият извика: „Хело!“ или нещо подобно, а вторият каза на английски други думи, които не разбрах. Разминахме се и те, като оставиха пътеката, започнаха да се изкачват сред храстите прегърбени, с пушки в ръце и с очи, устремени нагоре под сянката на каските им, нагоре по посока на върха, откъдето идваше стрелбата на картечниците. Това бяха първите американци, които видяхме случайно. И сега, като размисля, считам, че и цялата война е случай, всичко ти се струва без причина, мръдваш само крачка вляво и те убиват, ако вървиш вдясно, се спасяваш.

– Видя ли ги? – попита Розета. – Това са американци.

– Смятах, че са високи и руси, а те били ниски и мургави – отвърнах аз.

Не знаех какво да ѝ отговоря в момента, но впоследствие научих, че и в американската армия има хора от всички раси и цветове на кожата: черни, бели, руси и кестеняви, високи и ниски. Както научих по-късно, тия двамата били италиано-американци, каквито имаше доста във войската поне в оня край, в който влизаше нашето селище.

Продължавайки надолу, ние се натъкнахме на едно санитарно отделение на Червения кръст, което почиваше на сянката на едно рошково дърво извън пътеката. Имаше едно походно легло, едно шкафче с лекарства и няколко войници. В момента други двама носеха на носилка свой ранен другар. Спряхме се да погледаме двамата войници, които, като слизаха от пътеката, едва пристъпваха към палатката, крепейки носилката. Раненият войник беше затворил очи и изглеждаше като мъртъв. Но

не беше, защото тези, които го носеха, му говореха нещо, сякаш го молеха да не мърда, защото вече пристигаха, а той едва поклащаше глава в отговор, че ги е разбрал и да не се безпокоят. Но тази гледка на склона на планината, под палещите лъчи на слънцето, сред цъфналата гора, скриваша носачите до кръста, караше човек да си помисли по-скоро, че не само раненият не бе мъртъв, но и че войниците не бяха войници, и колата на Червения кръст не бе кола на Червен кръст, и въобще всичко това не бе действително, странно и абсурдно, необяснимо и неозначаващо нищо.

– Този войник е бил ранен от картечните – казах на Розета, – можеше да се случи и на нас... – и вярвам, че го казах, за да убедя себе си, че картечните съществуваша и че все още имаше сериозна опасност. Но въпреки това не се почувствувах много убедена.

И така мачера по мачера ние слязохме до разклонението на пътя при реката, където се намираше къщичката, в която бе живял клетият Томазино. Последният път, когато видях това място, то беше пусто както всички места, където имаше германци, които умееха не зная как да създават пустиня около себе си, защото, където отиде, хората се изпокриваха и изчезваха. Но сега това място гъмжеше от хора. Селяни и евакуирани слизаха от планината пешком като нас или на мулета и магарета, натоварени с багажи, за да се върнат по домовете си.

Вървахме с тази тъпна хора, а те всички бяха весели, говореха помежду си, сякаш се познаваха отдавна. Всички казваха:

– Войната свърши, свършиха се и всички беди, англичаните дойдоха, пристигна изобилието.

Всички, изглежда, бяха забравили изминалата година на страдание. Заедно с хората пристигнахме на един кръстопът, където главното шосе се пресича с друго, водещо за планината. Там срещнахме първата колона американци, които се движеха в индийска нишка. Този път видях, че са американци, т. е. различни от германците и италианците. Имаха особен вървеж, разпуснат, те в такт, почти недоволен, всеки от тях носеше каска, но на кого бе килната встрани, на кого над очите, на кого на темето. Мнозина бяха по ризи с навити ръкави и дъвчеха дъвка. Изглеждаха, като че не воюват на драго сърце, като хора, които не са родени за война като германците, а воюват, защото са принудени. Не ни изглеждаха, отдалеч личеше, че са виждали кой знае колко планински пътища и бедняци, натоварени с вързопи като нас, и кой знае колко утрини като тази, откакто бяха дебаркирали в Италия, и бяха вече претръпнали. Минаваха пред нас на път за планината, бавно, с равномерна стъпка. На края

последните трима-четирима изглеждаха най-уморените и най-разсеяните. Като отминаха, поехме по междуселския път. Той водеше до Монте Сан Биаджо, едно село сред планините, които на север затварят долина-та на Фонди, след това се сливаше с началото на главното шосе или виа Апия. Като стигнахме на виа Апия, останахме с отворена уста пред зрелището, което представляваше цялата американска войска, която напредваше. Да кажа, че шосето беше претъпкано, би било малко и неточно, защото нямаше тълпа, а всякакъв вид машини, боядисани целите в зелено, с бяла петолъчна звезда, звездата на Америка, толкова различна от италианската, която, както казват, била талисман за щастие, докато американската изглежда властна и дава сила на тези, които я следват. Казах машини, не автомобили. И действително по шосето имаше много нагъсто, така че едва се движеха, коли, претъпкани с войници с пушки между коленете, огромни танкове с вериги и брони, чиито оръдейни дула закачаха клоните на яворите, засенчващи шосето, големи и малки камиони, закрити и открити, по-малки танкове, прилични на детски играчки, но и те с оръдие, насочено нагоре, дори цели блиндиращи вагони с кабинни, в които се виждаха някакви табла с бутони, лостове и електрически жици. Казвам истината, който не е виждал как се движи по шосе американската армия, няма представа какво нещо е войска. Този поток от големи и малки машини с бяла звезда изглеждаше като недействителен, той се движеше много бавно, по-бавно от човек, като спираше и пак тръгваше, също като автомобилите на Корсо в Рим в часовете, когато има най-много движение. И навсякъде войници, натъпкали или качени като гроздове на камионите, седнали или прави, с търпеливо изражение на лицата, с безразличие и дори досада, като всички дъвчеха дъвка, а някои четяха някакви илюстрирани вестници. Между една машина и друга пърпореха мотоциклети и по един или двама мотоциклетисти в кожени дрехи, единствените, които се движеха бързо, като овчарски кучета, които се въртят около огромно, бавно и мързеливо стадо. Като гледах тази върволица от машини, тъй гъста, че ако хвърлиш пара, не би могла да падне на земята, аз се учудих, че германците не се възползват от случая да ги бият отгоре със самолети и да направят касапница. Тъкмо от това разбрах, че германците бяха загубили войната и не можеха вече да нанесат вреди, защото им бяха отсекли ноктите и зъбите, които в една армия са именно оръдията и самолетите. И разбрах още веднъж какво значи модерна война, не ръкопашен бой, каквото бях виждала по илюстрациите на списанията от 1915 година, а нещо далечно и не пряко; най-напред прочистваха пътя самолетите и оръдията, след тях

прииждаше огромна част от войските, които твърде рядко влизаха в досег с врага, а се ограничаваха да напредват удобно, седнали в автомобили с пушки между краката, дъвчейки дъвка и четейки илюстрирани списания. Някои разправяха, че на места тези войници претърпели големи загуби, но не от други войски, а от оръдията, които ги обстрелвали, за да спрат настъплението им.

Да прекосим това шосе или да вървим по него, не можеше и дума да става, то би значело да искаме да прекосим река там, където е най-дълбока. Затова с много други евакуирани ние се върнахме назад и поехме по посока на града. Там стигнахме за десет минути, но разбрахме, че и тук не е удобно да спираме. Всички къщи бяха разрушени и представляваха купчини развалини. Там, където нямаше разрушения, се простираха огромни пространства със застояла вода и на малкото разчистено пространство гъмжаха и се суетяха американски войници и евакуирани. Беше като на панаир, само че нямаше стоки нито за купуване, нито за продаване освен надеждата за по-добри дни, а онези, които можеха да продават тази надежда, американците, бяха безразлични и се държаха на разстояние, а другите, които биха искали да я купят – селяни и евакуирани, не знаеха как да постъпят. Евакуираните и селяните обикаляха около американците, задаваха им въпроси на италиански, а те не разбираха и отговаряха на английски, тогава и селяни, и евакуирани си тръгваха разочаровани и не след дълго започваха отново, но със същия резултат.

Пред една от ония къщички, оцеляла като по чудо, забелязах някаква суматоха и отидох да видя какво става. Неколцина американци стояха на балкона на втория етаж и хвърляха на бежанците и селяните карамели и цигари, а те се хвърляха върху тия неща, борейки се в праха, така че беше просто срамът да ги гледа човек. Личеше, че не им трябваха нито карамелите, нито цигарите, но въпреки това се боричкаха за тях с такава настървеност само да бъдат приятни на американците, защото чувствуваха, че американците очакват тъкмо това от тях. Изобщо още от първите човеци се бяха установили такива отношения, които по-късно имах възможността да наблюдавам в Рим през цялото времетраене на съюзническата окупация: италианците просеяха, за да се нравят на американците, а американците им подаряваха, за да направят удоволствие на италианците, и никой не си даваше сметка, че с действията си те не ставаха по-приятни едни на други.

И аз си мисля, че тия неща никой не ги желае, а те стават от само себе си, като по някакво нямо съгласие. Американците бяха победили, а

италианците – победени, това бе достатъчно.

Доближих се до един малък военен автомобил, спрял сред тълпата, в който седяха двама войници, единият червенокос, с лунички и сини очи, другият мургав, жълтокож, със заострен нос и тънки устни, и ги попитах:

– Кажете, как мога да се добера до Рим?

Чернокосият дори не ни погледна, дъвчеше дъвка и унесено четеше, а другарят му бръкна в джоба си и извади пакет цигари.

– Цигари не са ни нужни, ние не пушим – казах аз, – кажете ни само по какъв начин да отидем до Рим.

– Рим? – повтори мургавият накрая. – Никакъв Рим.

– А защо?

– Германци в Рим.

И докато говореше, той бъркаше в джобовете си и извади все същите карамели. Но аз отказах да взема, като казах:

– Ако желаш да направиш нещо, дай ни хляб, бонбони не ни трябват. Искаш да ми подсладиш устата? Не ще успееш, още за дълго време ще ми горчи.

Той не ме разбра и като извади изпод пейката един фотоапарат, направи знак, че желае да ни снима. Този път загубих всякакво търпение и изкрещях:

– Е-хе, да не искаш да ни снимаш такива, каквито сме: окъсани, одърпани, мръсни, като две дивачки? Благодаря, скрий си апарата.

Но тъй като той настоя, аз грабнах от ръцете му апарата и го сложих на седалката, с което исках да му обясня да престане. Този път той разбра и като се обърна към другаря си, каза му нещо на английски, онзи му отвърна без желание и без да вдигне очи от вестника си. След това мургавият се обърна към нас и ни направи знак да се качим в колата. Ние го послушахме и тогава червенокосият, сякаш събуждайки се, улови кормилото и подкара колата. Потеглихме като ракета между тълпата, която се разпръскваше, влязохме в града, минавайки през купове развалини и дупки. Ясно, това бе военна кола, която можеше да се движи навсякъде. А през това време мургавият гледаше краката на Розета, обута с чочи като мен. Накрая запита:

– Обуща? – И се наведе да докосне чочите, но продължи да опипва с ръката си нагоре до прасците.

Тогава му пернах ръката, казвайки:

– Хей, долу ръката... да, това са чочи, какво особено има... но ти не бива да се възползуваш от случая да пипаш дъщеря ми!

Сега той се престори, че не разбира и посочвайки чочите на Розета, взе фотоапарата и каза:

– Фотография?

Тогава му заявих:

– Виж какво, ние наистина носим чочи, но не желаем да ги фотографираш, защото после у вас ти сигурно ще разправяш, че всички италианци носят чочи и не знаят какво нещо са обувки. У вас вие имате червенокожи и какво би казал, ако ги фотографирахме и после кажехме, че вие носете по главите си пера като пернати? Да, аз съм чочарка и се гордея с това, но за теб аз съм италианка, римлянка или каквато искаш и спри да ми досаждаш с твоите фотографии.

Най-сетне той разбра, че не бива да настоява, и прибра фотоапарата. А през това време колата, като подскачаше, понеже преминаваше през мръсни локви и разрушения, прекоси града и ние достигнахме до централния площад.

И тук се бе събрала огромна тъпна хора, все същия панаир. Особено много хора се трупаха пред една къща, която вероятно беше общината и като по чудо оставена неразрушена, а само надупчена и олющена, Червенокосият, който до този момент не бе проговорил дума и не ни бе погледнал, направи знак да слезем. Подчинихме се. Тогава слезе и мургавият, каза ни да почакаме и изчезна сред тълпата. Върна се веднага с друг американец, един младеж в униформа, който много приличаше на италианец, мургав, с лъскави очи и правилни бели зъби. Той каза: „Аз зная италиански“ и продължи да ни говори на онова, което той считаше, че е италиански език, а то бе по-скоро от най-простите неаполитански диалекти, на който говорят пристанищните хамала в Неапол. Все пак той ни разбираше, а и ние него. Аз му казах:

– Ние двете сме от Рим и искаме да отидем в Рим. Ти трябва да ни кажеш как можем да се доберем дотам.

Той започна да се смее, показвайки хубавите си бели зъби, и отвърна:

– Единственият начин е да се облечеш като войник, да се качиш на танк и да вземеш участие в битката, която се води в момента в Рим.

Докривя ми и му казах:

– Та вие още ли не сте превзели Рим?

– Не. Там все още са германците. А и дори да бяхме го превзели, ти нямаше да можеш да отидеш, докато не се получат нареждания. Без разрешение никой не може да отиде в Рим.

Стана ми толкова болно и отново извиках:

– Това ли е вашето освобождение? Да умре човек от глад, да броди бездомен, по-лошо от преди.

Той сви рамене и обясни, че това се дължало на върховни военни причини. Добави обаче, че колкото до глада, предвидено било населението да не умре от глад и като доказателство за това щял да ни донесе храна. И наистина, все така усмихнат, той ни помоли да го последваме. Тръгнахме след него и така отидохме до общината, където гъмжеше от народ, който се блъскаше, протестираше и викаше в дъното на една огромна стая, където беше поставено дълго бюро. Зад него стояха няколко граждани от Фонди с бели ленти на ръкавите си, а пред тях бяха наредени американски консерви.

Американският офицер ни заведе до самото бюро и ни даде шест-седем месни консерви, две рибни и една голяма кръгла кутия, тежаща най-малко килограм, с мармалад от сливи. Сложихме всичко в куфарите и излязохме с блъскане. Двамата американци с колата ги нямаше, бяха изчезнали. Офицерът ни изкозирува, усмихвайки се, и си отиде.

Започнахме да обикаляме между тълпата безцелно, като другите. Сега вече бях по-сигурна, защото в куфара ми имаше храна, а храната е най-важното нещо; започнах да обикалям, за да разбера как изглежда вече Фонди свободен. Така успях да забележа някои неща и те ме накараха да си помисля, че положението не бе такова, каквото си го представяхме горе в Сант Еуфемия, докато чакахме пристигането на съюзниците. Онова изобилие, за което всички говореха, го нямаше. Наистина американците раздаваха бонбони и цигари, от които, изглежда, имаха големи количества, но за останалото очевидно бе, че постъпваха много внимателно. Освен това, да си призная, държането на американците не ми хареса. Бяха внимателни и любезни наистина и затова бяха за предпочитане пред германците. Германците наистина не бяха щедри на любезности, но пък тези американска любезност беше безразлична, далечна и въобще американците се отнасях с нас като с деца, които пречат на по-възрастните и се налага да бъдат усмирени именно с бонбони. А понякога дори не бяха любезни. За да дам представа, ще разкажа една случка, на която бях очевидка. За да се влезе в града Фонди, беше необходим пропуск или трябваше да си причислен на работа към итало-американската възстановителна акция на града. Случайно двете с Розета се намирахме на едно място на главното шосе. Приближиха се двама италианци, двама господа, личеше по държанието им, въпреки че бяха облечени в дрипи. Единият от тях, старец с бели коси, заяви на сержанта:

– Ние двамата сме инженери, съюзният щаб нареди днес да се

представим на работа.

Сержантът, строен мъж с голобрадо лице, прилично на свит юмрук, запита:

– Къде е пропускът ви?

Двамата се спогледаха и старецът отвърна:

– Пропуск нямаме... казаха ни да се представим...

Тогава сержантът започна да им крещи грубо:

– И вие идвате толкова късно? Трябваше да се представите тази сутрин с другите работници.

– Казаха ни го преди малко – заяви по-младият, четиридесетгодишен мъж, слаб, с хубаво държане, много неспокоен, който, изглежда, страдаше от нерви, защото от време на време мръдваше главата си встрани, сякаш че имаше крива шия.

– Лъжа! Вие сте лъжци!

– Внимавайте какво говорите – каза по-младият обидено, – този господин и аз сме инженери и...

Той поиска да довърши, но сержантът го прекъсна със следните „хубави“ думи:

– Млъкни, млъкни бе, лайно, че ще ти залепя два шамара и ще те накарам да си затвориш човката.

На младия инженер, който, изглежда, беше невротик, тези думи подействаха като плесници, защото той пребледня и аз помислих за миг, че ще убие сержанта. За щастие се намеси старият, за да ги помири, и от една приказка на друга успяха да минат и да си отидат. Този ден видях не малко подобни случаи. И трябва да кажа нещо: те всички биваха предизвикани от американски войници, които обаче бяха итало-американци. Истинските американци, английските американци, високи и слаби, се държаха съвсем различно, хладно, но възпитано и любезно. Но итало-американците бяха истински нещастници, с които човек не можеше да разбере как да се държи. Може би защото се чувстваха много сходни на италианците и искаха да убедят себе си, че са по-различни и по-добри от тях и за да се отличават, се отнасяха лошо; или затова, че имаха стара вражда срещу Италия, откъдето бяха забягнали голи и боси в Америка; или още затова, че в Америка никой не ги е считал за нещо, а тук искаха да минат за нещо поне веднъж в живота си. Въобще те бяха най-невъзпитаните или ако предпочитате, най-малко вежливи. Всеки път, когато ми се налагаше да се обърна за нещо към американците, винаги съм молела бога да ме среща с американец, дори с негър, но не и с итало-американец. Над всичко те се гордееха, че говорят италиански, а

говореха на разни диалекти от Южно Италия, като калабрезки, сицилиански или неаполитански, така че можеха трудно да бъдат разбрани. Опознаеш ли ги добре обаче, въпреки всичко бяха добри хора, макар че първата среща с тях биваше неприятна.

И така, още известно време бродихме из разрушенията и тълпата от италианци и войници и след това поехме по главния път в края на града, където идваше доста незасегнати от бомбите къщи, защото бомбардировките бяха разрушили главно града. Там, където планината се връзваше в долината, образувайки ъгъл, пътят извиваше и ние видяхме една оцеляла къщичка. Вратата ѝ беше отворена и аз казах на Розета:

– Да видим дали не можем да прекараме тук тази нощ.

Изкачихме трите стъпала и се намерихме в съвършено празна стая. Някога стените ѝ са били варосани, но сега бяха мръсни като на яхър. Между черните петна, изкъртения хоросан и дупките видяхме нарисувани голи жени, женски лица и други неща, които не мога да кажа – обикновените мръсотии, които войниците рисуват по стените. В единия ъгъл имаше купчина пепел и изгаснали главни, което говореше, че тук бяха палили огън. Двата прозореца нямаха стъкла и само единият имаше капаци, изглежда, че главните в огъня бяха остатъци от капациите на другия прозорец, които липсваха. Казах на Розета, че за две-три вечери можехме да се установим тук. От прозореца забелязах недалеч един плевник, щяхме да донесем сено и как и да е щяхме да си нагласим постеля. Постелки и завивки нямахме, но беше топло и щяхме да спим облечени.

Казано – сторено. Изчистихме, колкото можахме, та, като махнахме големия боклук, после донесохме от поляната достатъчно сено, за да си направим постеля.

– Чудно – споделих с Розета – как никой не се е сетил да се настани тук преди нас.

Обяснението за това дойде много скоро, като излязохме да се позарходим по пътя. Далеч от къщичката имаше нещо като полянка с няколко дървета. Открихме, че там, между дърветата, американците бяха прикрили три оръдия, толкова големи, че такива през останалото време на войната не видях. Бяха насочени към небето: дулата им бяха огромни долу, широки като дънери и постепенно към устата се стесняваха, бяха боядисани в зелен цвят и бяха много дълги, така че се губеха между листата и огромните платани, под които бяха скрити. Монтирани бяха на колела с вериги, в основата си имаха табла с пръчки, бутони и винтовки, видно бе, че се управляват много сложно. Около тях имаше много камиони и блиндиращи коли, в които, както казаха, едни селяни,

дете също ги разглеждаха, имало снаряди и ако се съдеше по оръдията, вероятно и те бяха много големи. Войниците по обслужването им се бяха пръснали наоколо, излегнати на тревата с очи нагоре, други стояха до самите камиони по ризи, всичките бяха млади и безгрижни, облечени сякаш не да воюват, а просто за екскурзия; едни дъвчеха дъвка, други пушеха, трети четяха вестници. Един от селяните ни обясни, че войниците предупредили, че не отговаряли за тези, които остават в къщичките близо до оръдията, и ако останели, то било на техен риск и отговорност, защото все още имало вероятност германците да контраатакуват с бомбардировачи и да засегнат оръдията. Тогав муниципалитетите можели да хвъркнат във въздуха и да избият всички, които се намират на около сто метра разстояние. Ето как разбрах защо при такава криза на къщи във Фонди нашата беше останала празна и казах:

– Струва ми се, че от трън попаднахме на глог. Тук има опасност да полетим във въздуха заедно с тия младежи.

Но слънцето светеше тъй приветливо, войниците лежах спокойни и равнодушно на тревата по ризи, наоколо беше толкова зелено, а въздухът тъй свеж в яркия ден, че на мен ми се стори невъзможно да се умре в такъв ден, затова добавих:

– Ех, не ме интересува, като не загинахме досега и сега няма да умрем. Ще останем в къщичката.

Розета, която вършеше винаги това, което исках аз, отговори, че на нея й било безразлично; дева Мария ни била покровителствувала досега и щяла да продължава да ни пази. Тъй ние продължихме спокойно разходката си. Беше като в празник, сякаш имаше панаир и всеки искаше да се наслади на спокойствието и хубавия празничен ден. Пътят гъмжеше от селяни и войници, всички пушеха и ядяха американски бонбони, радваха се на хубавото време и на свободата, като че тези две неща бяха неразделни, сякаш слънцето без свободата не би светило и не би топло, като че свободата не би могла да дойде през зимата, докато слънцето се таи зад облаците. Въобще всичко изглеждаше съвсем естествено, сякаш случилото се досега е било против природата и най-последно, след толкова време, природата беше надделяла.

Беседвахме с различни хора и всички казваха, че американците раздавали храни, че се говорело вече за възстановяване на Фонди, че той щял да стане много по-красив от преди, че лошото било вече отминало и нямало причини за нови страхове. Но Розета не ми даваше мира да узнаем нещо за Микеле, защото въпреки голямата радост, мисълта за неговата съдба беше заседнала в сърцето й като трън, и аз разпитах

мнозина, но никой не знаеше нищо. Сега, когато германците си бяха отишли, на никого не му се искаше да мисли за тъжни неща, също както и на мен, когато потегляхме от Сант Еуфемия и когато се боях да се простя с Филипо, единствен измежду всички, който не можеше да бъде радостен. Хората ми отвръщаха:

– Филипо ли? Той вече сигурно урежда търговия на черна борса.

Но за сина никой не можеше да ни каже нищо, всички го наричаха „студента“ и доколкото разбрах, считаха го за безделник и особен човек.

Същия ден изядохме една от американските консерви месо със зарзават и малко хляб, който ни даде един селянин. После, понеже беше много горещо и няхахме какво да правим, а бяхме много уморени, прибрахме се в къщичката, затворихме вратата и легнахме на сеното да спим. Късно следобед ни разбуди страшен гръм, стените се разтресоха, сякаш бяха не от тухли, а от картон. Отначало не разбрах от какво произхожда този гърмеж, но само след пет минути той бе последван от втори също тъй силен и тогава разбрах: американските оръдия на около петдесетина крачки от нас бяха влезли в действие. Въпреки че бяхме спали няколко часа, бяхме още много уморени и останахме да лежим в тъгъла на стаята, прегърнати върху сеното, зашеметени и неспособни дори да говорим. Оръдието продължи да стреля целия следобед. След първата изненада аз пак задряхах, въпреки усилената стрелба, която чувах в полудрямка. Взривовете се примесваха странно с мислите ми, които, тъй да се каже, следваха ритъма на изстрелите. Стрелбата беше равномерна, мислите ми много скоро се приспособиха към нея и тя вече не ми пречеше. Отначало чухме много силен взрив, дълбок, хрипкав, яростен, сякаш самата земя бе избълвала взрива, стените потрепераха и парче мазилка се откъсна от тавана и ни засипа. След това настъпи тишина, но за малко, защото изведнъж се чу нов взрив, от който стените отново потрепераха и от тавана пак попада мазилка. Розета мълчеше и се притискаше към мен, но аз мислех и не можех да не мисля, макар и сънлива и със затворени очи. Признавам истината, всеки взрив ме изпълваше с радост, който все повече нарастваше. Предполагах, че оръдията обстрелват германците и фашистите и сега за първи път си давах сметка, че мразя и едните, и другите и че тия залпове не са оръдейни, а просто природни сили като гръмотевицата или лавината. Аз си мислех, че тези взривове, така редовни, монотонни и тъй настойчиви, прогонваха зимата и опасностите, войната и глада и всички други ужаси, които германци и фашисти бяха стоварвали години наред върху главите ни. Мислех си: „скъпи оръдия“, „благословени оръдия“, „златни оръдия“, всеки изстрел приемах с

чувство на радост, която караше да потрепера цялото ми тяло, а щом настъпеха паузи, завладяваше ме страх да не би да престанат. Със затворени очи ми се струваше, че виждам огромен салон, каквито много пъти бях виждала по вестниците, един салон с много колони и картини, пълен с фашисти с черни ризи и нацисти с жълти ризи, замръзнали в стойка „мирно“. А зад една голяма маса виждах да стоят Мусолини с широкото си лице и противните очи, с бял пискюл на главата, а до него другият нещастник, това копеле, приятелят му Хитлер, с лице на opak човек и рогоносец, с черните си мустаци, прилични на четка за зъби, и рибите си очи, с остър нос и нахален кичур коса на челото. Представях си този салон, какъвто го бях виждала по снимки, и можех да различа всяка подробност, сякаш съм била там. Ония двама стояха зад масата прави, от двете им страни фашисти и нацисти, вдясно фашистите с черни ризи, нацистите, целите в черно, с бял череп на черните шапки, вляво нацистите, както ги бях виждала в Рим, с жълти ризи, с червени ленти с черни пречупени кръстове, прилични на грозни насекоми с четири изкривени крака, с тлъсти лица, засенчени от козирките на фуражките, и с кореми, натикани в бричове. Аз гледах, гледах и се наслаждавах на лицата на всички тия негодници, безделници, ненадейно пренасях мислите си към оръдията около къщичката под платаните и виждах американски войник. Той не стоеше мирно, не носеше пречупени кръстове, нито черна или жълта риза, нито значка с череп на шапката, нито кама на кръста си, нито лачени ботуши и всички останали дрънкулки, с които се кичиха фашисти и нацисти, а беше облечен просто и тъй като бе топло, беше навил ръкавите на ризата си. И този американски младеж, съвсем спокоен, дъвчейки дъвка, поемаше плавно огромен снаряд, слагаше го в дулото на оръдието, после завърташе някакви ръчки и ненадейно се чуваше залп, оръдието се разтърсваше, отскачайки назад, и в съня си чувах грохота на истинското оръдие, което стреляше, и сънят ми се превръщаше в действителност. С мисълта си следвах снаряда, който, свистейки, пореше въздуха, после го виждах да пада в огромния салон, вдигайки във въздуха фашисти и нацисти, Хитлер и Мусолини, с всички техни черепи, пискюли, пречупени кръстове, ками и ботуши. Радвах се на този взрив и чувствувах, че това е лоша радост, радост на омразата, но нямаше какво да сторя, ясно бе, че винаги съм мразила несъзнателно и фашисти, и нацисти и бях доволна сега, когато оръдието стреляше по тях. Така моите мисли се пренасяха от салона към оръдието и всеки път виждах лицата на Мусолини и Хитлер, на фашистите и нацистите, после лицето на американския артилерист и всеки път изпитвах тази същата

радост и все не можех да ѝ се наситя. Освен това бях слушала много разговори за освобождението и разбрах, че наистина е имало освобождение, защото същия следобед почувствувах физически, че съм свободна, както човек, който е бил вързан и после развързан, или както чувствува свободата затворения под ключ, комуто ненадейно са отворили вратата. И оръдието, обстрелващо нацистите, макар и съвсем подобно на нацистките оръдия, които стреляха срещу американците, за мен бе освобождение, нещо, което криеше в себе си благословена сила, по-мощна от проклетата сила на нацистите, нещо, което караше германците да треперят, след като бяха карали всички да треперят от тях, сила, която ги унищожаваше, след като те бяха унищожили толкова хора и градове. Оръдието стреляше срещу фашисти и нацисти и всеки негов залп бе удар срещу затвора от лъжи и страх, който те в продължение на толкова години бяха строили, огромен като небето, но който сега, под ударите на оръдието, рухваше от всички страни, за да могат всички да си отдъхнат свободно, дори самите фашисти и нацисти, които твърде скоро щяха да станат съвсем обикновени хора. Така почувствувах аз освобождението нея вечер, въпреки че по-късно това ми донесе други не много хубави, дори много лоши неща. Винаги, докато съм жива, ще си спомням за онзи следобед и за онова оръдие, и за това, че се чувствувах наистина освободена и бях щастлива, толкова щастлива, че ме радваше смъртта, която сипеше онова оръдие. Да, тогава за първи път то ми подсказа, че мразя, и че за първи и единствен път в живота ми ме накара да се радвам на чуждия погром със същата сила, с каквато човек се радва на пролетта, на цветята и на хубавото време.

Тъй прекарах онзи следобед, спейки или дремейки под ужасната приспивна песен на оръдието, по-сладка от майчина песен в детството. При всеки изстрел къщичката се разтърсваше, мазилката падаше на парчета върху главите и телата ни, сеното бодеше, подът под него убиваше и все пак днес мога да потвърдя с пълно съзнание, че това бяха най-прекрасните часове от моя живот.

От време на време притварях очи и през счупения прозорец гледах навън зелените листа на явора, огрени от ярките лъчи на майското слънце, после виждах как слънцето постепенно клони на залез, как листата потъмняваха и загубваха блясъка си, а оръдието все продължаваше да стреля и аз щастлива прегръщах Розета. Бях толкова уморена и изтощена, че въпреки оръдейната стрелба, съм спала около един час тежко, без сънища. Като се събудих чух, че стрелбата продължава, разбрах, че тя не е преставала, и отново се почувствувах щастлива. След толкова

оглушителния шум настъпи тишина, която сякаш беше изтръпнала от продължителната пукотевица, но аз веднага долових, че това е съвсем обикновена тишина с обичайните шумове на живота: някъде прозвъня черковна камбана, откъм пътя дочух човешки гласове, кучешки лай и мучене на крава. Стояхме още половин час така прегърнати, полусънени, после станахме и излязохме навън. Беше вече нощ, със звездно небе, със силен мирис на окосена трева с безветрения свеж въздух. Но откъм виа Апия продължаваше да се носи шумът на мотори и желязо – настъпленето продължаваше.

Излядохме още една консерва с малко хляб, легнахме върху сеното, здраво прегърнати, и сме заспали веднага в тишината без топове. Не зная колко време бяхме спали, може би четири или пет часа, а може би и повече. Неочаквано се стреснах и унесена седнах върху сеното: стаичката беше залята от ослепителна трептяща зелена светлина, на която всичко изглеждаше зелено: стените, таванът, сеното, лицето на Розета, вратата, подът. Светлината ставаше все по-ярка, причиняваше физическа болка, която всеки миг ставаше все по-остра и която ти се струва, че е невъзможно да се усили повече, защото болките от нея вече са непоносими. После ненадейно светлината угасна и в мрака се изви воят на проклетата въздушна сирена, която не бях чувала от времето, когато бяхме в Рим. Едва тогава разбрах, че това е тревога за въздушно нападение. В миг извиках на Розета:

– Бързо, да бягаме от къщата – но в същото време чух страхотни изригвания от бомби много наблизо и между тях гневната стрелба на самолетите и сухите изстрели на противовъздушната артилерия.

Габнах Розета за ръка и се втурнах навън. Беше нощ, но навън бе светло като ден поради някаква червена светлина, която бавно обгръщаше къщичката, дърветата и небето. Последва страхотен взрив, една бомба беше паднала зад къщичката и въздушната вълна ни блъсна в краката, като че някаква огромна уста със страшна сила беше духнала в полата ми, аз помислих, че съм ранена и може би вече мъртва. А всъщност тичах, влачейки Розета за ръка, през една пшеничена нива, после усетих, че затъвам във вода до колене. Беше някакъв ров с вода, чиято студенина ме поуспокои малко, и останах във водата, която вече достигна до корема ми, като стисках Розета към гърдите си, а през това време червената светлина танцуваше наоколо, осветявайки разрушените къщи на Фонди, които се виждаха като през деня. Взривовете се чуваха около нас по полето много близки и много далечни. Небето над нас бе изпълнено с бели облачета от стрелбата на противовъздушната артилерия и

сред целият този ужас се носеше хрипливият и яростен грохот на самолетите, които летяха много ниско и хвърляха бомбите си. Последният взрив беше много силен, по-силен от всички други, сякаш небето бе някаква стая и някой бе затръшнал вратата ѝ, преди да си отиде. Червеното сияние угасна, с изключение на един ъгъл на хоризонта, където може би имаше пожар. После грохотът на самолетите отслабна и се загуби в далечината. Противовъздушната артилерия стреля още малко и престана.

Щом мракът се върна и нощта отново стана черна и тиха, а над главите ни отново се появиха звезди, казах на Розета:

– По-добре е да не се връщаме в къщичката... има опасност, ония копелета да се върнат и отново да бомбардират, тогава сигурно ще ни убият. Да останем тук, така поне не сме застрашени къщата да се срути отгоре ни.

Излязохме от водата и легнахме сред житото близо до рова. Но не можахме да заспим, а само сме задрямали, но вече не тъй щастливи, както в къщичката при стрелбата на оръдието. Нощта бе изпълнена с шумове, долитаха далечни викове, писъци, бръмчене на мотори, тропот на стъпки и не знаех още колко други странни шумове. Нощта беше спокойна и аз помислих, че германските бомби са убили и ранили много хора и сега американците тичат да ги събират. Най-после сме се унесли, но неочаквано ни събуди дивата дрезгавина на зората. Видяхме се, че лежим сред житото, около лицето ми имаше високи жълти класове, а сред тях макове с много красив червен цвят; небето над главата ми беше бяло и студено, с няколко златни звезди, които все още блестяха. Погледнах изтегнатата до мен Розета, която още спеше, и видях, че лицето ѝ е изцапано с черна засъхнала кал, а така също краката и полата ѝ чак до корема, както и моите. Но почувствувах, че съм си отпочинала, защото, макар и с прекъсване, все пак бях спала от първите часове на следобедна на предния ден до този момент.

Попитах Розета:

– Искаш ли да станем?

Но тя измърмори нещо, което не разбрах, и се обърна, като сложи главата си в скута ми и с двете си ръце ме обгърна. Тогава, макар че не ми се спеше, и аз се излегнах и останах там със затворени очи сред издигащото се около нас жито, очаквайки Розета да се наспи.

Розета се събуди най-после, когато беше вече бял ден. Дигнахме се с мъка от житеното си легло и се надвесихме над класовете по посока на къщичката, но колкото и да се вирахме, не можахме да я видим,

къщичката я нямаше вече. Най-после успях да забележа в края на нивата, там, където си спомнях, че беше къщичката, куп развалини и казах на Розета:

– Виждаш ли, ако бяхме останали там, сега щяхме да сме мъртви.

Без да се помръдва, съвсем спокойно, тя отговори:

– Може би щеше да бъде по-добре, мамо.

Погледнах я и дивях на лицето ѝ изписано такова огромно отчаяние, че внезапна решителност ѝ казах:

– Още днес, по какъвто и да е начин, ще се махнем оттук.

– А как?

– Трябва да се махнем и ще се махнем.

После отидохме да видим къщичката и видяхме, че бомбата избухнала до нея и тя бе рухнала на пътя, като го беше задръстила с развалините си по цялата му ширина. Бомбата беше изкопала широка, повърхностна дупка, разядена наоколо, земята вътре беше влажна и кафява, примесена с изтръгнати треви, а на дъното ѝ жълтееше насъбрана вода. Така ние отново бяхме без покрив, а което беше още по-лошо, сега и куфарите ни и малкото, което притежавахме, бяха останали под развалините. Изглежда ме налегна отчаяние и не знаейки какво да сторя, седнах върху развалините и се загледах пред себе си. Шосето както и предния ден гъмжеше от войници и бежанци, но всички ни отминаваха, без да погледнат нито нас, нито разрушенията, нещо съвсем естествено вече, което не ни направи никакво впечатление. Но един селянин се спря и поздрави. Беше от Фонди, познавах го от дните, когато слизах от Сант Еуфемия за продукти. Той ни каза, че германците бомбардирани през нощта, че имало около петдесет души убити, тридесет войници и двадесетина италианци. Разказа и за съдбата на едно цяло семейство, което прекарало цяла година в планините като нас и слязло при пристигането на съюзниците. Настанило се в една от ония къщички до пътя, недалеч от нашата. Една бомба паднала над самата къщичка и убила всички: жената, мъжа и четирите деца. Двете с Розета изслушахме разказа му в пълно мълчание. В друго време аз сигурно бих извикала: „Но как? Защо? Клетите! Гледай каква съдба!“ Сега обаче не казах нищо, защото няха сили. Всъщност нашите собствени нещастия ни правеха равнодушни към нещастията на другите. По-късно размислих, че това е може би една от най-лошите последици на войната: да прави хората безчувствени, жестокосърдечни и да убива в тях милосърдието.

Цялата сутрин прекарахме, седнали върху развалините на къщичката, разбити и неспособни да разсъждаваме. Бяхме така зашеметени и

затъпели от страдание, че няхахме сили дори да отговаряме на много войници и бежанци, които ни заговаряха. Спомням си, че когато един американски войник видя Розета, седнала неподвижна и унесена върху камъните, спря и я заговори. Тя не му отвърна, а само го гледаше. Най-напред той ѝ заговори на английски, после на италиански. Накрая извади от джоба си една цигара мушна я в устата ѝ и си отиде. А Розета остана така, както си бе, с лице, опръскано със засъхнала и черна кал и провиснала цигара в уста, картина смешна, ако не бе толкова тъжна.

Настъпи обяд и аз с върховно усилие реших, че трябва да направим нещо, ако не друго, то поне да хапнем, защото бе необходимо. Казах на Розета, че ще се върнем във Фонди, ще потърсим американския офицер, който говореше неаполитански и който, изглежда, бе почувствувал симпатия към нас. И така полека-лека, вървейки без желание, се върнахме в града. Там заварихме все същия панаир сред купищата развалини ровове, пълни с вода, сред автомобили и блиндиращи коли и американски полицаи, които се стараеха да оправят движението на тълпата отчаяни и бездомници. Стигнахме на площада и аз се запътих направо към общината, където както предишния ден беше шумно и пълно с хора – раздаваха им храна. Но този път имаше малко повече ред. Полицаяте бяха наредили хората в три редици, пред всяка от които зад голямата маса стоеше по един американец, а пред него бяха натрупани кутии с консерви. До всеки американец стоеше един италианец от общината с бяла лента на ръката, натоварен да подпомага раздаването на храната. Между другите видях зад масата и познатия американски офицер, когото търсех и накарах Розета да се наредим на редицата, на която той раздаваше храна, за да имаме възможност да поговорим с него. Заедно с другите нещастници и ние чакахме доста и най-после дойде и нашия ред. Офицерът ни позна и ни се усмихна с блестящите си зъби.

– Как сте? Не сте ли заминали още за Рим?

Като му показах моите и Розетините дрехи, отвърнах:

– Виж на какво приличаме.

Той ни погледна и разбра.

– От снощната бомбардировка ли?

– Да, и изгубихме всичко. Бомбите разрушиха къщичката, където се бяхме подслонили и оставили куфарите си. Те останаха под развалините заедно с храната, която ни дадохте.

Сега вече той не се усмихна. Особено видът на Розета с изцапано и окаяно лице беше за окайване.

– Храна мога да ви дам както вчера и някоя и друга дреха за

обличане. Но повече от това нещо друго не мога да сторя за вас.

– Помогни ни да се върнем в Рим – помолих го, – там си имаме къща и дрехи, и вещи, и всичко останало.

Но той отговори както предния ден:

– В Рим ние още не сме влезли, как ще влезеш ти?

Не отвърнах нищо, млъкнах. Тогава той взе от купа няколко кутии консерви, даде ни ги и каза на един италианец с бяла лента да ни придружи до един друг пункт, където раздавали дрехи. Изведнъж, преди да се простим с него и да последвам италианеца, не зная защо, му казах:

– Моите родители живеят наблизко, във Валекурса, или по-скоро живеехме там, защото сега не зная къде са. Помогни ни, моля ти се, да идем поне до там. Там познавам всички и даже родителите ми да ги няма, ще намеря начин да се оправя.

Той ме изгледа и отвърна любезно, но твърдо:

– Невъзможно е да използвате военните средства за превоз. Забранено е. Само италианците, които работят за американските войски, могат да си служат с нашите превозни средства, и то служебно. Съжалявам, не мога да направя нищо повече за вас.

Като рече това, той се обърна към другите две жени зад нас и аз разбрах, че няма какво повече да ни каже, и последвах италианеца с бялата лента.

Като излязохме на пътя, италианецът, който бе чул разговорът, ни обясни:

– Вчера имаше един случай с двама евакуирани – мъж и жена; позволиха им да се завърнат в селото си с военна кола, но те успяха да докажат, че през зимата са дали подслон на един английски пленник. За да ги наградят, направиха изключение за тях и им помогнаха да се приберат в селото си. Ако вие двете сте имали възможност да извършите нещо подобно, смятам, че не ще бъде трудно да стигнете до Валекурса.

Розета, която до момента не бе продумала дума, неочаквано извика:

– Мамо, не си ли спомняш за двамата англичани? Можем да им кажем за тях.

По една случайност англичаните, преди да си заминат, ни бяха оставили една бележка, написана на техния език, подпикана от двамата, която бях оставила в торбичката при парите си. Парите бяха останали много малко, но бележката трябваше да е при тях. Бях я забравила, но при думите на Розета бръкнах бързо в джоба си и я намерих. Двамата англичани ме бяха помолили при пристигането на съюзническите войски да я предам на някой офицер; тогава извиках радостно:

– В такъв случай сме спасени!

Разказах на италианеца случката с двамата англичани, как ние двете единствени бяхме им оказали гостоприемство на Коледа, защото другите евакуирани ги беше страх, и как двамата си бяха заминали на следния ден, а веднага след това бяха дошли германците да ги търсят.

Италианецът каза:

– Сега елате с мен да вземете малко дрехи. После ще идем в шаба и ще видите, че ще получите, каквото желаете.

Отидохме в една къща, където раздаваха дрехи. Там ни дадоха по един чифт ниски обувца с гума, три четвърти зелени чорапи, по една пола и една блуза от същия цвят. Това бяха дрехи, които носеха жените от техните войски, и ние ги облякохме с радост, защото нашите представляваха мръсни, изцапани с кал дрипи. Дадоха ни и един сапун, използвахме случая да си измием лицата и ръцете и да се срещим. В този вид можехме да се представим вече и италианецът каза:

– Браво, сега вече приличате на хора, защото преди малко наподобяхте дивачки. Елате да ви заведе в шаба.

Щабът се намираше в друга къща. Качихме се по една стълба. Там навсякъде имаше много военни полицаи, които ни питаха къде отиваме и проверяваха. От един етаж на друг, сред поток от разминаващи се войници и италианци, стигнахме до последния. Италианецът заговори с един американски войник на пост пред една врата, после се върна при нас и каза:

– Не само се интересуват от случая, но и веднага ще ви приемат. Седнете на това канапе и чакайте.

Чакахме много малко. Само след пет минути войникът ни извика и въведе в стаята. Тя беше съвършено празна, с изключение на едно бюро, зад което седеше рус мъж на средна възраст, с червени мустаци, синкави очи, сипаничаво лице, пълен и добродушен. Беше с мундир, но аз не познавах техните чинове, после узнах, че бил майор. Пред бюрото имаше два стола и той, като стана при влизането ни, учтиво ни покани да седнем, след което седна и той самият.

– Желаете ли да запушите? – запита на добър италиански език, поднасяйки ни пакет цигари.

Отказах и той веднага започна:

– Казаха ми, че сте имали някаква бележка за мен.

– Ето я – казах аз и му я подадох.

Той я взе, прочете я два-три пъти много внимателно, след това много сериозно, гледайки ме втренчено, каза:

– Тази бележка е много важна за нас. С нея ни давате ценни сведения. Отдавна бяхме без сведения за тия двама военни и сме ви много благодарни за това, което сте сторили за тях. Кажете ми как изглеждаха.

Описах му ги, както можах:

– Единият рус, нисък, със заострена брадичка, другият висок, слаб, мургав, със сини очи.

– С какви дрехи бяха облечени?

– С черни куртки, доколкото си спомням, и с дълги панталони.

– Шапки имаха ли?

– Да, нещо като военни шапки.

– Въоръжени ли бяха?

– Да, имаха пистолети. Показаха ми ги.

– Какво смятаха да правят, като ви напуснаха?

– Искаха да преминат през планините до фронта, да го пресекат и да отидат в Неапол. Цялата зима прекарвали при един селянин под Монте дела фате и се надяваха да стигнат фронта и да го преминат. Но струва ми се, че не са успели, защото всички казваха, че не било възможно да се премине, имало много германски патрули, стрелба с картечници и оръдия.

– Действително – отвърна той – те не са успели да минат, защото не са стигнали до Неапол. На коя дата бяха при вас?

Казах датата и той продължи след миг:

– За колко време бяха при вас?

– Само един ден и една нощ, защото бързаха и ги беше страх от предателство. И действително, тъкмо си бяха отишли, и при нас пристигнаха германци да ги търсят. При нас англичаните прекараха първия ден на Коледа, ядохме заедно кокошка и пихме малко вино.

Той се усмихна и каза:

– Кокошката и виното, което сте споделили с тях, означават само една малка част от онова, което ви дължим. Сега кажете ми какво желаете да направя за вас.

Тогава му разказах всичко, че няхахме храна, че не можехме да останем във Фонди, защото няхахме къща, тъй като бомбардировките я бяха разрушили през нощта, че искахме да отидем в родното ми село Валекурса, където живееха родителите ми и където, ако не друго, бихме могли да се подслоним в бащината ми къща.

След като ме изслуша внимателно, той каза:

– Това, което искате е забранено, но нали беше също така забранено да се дава убежище на англичани през време на германската

окупация? – Той се усмихна, усмихнах се и аз. След миг продължи: – Ще направим така: аз ще кажа, че заминавате с кола с един наш офицер, за да съберете сведения по планините за тези двама наши загубени военни. И без това ние щяхме да проучим техния случай, но не и във вашето село, разбира се, където е невъзможно да са минали. Това означава, че офицерът най-напред ще ви придружи във Валекурса, а после ще отиде да направи своята анкета.

Поблагодарих му и той отговори:

– Ние сме, които ви благодарим, а сега кажете ми имената си.

Казах му ги, той записа всичко внимателно, после стана да се сбогува с нас и ни придружи учтиво до вратата, където ни предаде на войника, комуто каза нещо на английски. Войникът в миг стана също много любезен и ни покани да го последваме.

Отидохме с него до дъното на коридора в една празна, но чиста стая с две походни военни легла. Каза ни, че тая нощ щели сме да преспим там, а на следния ден, според нареждането на майора, ще отидем на друго място. Остави ни, затваряйки вратата.

Седнахме на леглата с въздишка на облекчение. Сега вече се чувствувахме съвсем различно от преди. Имахме чисти дрехи, бяхме се измили, имяхме консерви за храна, две походни легла за спане, покрив над главите си и имяхме, което беше най-важното, надежда за идните дни. С една дума бяхме преобразени и това се дължеше на майора и на неговите добри думи. Много пъти съм мислила, че с човека трябва да се отнасяш като с човек, а не като с животно, а да се отнасяш с човека като с човек, означава да му дадеш възможност да бъде чист, да има чист дом, да му окажеш внимание и уважение и над всичко – да му вдъхнеш надежда за бъдещето. Ако не постъпиш така, той, човекът, е способен на всичко, малко му трябва да се превърне в звяр и да се държи като звяр, излишно е да искаш от него да се държи като човек, щом като искаш той да не е човек, а звяр.

Но стига! Прегърнахме се с Розета, аз я целунах и казах:

– Ще видиш, че сега всичко ще се нареди, този път вече наистина. Ще прекараме няколко дни на село, ще се храним добре, ще си отпочинем, ще се върнем в Рим и всичко ще тръгне както преди.

Бедната ми Розета каза: „Да, мамо“ като агне, което не знае, че го водят на клане, и ближе ръката, която го влачи към ножа.

За съжаление тази ръка беше моята, аз не знаех, че лично я влачех на заколение, както ще се види по-нататък.

Същия ден, след като се нахранихме с консерва, дрямахме през

целия следобед на походните легла. Нямахме никакво желание да скитаме по улиците на Фонди, защото градът беше много мрачен с тълпите дрипави нещастни хора, пълен с войници и развалини, които на всяка крачка напомнях за войната. От друга страна, бяхме още много изтощени. Тъй като бяхме прекарали нощта на открито и бяхме преживели толкова страдания и вълнения, ние се чувствувахме смазани от умора. Така че заспахме. От време на време се събуждахме и заспивахме отново. Моето походно легло беше до прозореца, който нямаше капаци. От него се виждаше синьото небе и всеки път, когато се пробуждах, забелязвах как светлината променя посоката и силата си, тъй като слънцето се местеше на хоризонта от юг към запад. И този ден се чувствувах щастлива както предния, когато бях слушала гърмежите на оръдието, но този път бе заради Розета; тя спеше жива и здрава до моето легло след толкова прекеждия и опасности.

Мислех си, че след всичко бях издържала на бурята на войната, успяла да спася здрава себе си и своята дъщеря. Розета беше здрава, аз също, не беше ни се случило нищо много тежко, скоро щяхме да се върнем в Рим, в нашия апартамент. Аз щях да отворя отново магазина си и всичко щеше да тръгне както преди. Дори по-добре от преди, защото годеникът на Розета, който сигурно е останал жив и здрав, щеше да се върне от Югославия и щяха да се оженят. В полудрямката си изпитвах особена радост при мисълта за сватбата на Розета. Представях си я как излиза от вратата на църквата, огряна от слънце, облечена в бяла булченска рокля, с венец от портокалови цветове около главата, под ръка с младоженеца и зад нея аз и всички наши роднини и приятели, усмихнати и щастливи. Но не ми стигаше да си ги представя на църковния праг, а отскачах малко по-назад, в самата църква, и си ги представях коленичили пред олтара пред свещеника, който им говори за правата и задълженията на брака. Но и това не ме задоволяваше и правех друг скок, този път напред, и виждах Розета с първото ѝ дете. Представях си, че стоим тримата около масата: тя, аз и мъжът ѝ, и изведнъж от съседната стая проплаква бебе; виждах как Розета става да го вземе, как се връща на масата и като разкопчава пазвата си, дава му гърдата си да суче. А то улавя с устицата си и с двете си ръчички гърдата, Розета се навежда над него и сръбва с лъжицата от супата. Така вече бяхме на масата не трима, а четирима и ядяхме: мъжът на Розета, Розета, бебето и аз. И като виждах в просъница тази картина, мислех си, че вече съм баба и това не ми бе неприятно, защото за себе си вече не желяех любов, а исках да бъда стара жена, баба, да живея много години като баба и старица край

Розета и децата ѝ.

Докато си мечтаех всичко това, гледах изтегнатата върху походното легло Розета и се радвах, че е до мен, живо доказателство, че всичките ми мечти и копнежи не са сън и че скоро щяха да се превърнат в действителност, скоро, щом се върнехме в Рим и заживеехме стария си живот.

Настъпи вечерта, аз седнах на леглото и в полумрака се огледах. Розета още спеше. Беше си свалила полата и елечето и в полумрака видях голите ѝ рамене и ръце, бели и пълни като у здрава девойка. Комбинизонът ѝ се беше вдигнал над коляното, свито почти до устата ѝ, и бедрата ѝ бяха бели и пълни като раменете и ръцете. Запитах я дали иска да яде, а тя, без да се обръща, само поклати глава в знак на отказ. Попитах я тогава дали не иска да слезем долу по улиците на Фонди. Нов знак на отказ. Тогава легнах и аз и съм заспала наистина.

В действителност и двете бяхме изтощени от много вълнения и здравият сън приличаше като навиване на часовник, спрял от дълго време: ти навиваш, навиваш и навиването му сякаш няма край, защото часовникът е съвсем развит и няма сили да тръгне.

ГЛАВА ДЕВЕТА

На разсъмване бяхме събудени от някого, който тропаше силно на вратата, сякаш искаше да я издъни. Чукаше войникът, който беше ни обслужил предния ден и който, щом отворихме, ни предупреди, че колата, която щяла да ни отведе във Валекорса, чакала долу, трябвало да побърза. Облякохме се много набързо. Като се обличах, аз се чувствавах силна и отпочинала както никога; резултат естествено от дългия ободрителен сън. От бързината и енергията, с която Розета се изми и облече, разбрах, че и тя се чувства силна и бодра. Само майка може да разбере тези неща. Помнех я каква бе предния ден, изтощена от безсънието и вълненията, с лице, зацапано с изсъхнала кал, с вторачени и тъжни очи, и сега ми беше радостно да я гледам как седи на леглото със спуснати надолу крака, как се протяга, опъвайки ръце, повдигайки гръдния си кош с хубавите бели гърди, а те като че щяха да се пръснат под комбинизона ѝ, как отива до легена в ъгъла, налива студена вода от каната и се мие живо, блискайки вода не само на лицето си, но и на врата, на ръцете, на раменете, после със затворени очи поема наслуки кърпата и се изтрива енергично, до зачервяване, после взима полата си и я облича през главата, застанала по средата на стаята. Всички тези движения бяха съвсем нормални и аз съм я виждала да ги прави не зная колко пъти, но сега в тях чувствах младостта и възвърнатите ѝ сили, тъй както се чувства младостта и силата на дърво, неподвижно под слънцето, което едва движи листата си при лекия полъх на пролетния вятър.

Но стига за това! Облякохме се и изтичахме долу по още пустите стъпала на тази безлюдна къща. Пред вратата чакаше малка открита военна кола на съюзническите войски, с корави железни седалки. На кормилото ѝ седеше един английски офицер, рус, с червено лице и смутен, а може би и отегчен вид. Той ни посочи да седнем на задните седалки и ни каза на лош италиански език, че е получил нареждане да ни заведе във Валекорса. Не изглеждаше много любезен, но като че по-скоро от стеснение и свитост, отколкото защото не му бяхме симпатични. В колата имаше две огромни картонени кутии, пълни догоре с консерви и храна, и офицерът със същата стеснителност каза, че майорът ни ги изпращал с най-добри пожелания за щастлив път, като се извинявал, че не можел да се сбогува с нас, тъй като бил много зает. Докато траеха пригответленията, около нас се събраха доста евакуирани, които вероятно бяха

прекарвали нощта на открито, обкръжиха колата и ни гледаха мълчаливо, с ясно изписана по лицата им завист. Разбрах, че ни завиждаха, защото бяхме намерили начин да заминем от Фонди и още затова, че бяха видели консервите. Аз, да си призная, малко се възгордах, макар че изпитвах и известни угризения. Още не знаех колко малко в действителност бяхме за завиждане.

Офицерът запали мотора и колата потегли бързо през гъолове и развалини по посока към планините. Тръгна по едно странично шосе и много скоро, движейки се с голяма бързина, започна да се изкачва между две планини по тясна и дълбока долина, покрай един поток. Ние мълчахме, мълчеше и офицерът, ние защото ни беше омръзнало да разговаряме със знаци и звукове като глухоними, а той може би от стеснителност или защото не му беше приятно да ни служи за шофьор. При това какво можехме да кажем на този офицер? Че сме доволни, задето напускахме Фонди? Че майският ден беше прекрасен, небето лазурно, безоблачно и без вятър, а слънцето заливаше зеленото и плодородно поле с ярка светлина? Че отивахме в моето родно село? Че там щяхме, тъй да се каже, да бъдем като у дома си? Всички тези неща не го интересуваха и той с право можеше да ни каже, че не го интересуват, че той само изпълнява дълга си да ни откара до дадено място според получената заповед, затова беше по-добре да си мълчим. Той трябваше да кара колата и да не се разсейва. И все пак може да изглежда чудно, макар че мислех така, през цялото време изгарях от остро желание да го заприказвам, да разбера кой е, къде е семейството му, какво работи в мирно време, дали е сгоден и прочие. В действителност, както разбрах, след като опасностите бяха минали, аз започнах да изпитвам естествените чувства, присъщи на хората в нормални времена: т. е. интерес към другите и нещата извън мен и извън моята и на Розета читавост.

Започвах, с една дума, да живея отново, което значи да върша много неща без причина, просто по симпатия или хрумване, по увлечение или дори само така, за забавление. И този офицер дразнеше любопитството ми така както след дълго боледуване, като оздравее човек, започва да се интересува от всяко нещо, което попадне под очите му, дори и най-незначителното. Аз го гледах и забелязах, че косите му са наистина прекрасни, русозлатисти, с много къдри, лъскави и блестящи; те се натрупваха и се объркваха, а после изскачаха на малки немирни кичури. Изпитвах желание да протегна ръка и да погаля тези златисти коси, но не защото младежът ми се нравеше или ме привличаше по някакъв начин, не, само защото животът отново ми се харесваше, а неговите коси

бяха наистина живи. Същото това чувство изпитвах и към дърветата с млади листа, които тичаха насреща ми по шосето, и към чистия и гладък чакъл отвъд рова, и към лазурното небе, към яркото майско слънце. Всичко ми харесваше и аз жадно поемах впечатленията като човек, който изпитва отново желание да яде, след като от дълго гладуване е загубил вкуса към храната.

Страничният път, по който бяхме поели, след като известно време вървя успоредно с потока в тясната дълбока долина, накрая излезе на шосето, а потокът се превърна в бистра и широка рекичка, която течеше сред една по-широка долина. Планините сега бяха по-далеч от шосето и се спущаха полегато, не бяха вече толкова зелени, а каменисти и голи. На всяка стъпка пейзажът се изменяше, ставаше по-пуст, по-гол, по-суров. Това бе пейзажът, сред който бях израснала, и аз все повече го разпознавах, затова чувствата на боязън и страх, които неговият суров вид и самота будеха, се смекчаваха от части от друго чувство – че се връщам в едно място, което ми е близко. Пейзажът беше подходящ за разбойници, та дори и майското слънце не го правеше по-приветлив и по-гостоприемен. Пред очите се откриваха само сипеи и скали, склонове, осеяни с камъни и малко трева сред тях, а черният път, чист и лъскав, кръжаш между тия сипеи, приличаше на змия, пробудена от първата пролетна топлина. Не се мяркаха нито къщи, нито кошари, нито хижа, нито колиби, не се виждаха ни хора, ни животни. Аз знаех, че тази долина продължава гола, мълчалива и пустинна така с километри и че единственото селце, което се намира там, е моето родно село; то представляваше куп къщи, разположени от двете страни на пътя и около площада, където си издигаше църквата.

Дълго време колата летеше, ние мълчахме и после изведнъж на един завой в далечината се показа моето село. Всичко си бе така, както го помнех: започваше с по една къщичка от двете страни на шосето, които аз познавах добре. Бяха стари къщи, назидани от камък, взет от ония планини, без мазилка, скромни, с покриви от керемиди, зеленясали от мъх.

Изведнъж ми стана някак неудобно от английския офицер, който изглеждаше отегчен, че трябва да ни кара, и някак инстинктивно го потупах с ръка по рамото, като му казах, че ще слезем тук, защото бяхме стигнали. Той спря отведнъж и аз, вече леко разкайвайки се, че го бях накарала да спре, казах на Розета, че сме пристигнали и трябва да слезем. Така слязохме на пътя, офицерът ни помогна да свалим двете големи картонени кутии с провизии, които сложихме на главите си.

Неочаквано, като се усмихна, офицерът ни каза почти сърдечно на италиански: „Желая ви щастие!“, после направи бърз полукръг с колата и потегли като ракета. След няколко мига изчезна зад завоя и останахме сами. Едва тогава забелязах дълбоката тишина и пълната самота на местността. Не се виждаше никой, не се чуваше никакъв шум освен лекия и приятен полъх на пролетния вятър, който духаше над долината. После, като огледах пас двете къщурки в началото на селото, забелязах нещо, което не бях видяла в първия момент: прозорците им бяха затворени, капациите залостени и вратите на долните етажи заковани с кръстосани летви. Помислих си, че селото е евакуирано, и за първи път си дадох сметка, че може би съм сгрешила, като напуснах Фонди. Там наистина имаше опасност от бомбардировки, но имаше толкова хора и нямаше да бъдем сами. Неочаквано сърцето ми се сви. За да си дам кураж, казах на Розета:

– Възможно е в селото да няма никой, може би всички са евакуирани. В такъв случай няма да се спираме, а ще тръгнем за Валекорса, която е на няколко километра оттук. Или ще се качим на някой камион, то ва шосе е оживено и по него винаги минават хора.

Почти в същия миг, като потвърждение на думите ми, ето че откъм завоя се зададе колона от камиони и военни коли. Това ни окуражи: бяха съюзнически, значи приятелски, и в случай на беда бихме могли да прибегнем до тях, както бяхме направили във Фонди. Дръпнах се с Розета встрани от шосето и изгледах колоната, докато се изниже пред нас. На чело, в открита кола, подобна на тази, с която бяхме дошли, седяха трима офицери със знаме. То бе трицветно знаме: синьо, бяло и червено – французкото, а както по-късно научих, и офицерите били френски офицери, с шапки във формата на кръгла тенджерата, с твърда козирка над очите. Зад тази кола следваха много еднакви камиони, пълни с войници, но не такива, каквито бяхме виждали дотогава, а мъже с тъмни кожи и лица като на турци, доколкото можеше да се съди и по червените им пояси, с които бяха препасани, и белите чаршафи, върху които носеха тъмни пелерини. Впоследствие научих и техния произход: били от Мароко, мароканци, и както ми се струва, тази страна е много далеч, намира се в Африка и ако не бе войната, тези мароканци никога нямаше да дойдат в Италия. Колоната не бе много дълга, изниза се за няколко минути, навлизайки навътре в селото, и завърши с една кола, подобна първата, след което пътят отново опустя.

– Сигурна съм, че са съюзници – казах на Розета, – но не зная каква раса са. Кой ги е виждал някога?

После поех нагоре по пътя към селото.

Малко преди селото планината надвисва над пътя с една скала, под която има нещо като пещера и вътре извор. Както вървахме с кутиите храна на саръците си, казах на Розета:

– Това е пещера с извор. Да се доближим, че съм много жадна.

Казах това, но всъщност исках да хвърля вътре поглед, защото като дете и после като момиче ходех в тая пещера всеки ден за вода, и то по няколко пъти, с медния бакър на глава, и се спирах да поприказвам с другите жени, които също ходеха там за вода. Понякога намирах там селяни от близките села с гюмчета, пренасяха вода с магаретата, защото този извор беше прочут с водата си: тя не пресъхваше и през лятото и беше ледена и обилна. Бях много привързана към тази пещера и си спомних, че като дете тя ми се струваше тайнствено място, което ме плашеше и привличаше едновременно. Често се навеждах над края на басейнчето, което беше иззидано, оглеждах се в черната вода и дълго наблюдавах туфите венерин косъм, които закриваха извора. Обичах да съзерцавам обрнатия си образ, ясен и оцветен, обичах да се вирам във венериния косъм, толкова хубав със зелените си листа и черни като албанос стебълца, радвах се на кадифения мъх, поръсен с блестящи сребърни капчици вода и осеян с червени цветя, които покриваше скалите. Но най-вече ме привличаше пещерата, защото на село някой ми беше разказал една легенда, според която, ако бих се потопила без страх във водата и бих плувала все по-надълбоко, щях да се намеря неочаквано в някакъв подземен свят, много по-хубав от горния, а в него се намирали много пещери, пълни със съкровища, джуджета и феи. Тази легенда ми беше направила голямо впечатление и дори когато станах девойка и вече не вярвах на приказките и знаех, че са плод на фантазията, никога не се навеждах над извора, без да си спомня легендата и без да изпитам несигурност и колебание, като че приказката не бе измислена, а истинска и аз можех, ако искам, да се потопя във водата, да слеза на долния свят и се намеря във вълшебните пещери на феите.

И така ние отидохме до пещерата, аз оставих на земята кутията, изкачих двете стъпала и се надвесих над извора, притискайки гръд към перваза на басейнчето, под висящите сталактити, които както някога продължаваха да сълзят, обвити в зелен блестящ мъх. И Розета се надвеси. Аз за миг погледнах отраженията на лицата ни в черната неподвижна вода и въздъхна при мисълта за многобройните не толкова хубави неща, които се бяха случили от времето, когато като дете се навеждах над същата тази вода и се оглеждах по същия начин. Под гъстата трева в

дъното на басейнчето, както някога се виждаше леко набраздяване на водата, причинено от извора, и аз си помислих, че той щеше да продължава да блика вечно, леко и спокойно, дори тогава, когато всички, и аз, и Розета, изчезнем от този свят и споменът за тази страшна война изbledнее и почти се забрави. Така всичко беше свършено, помислих в себе си, и аз вече не бях дете, а имах голяма дъщеря, а изворът не свършваше, и продължаваше да блика както винаги.

Наведох си, пих вода и мисля, че една сълза се търколи от очите ми във водата. Розета до мен също пи и не забеляза нищо. После избърсахме устата си, сложихме кутиите отново върху саръците и се запътихме към селото.

Както си представих, селото беше пусто. Не беше нито бомбардирано, нито през него бяха минали войски, но бе изоставено. Къщите, и те бяха всички бедняшки, от недялани камъни, без мазилка, прилипени една до друга покрай пътя, не бяха докоснати. Прозорците им обаче бяха затворени и вратите залостени. Повървахме малко между два реда мъртви къщи, които ме всяваха едва ли не чувство на страх, както когато се минава през гробища и човек мисли колко много хора се намират под надгробните плочи. Минахме пред моя роден дом. И той беше затворен и вратата залостена, така че се отказах дори да почукам, и без да кажа нищо на Розета, ускорих крачките си. Най-после стигнахме до едно открито възвишение със стъпала, на върха на което са намираще църквата – истинска селска църквица от стари почернели камъни, бедна, без скулптури и други украшения. Площадът си беше такъв, какъвто го помнех – с широки гранитни тъмни стъпала, с бяла каменна ивица, петшест платанови дървета, засадени в безпорядък, които сега, както винаги напролет, бяха отрупани със светли листа, а малко встрани имаше стар кладенец със зид от същия почернял камък от църквата и с ръждясъл чекрък. Забелязах, че под свода, поддържан от две колони, вратата на църквата беше полуотворена, и казах на Розета:

– Знаеш ли какво ще направим? Църквата е отворена, да влезем да поседнем малко, за да си починем, и после ще продължим пеша до Валекурса.

Розета не промълви дума и ме последва.

Влязохме и аз по много белези веднага разбрах, че църквата е била ако не нарочно опустошена, то поне обитавана от войници и превърната в обор.

Църквата беше дълга и тясна, с варосани стени, таванът ѝ бе от черни греди и в дъното – олтарът, над който висеше квадратна картина,

изобразяваща Богородица с Христос. Сега олтарът беше опустошен, без никаква украса, картината все още стоеше, изкривена на една страна сякаш от земетръс. Колкото до пейките, които някога седяха наредени в двойна редица и стигаха до самия олтар, сега всички бяха изчезнали освен две, сложени обратно, надлъж една срещу друга. Между тях на пода имаше много пепел и няколко черни главници – признак, че тук бяха палили огън. Църквата се осветяваше от един огромен прозорец над портала, на който някога стъклата бяха цветни. Сега от тях се виждаха счупени остатъци и в църквата беше светло като ден. Доближих се до двете пейки, обърнах едната с лице към олтара и сложих върху нея голямата кутия, после казах на Розета:

– Ето какво нещо е войната, дори църквите не почитат.

После седнах и Розета направи същото.

Изпитвах чувство на човек, който се намира в свято място и все пак няма желание да се моли. Повдигнах очи към старата картина на Богородица, цялата опустошена, която сега не гледаше надолу, към пейките, а косо, към тавана, и си помислих, че ако исках да се моля, преди това трябваше да изправа тази картина. Но може би въпреки това не бих могла да се моля, защото стоях изтръпнала, не чувствавах нищо, бяха като тресната. Надявала се бях да намеря отново родното си село и хората, между които бях отраснала, и дори родителите си, а ето че намерих черупката празна: всички бяха избягали, може би и Богородица бе отвратена, че са я осквернили и че са изкривили изображението ѝ.

Погледнах Розета. Тя бе склонила ръце и се молеше до мен, едва помръдвайки устни. Тогава прошепнах:

– Добре правиш, че се молиш... помоли се и за мен... мен сърце не ми дава.

В същия миг чух шум от гласове и стъпки откъм вратата, обърнах се и като в мълния видях, че на прага се мярна нещо бяло, което веднага изчезна. Стори ми се обаче, че разпознах един от ония странни войници, които бях видяла малко преди това по пътя в камиони. Обзе ме внезапно безпокойство, станах и казах на Розета:

– Да си вървим... по-добре е да си вървим.

Тя стана, като се прекръсти. Помогнах ѝ да сложи едната кутия на глава, аз също си сложих другата и тръгнахме към изхода.

Понечих да бутна вратата, но сега тя се оказа затворена и аз се намерих лице с лице с един от ония войници, който приличаше на турчин, с черно сипаничаво лице, с червен фес над черни лъскави очи, увит с черна пелерина върху бял чаршаф. Той сложи ръка на гърдите ми и ме

блъсна назад, казвайки нещо, което не разбрах. Зад него видях, че има и други, не мога да кажа колко, защото той ме сграби за ръката и ме повлече навътре в църквата, докато останалите, и те увити с бели чаршафи, с черни пелерини, влязоха с устрем.

Извиках:

– Полека, какво правите! Ние сме бежанки!

В същото време изпуснах картонената кутия, тя падна и от нея се изтъркулиха всички консерви. Започнах да се боря, защото той ме беше хванал през кръста и тежеше отгоре ми, а тъмното и озверяло лице се притягаше към моето. Тогава чух сърцераздирателния писък на Розета. Помъчих се с всички сили да се отскубна, за да се притека на помощ на Розета, но той ме държеше здраво и аз направо се борех, защото той беше много по-силен от мене, и макар че му бях забила един юмрук в брадата и му тласках назад лицето, усещах, че ме влачи навътре към десния полутъмен ъгъл на църквата. Тогава извиках и аз много по-силно от Розета и сигурно в този вик съм вложила цялото си отчаяние не само заради това, което ставаше с мен тогава, но и за всичко, което ми се бе случило дотогава от деня, когато напуснах Рим. Но той ме улови за косите и със страхотна сила ме задържа, сякаш искаше да ги изтръгне от главата ми, продължавайки да ме блъска назад, така че изведнъж усетих как падам на земята и наистина паднах заедно с него. Сега той беше отгоре ми, аз се защитавах с ръце и крака, но той притискаше главата ми към пода, дърпайки косите ми с едната си ръка, докато с другата бъркаше под полата ми и я отмяташе нагоре към корема. После се мушна между краката ми. Изведнъж изкрещях от болка, защото ме беше хванал за космите със същата сила, с каквато ми дърпаше косите на главата, за да не мърдам. Усещах как силите ми отслабват, задъхвах се, а през това време той ми теглеше космите до болка. Със светкавична бързина си спомних, че мъжете са много чувствителни в слабните и плъзнах ръка към корема му, като срещнах неговата. Като усети моята ръка, той може би си помисли кой знае какво, че му се отдавам или искам да му помогна да направи удоволствието си, така че поотпусна както косите, тъй и космите ми и дори се усмихна с една отворителна усмивка, разкриваща черни, проядени зъби. Ала аз протегнах ръка по-отдолу, сграбих тестикулите му и ги стиснах с все сила. Той изрева, хвана ме отново за косите и удари силно главата ми на пода, толкова силно, че почти не изпитах болка, защото тутакси съм загубила съзнание.

Не зная колко време беше минало, когато дойдох на себе си. Разбрах, че съм просната в един полутъмен ъгъл на църквата, че войниците

са си отишли и наоколо витаеше пълна тишина. Главата ме болеше отзад на тила, други болки не чувствавах и разбрах, че на онова чудовище не беше му се отдало да извърши, каквото искаше, защото го бях стиснала силно за чувствителното място и ми беше ударил силно главата, аз съм загубила съзнание, а с безчувствена жена е трудно да се действа. Не беше ми направил абсолютно нищо и защото, както разбрах по-късно, другарите му го извикали да държи Розета и той ме оставил и заедно с другите беше задоволил похотта си с дъщеря ми.

За съжаление Розета не беше загубила съзнание и беше видяла с очите си и изпитала с чувствата си всичко, което се бе случило с нея.

Лежах просната на пода, почти неспособна да се помръдна. После се опитах да стана, но усетих остри болки в тила. Направих обаче усилие, станах на крака и се огледах. Отначало не видях нищо друго освен пода на църквата, осеян с разпилени консерви, изтъркулени от двете кутии в момента на нападението. После вдигнах очи и видях Розета. Бяха я завлекли или може би тя беше избягала под олтара. Лежеше по гръб с дрехи, заметнати над главата ѝ, която не се виждаше, гола до кръста надолу. Краката ѝ бяха разкрячени, както я бяха оставили, виждаше се белият като мрамор корем и русите къдрави косми като главица на агънце. От вътрешната страна на бедрата ѝ имаше кръв, както имаше и по космите. Помислих, че е мъртва и поради кръвта, макар че бях разбрала, че това е кръвта на похитената ѝ девственост. Все пак това бе кръв и навеждаше на мисли за смърт. Доближих се и повиках тихо:

– Розета! – Почти не се надявах, че тя ще ми отговори.

И наистина тя не ми отговори, нито се помръдна. Убедих се тогава, че наистина е мъртва, и като се надведох над нея, смъкнах ѝ дрехите от главата. Тогава видях, че тя ме гледа с широко отворени очи, без да издава звук и без да помръдва; така тя никога не ме бе гледала. Това бе поглед на животно, уловено в капан, което не може да помръдне и очаква последния удар на ловеца.

Тогава седнах до нея под олтара, обвих с ръка кръста ѝ, повдигнах я, привлякох я до себе си и прошепнах:

– Златно чедо...

И не можах да промълвя нищо друго, защото заплаках. Сълзите ми капеха, стичаха се до устата ми и аз ги поглъщах, а те бяха горчиви, наистина горчиви сълзи, набрали в себе си всичката горчивина на живота ми. Докато плачех обаче, започнах да оправям бавно дрехите ѝ. Най-напред извадих кърпичката от джоба си, изтрих с нея още топлата кръв от слабините и корема, смъкнах ризата, после полата, все ридайки.

Прибрах гърдите ѝ, които ония чудовища бяха измъкнали навън, и за-
копчах елека ѝ. Най-накрая извадих едно гребенче, което ми бяха дали
англичаните, и дълго ресах разчорлените ѝ коси. Тя се остави да върша
с нея, каквото искам, неподвижна и безмълвна. Аз сега вече не плачех и
съжалявах, че не мога нито да плача, нито да викам, нито да проклинам.
Само я запитах:

– Ще имаш ли сили да излезем оттук?

Тя отвърна „да“ съвсем тиха и аз ѝ помогнах да стане. Залиташе,
беше много бледа и така, както я поддържах, двете тръгнахме съм изхо-
да. Като стигнахме до средата на църквата при двете пейки, аз ѝ казах:

– И все пак ще трябва да приберем храната в кутиите. Не можем да
я оставим тук. Имаш ли сили?

Тя отново отвърна „да“ и аз изпълних кутиите с разпилените по по-
да консерви, дадох ѝ едната, да я сложи на саръка си върху главата, дру-
гата взех аз и излязох.

Тилът на главата ми ме болеше неизказано силно и излизайки от
вратата, усетих, че ми причернява пред очите, но си дадох смелост, мис-
лейки за мъжете, които в момента изстрадваше Розета. Така съвсем бав-
но слязохме по хлъзгавите стъпала, огрени от високо издигналото се
слънце, заливащо с ярка светлина почернелия гранит. От мароканците
нямаше и следа. След като бяха сторили, каквото бяха сторили, те си бя-
ха отишли, слава на бога, може би за да повторят същото в някое друго
място на околността. Пресякохме селото между двете редици смълчани
и залостени къщи и поехме по главния път, слънчев, чист, светъл, в про-
летния вятър, който нежно полъхваше в ушите ми, сякаш нашепвайки
ми, че не бива да си отчайвам, защото животът си течеше както преди,
както винаги. Вървели сме така може би километър, без да проговорим,
много бавно. Но накрая, понеже започна да ми става зле от болките в
главата, а схващам, че и Розета изнемогва, казах:

– Ще спрем при първата къща, която срещнем, и ще останем там до
утре сутринта, да си починем.

Тя не каза нищо. Така започна онова нейно мълчание, което я беше
сковало в момента, когато мароканците я бяха изнасилили, и което ще-
ше да продължи толкова дълго време. Повървахме така още известно
време, докато не видях да се задава насреща ни малка открита военна
кола, съвсем подобна на онази, която ни беше довела дотук. В нея има-
ше двама френски офицери, разбрах по шапките им. Изведнъж нещо ме
тласна и аз застанах по средата на шосето и започнах да махам със сво-
бодната си ръка. Те спряха. Доближих и извиках яростно:

– Знаете ли какво ни сториха ония турци, които командувате? Знаете ли какво се осмелиха да извършат на едно свято място, в църквата, под очите на дева Мария? Кажете, знаете ли какво сториха?

Те не разбираха и ни гледаха учудени. Единият от тях беше мургав, с черни мустаци и червено лице, пращящ от здраве, другият блед, рус, с късогледни гълъбови очи.

Аз продължих да крещя:

– Опропастиха дъщеря ми, да, опропастиха я завинаги, дъщеря ми, която беше ангел, а сега е нещо по-лошо от мъртва. Знаете ли какво ни сториха?

Тогав мургавият офицер вдигна ръка, направи знак, като че искаше да каже „стига“, и повтори на италиански с френски акцент:

– Мир, мир...

Но аз му изкрещях:

– Да, мир, прекрасен мир, това е вашият мир, копелета!

Русият каза нещо на мургавият, като му даде да разбере, че съм луда, защото се чукна по слепите очи и се усмихна.

Но аз, загубила ума си, изкрещях:

– Не, не съм луда, вижте...

Като захвърлих на земята кутията, изтичах до Розета, останала назад по средата на шосето неподвижна с кутия си на главата. Розета не се помръдна, нито ме погледна, а аз, дръпвайки, повдигнах роклята ѝ нагоре и открих белите ѝ прави и събрани крака. Знаех, че ѝ бях изчистила кръвта и че може би едва ли бе останала някаква следа от нея, но като я открих видях, че кръвта отново течеше и бедрата ѝ бяха окървавени чак до колената. Беше светла кръв, която блестеше на слънцето

– Ето, вижте и кажете пак, че съм луда! – изкрещях извън себе си, плашена от кръвта.

В същия миг усетих, че колата изфуча бързо край мен, и като станал, я видях да изчезва зад завоя.

Розета продължаваше да стои подобно на статуя с кутия на глава, с вдигната ръка, за да я поддържа, и със събрани крака. Аз изведнъж изтръпнах да не би от уплахата да е полудяла и като ѝ смъкнах полата, казах:

– Дете мое, защо не говориш, какво ти е? Проговори на майка си...

Тогава съвсем спокойно тя каза:

– Нищо ми няма, мамо! То е нещо съвсем естествено и вече почти спира.

Въздъгнах, защото се бях много уплашила, че от случилото се бе

обезумяла, и я запитах поободрена:

– Сега можеш ли да повървиш още малко?

– Да, мамо – отвърна тя и аз, като качих кутията отново на главата си, поех с нея по главното шосе.

Извървахме още около километър, а мене главата ме болеше много и от време на време едва не загубвах съзнание, причерняваше ми, сякаш слънцето и всичко наоколо изчезваше. Най-после на един завой, забелязахме един хълм, облегнат до високи планини, покрит с храсти. На върха му между храстите се виждаше колиба, подобна на ония в Сант Еуфемия, построена от селяните за заслон на добитъка.

– Не мога повече – казах аз, – сигурно и ти си уморена. Сега ще се качим до колибата, ако има селяни, хора са, ще ни позволят да пренощуваме. Ще останем днес и утре и щом се почувствуваме отпочинали, ще продължим пътя.

Както обикновено тя не каза нищо, но аз бях вече по-спокойна, защото разбрах, че не е луда, а само не беше още на себе си, естествено след онова, което ѝ се беше случило. Но чувствавах, че тя не е вече предишната, не нещо се е променило не само в тялото ѝ, но и в душата ѝ. И аз, макар че ѝ бях майка, няхах право да я запитвам какво мисли и чувствавах, знаех, че ще ѝ докажа всичката си обич само като я оставя на мира.

Поехме по една пътечка, която лъкатушеше сред храстите по посока на колибата, и най-сетне, след дълго изкачване, стигнахме. Както бях предположила, това бе овчарска колиба, построена от сух каменен зид, дървена врата и сламен покрив, който слизаше почти до земята. Оставихме кутиите и се помъчихме да отворим вратата, но тя имаше желязно резе, бе заключена с катинар и самата скована от дебели дъски. Немислимо да я насилим, защото дори мъж не би могъл да стори това. Докато разтърсвахме вратата, чухме тихо блеене, след него друго като от кози, но не силно, както блеят козите, когато ги заключват на тъмно и искат да излязат, а слабо и тъжно.

– Затворили са вътре животните и са избягали... трябва да намерим начин да ги изкараме – казах на Розета.

Като казах това, отидох встрани от колибата и започнах да скубя сламата от покрива. Беше трудно, защото сламата беше сплъстена от дъжда, дима и времето, а освен това всеки свитък беше свързан с лико за подпорните клони. Но като поиздърпах по малко слама оттук-оттам и като поразхлабих свитъците, успях да отмахна няколко свитъка и да направя една доста голяма дупка на височината на зида.

В момента, в който отворих дупката, от нея се показа главата на една шарена коза. Тя качи краката си на зида, погледна ме със златните си очи и изблея.

– Хайде, скачай, хубавице – подканих я аз, но видях, че макар да се опитваше да скочи, тя нямаше сили. Разбрах, че животните бяха изтощени от глад и аз трябваше да ги измъкна навън. Тогава разширих дупката още малко, докато козата стоеше с крака на зида и ме гледаше, като блееше слабо. После я хванах за главата и врата, издърпах я, а тя направи усилие и изскочи навън. След нея се показа и друга и се помъчих да извадя и нея, после трета, четвърта. Накрая не се подаде никаква коза, но от вътре чух още блеене. Разширих пак дупката и скочих вътре. Видях две козлета точно под отвора, но те не можеха да скочат, защото бяха много малки. В единия от ъглите забелязах някаква купчинка. Доближих се. На земята, неподвижна, лежеше просната бяла коза. Едно козленце се беше свило пред нея, подвило краченца под корема си, протегнало вратле и бозаеше от вимето ѝ. Помислих, че козата лежи, за да кърми козлето, но като отидох до нея, разбрах, че е умряла. Разбрах го по отпуснатата ѝ глава, полуотворената ѝ уста и по мухите, накацали в ъглите на устата и очите ѝ. Козата беше умряла от глад, а трите козлета бяха живи, защото са сукали до последния дъх на майката. Взех ги едно по едно и като се подавах през дупката, положих ги вън на земята до зида. Сякаш им беше причерняло от глад, четирите освободени кози вече лакомо късаха и поглъщаха листата на храстите. Козлетата ги настигнаха и много скоро и едните, и другите изчезнаха, пасейки между храстите. Но тяхното блеене се чуваше все по-ясно и по-силно, като че след всяко поглъщане гласовете им се усилваха, сякаш тези нещастни животни искаха да ми кажат с гласа си, че се чувствуват по-добре и ми благодарят, че съм ги спасила от гладна смърт.

С големи усилия можах да измъкна умрялата коза навън и да я завлека далеч в храстите, за да не ни безпокои миризмата ѝ. После събрах сламата, която бях отскубнала от покрива, заедно с другата от разширяването на дупката, постлах я в единия ъгъл на колибата, като направих нещо подобно на постеля на сянка. Казах на Розета:

– Аз ще легна на сламата, искам да поспя малко. Защо не дойдеш и ти?

Тя ми отговори:

– Аз ще легна навън, на слънце.

Не ѝ казах нищо и си легнах. Стоях на сянка, но виждах през дупката на покрива синьото небе. Слънцето хвърляше отвесен сноп лъчи на

земята на колибата, осеян с черни топчета от козите, които блестяха подобно на лаврови зрънца. В колибата се усещаше приятният мирис на обор. Чувствувах костите си като смазани и разбрах, че от изтощение не бях дори способна да страдам истински за това, което се беше случило на Розета. Случилото се беше останало запечатано в паметта ми като нещо неразбираемо и невъзможно. Аз виждах хубавите бели крака със събрани хълбоци, виждах Розета изправена, неподвижна сред пътя и стичаща се по краката ѝ кръв чак до колената, виждах как тази кръв блести жива на слънцето. Колкото повече съзерцавах тази картина, толкова по-малко я разбирах. Най-после съм заспа.

Спаля съм малко, може би половин час, и изведнъж се събудих, скочих и започнах задъхано да викам Розета. Никой не ми отговори. Наоколо беше съвсем тихо, дори козите не се чуваха, кой знае накъде бяха забили. Извиках още веднъж, после, неспокойна, станах, изскочих от дупката, но Розета я нямаше. Обиколих колибата. Там бяха двете кутии с храната, опрени на зида, но нея я нямаше.

Уплаших се много да не се е отдалечила от срам и отчаяние или да не е отишла на шосето и в миг на безнадеждност да се е хвърлила под колелата на някоя военна кола. Дъхът ми спря, а сърцето ми заби силно в гърдите. Продължих да я викам, изправена до вратата на колибата, обръщайки се на всички страни. Но никой не ми отговори, може би защото не виках много силно, тъй като от вълнение ми се беше схванал гласът. Тогава оставих колибата и тръгнах наслуки през храстите.

Вървах по пътеката, която ту се разширяваше, светла и прашна, ту се губеше като несигурна следа между, високите храсти, и неочаквано се намерих на една скала, надвиснала отвесно над пътя. Там имаше едно дърво, а скалата на онова място беше вдлъбната като седалка, откъдето можеше да се гледа надолу и да се вижда голяма част от шосето, което лъкатушеше през тясната долина. По-долу от него пък беше леглото на потока, осеян с бели камъни, и две-три разклонения от бистра вода течаха между камъни и кичури зеленина. Седнах на скалата и се надвесих надолу. Тогава видях Розета долу, много далеч. Разбрах защо не ме беше чувала. Тя се намираще много по-ниско от шосето, сред каменистия поток и пристъпяше бавно, скачайки от камък на камък, като пазеше да не си намокри краката. От начина, по който ходеше, разбрах, че не беше слезла при потока от отчаяние или от друга душевна мъка.

След това видях, че се спира там, където потокът беше най-тесен и най-дълбок, че кляка и свежда лицето си до повърхността на водата, за да пие. След като пи, тя стана, огледа се за миг наоколо, после повдигна

полата си, откривайки краката си чак до кръста, и макар че беше много далеч, стори ми се, че видях тъмната струя засъхнала кръв, стичаща се до коленете ѝ. Тя клекна с разтворени крака, видях я да взема вода в шепата си и да я изсипва между краката. Тогава разбрах, че се мие. С отметната встрани глава, тя се миеше бавно, последователно и както ми се стори, без да се свини, че излага на слънцето и въздуха своите срамни части. Така всичките ми страхове отлетяха. Розета беше оставила колибата и беше слязла долу единствено за да се измие и трябва да си призна, че изпитах някакво чувство на болезнено разочарование. Естествено не бях се надявала тя да се убие, напротив, бях се уплашила да не го стори, но като я видях да върши нещо съвсем различно, изпитах разочарование и почти страх за бъдещето. Стори ми се, че тя се е огънала пред новата си съдба, започнала в църквата, когато бе загубила девствеността си от ония зверове, и че сегашното нейно упорито мълчание беше плод по-скоро на примирение, отколкото на гняв. Впоследствие, като размислих и когато това ми впечатление за съжаление се потвърди, разбрах, че в онези няколко мъчителни минути моята бедна Розета се беше превърнала рязко в жена както в тялото, тъй и в душата и беше станала твърда, опитна, горчива, вече без никаква мечта, без никаква надежда.

Дълго време я наблюдавах от скалата, а тя, като се изтри добре с все същото, почти животинско безсрамие, пое нагоре по потока, след което се покатери отново към пътя. Като го прекоси, аз станах от скалата и се върнах в колибата. Не исках да мисли, че съм я следяла. И наистина след няколко минути тя пристигна с лице не толкова успокоено, колкото лишено от всякакъв израз и аз, като се престорих, че съм гладна, макар че не бях, казах:

– Огладнях, искаш ли да хапнем?

С безизразен и безразличен глас тя отвърна:

– Ако искаш.

И така двете седнахме пред колибата на едни камъни, аз отворих няколко от ония сардели и отново бях някакси наясно, скръбно изненадана, като видях, че тя яде с апетит, дори лакомо. И този път естествено не се бях надявала, че няма да яде, напротив, но въпреки това, като я видях как стръвно се нахвърли на яденето, изненадах се, защото смятах, че след всичко, което ѝ се беше случило, яденето щеше да я отвращава. Не знаех какво да кажа, стоях като изглупяла и я гледах как бързо граби с пръсти парчета консервирано месо от отворените кутии и ги слага в устата си, после ги сдъвква яростно с широко отворени очи. Накрая ѝ казах:

– Мое златно дете, не бива да мислиш за това, което ти се случи в църквата, не бива никога вече да мислиш и ще видиш...

Но тя ме прекъсна сухо:

– Ако искаш да не мисля, престани най-напред ти да ми говориш за това!

Стана ми неудобно, защото гласът ѝ беше нов: раздразнен и едновременно сух и безчувствен.

Там горе прекарахме четири дни и четири нощи, вършейки все едни и същи неща, т. е. през нощта спяхме в колибата, в която влизахме през дупката на покрива, сутрин ставахме рано, ядохме консерви, получени от английския майор, утолявахме жаждата си на потока, почти без да си проговаряме или само когато беше наистина необходимо. През целия ден се разхождахме безцелно между храстите, понякога спяхме и следобед на земята, под някое дърво.

Козите, след като пасяха целия ден, се връщаха сами в колибата, ние им помагахме да скочат вътре и спяха заедно с нас, свити една до друга в единия ъгъл заедно с козлетата, които започнаха отново да сучат ту от една, ту от друга коза, вече напълно забравили умрялата си майка.

Розета беше все със същото настроение на безразличие, чувствувах я далечна и както пожела, аз вече не ѝ заговорих за онова, което се беше случило в църквата, Мъката, която изпитвах, си остана у мен забита като трън и болката ми не ще престане никога, защото никога вече не ще намеря начин да я изкажа. Нещо повече, що се отнася до тия четири дни, не зная защо, но съм сигурна, че Розета промени характера си именно тогава, било, като е размисля за своя сметка и по своему за онова, което се бе случило, било, променяйки се мимо волята си, несъзнателно, по силата на претърпяната обида, и стана свършено друг човек от това, което беше дотогава. Тук искам да отбележа, че отначало и аз се изненадах от нейната цялостна и коренна промяна – като от бяло на черно, но впоследствие, размисляйки върху случая, ми се стори, че според нейния характер това не може да бъде другояче. Вече споменах, че по природа тя бе склонна към едно удивително съвършенство, поради което, ако беше нещо, тя бе това нещо издъно и изцяло, без несигурности и колебания, така че дотогава и аз бях почти убедена, че имам дъщеря като светица. Това съвършенство на светица се дължеше, както вече казах, най-вече на нейната житейска неопитност и незнание и на него беше нанесен смъртен удар от станалото в църквата. Тогава то се бе променило в едно противоположно съвършенство, без ония полумерки, онази умереност и онова благоразумие, присъщи на обикновените, несвършени и

опитни хора. Дотогава Розета беше олицетворение на самата вяра, доброта, чистота, нежност, сега трябваше да очаквам, че от този момент нататък ще се обърне на другата крайност със същата липса на съмнения и колебания, със същата неопитност и непознание на живота. И често пъти в заключение на разсъжденията си по този болен въпрос съм си казвала, че чистотата не е нещо, което може да се получи по рождение като дар, така да се каже, на природа, но че тя се придобива чрез опита в живота и тоя, който я е придобил от рождение, рано или късно я загубва и толкова по-лошо я загубва, колкото повече е вярвал, че я е притежавал. Изобщо си мислех, че по-добре да се роди човек несъвършен и да стане постепенно ако не съвършен, то поне по-добър, отколкото да се роди съвършен и после да бъде принуден да се лиши от онова свое крехко съвършенство поради несъвършенството на опита си и на живота.

ГЛАВА ДЕСЕТА

През това време обаче консервите на английския майор намаляваха видимо, още повече, че Розета изглеждаше обзета от вълчата болест и така аз реших, че трябва час по-скоро да напуснем този хълм. Нямах смелост да отида във Валекурса или в някое друго място в околността, защото се страхувах да не срещна отново мароканците, които, доколкото разбрах, бяха се разпръснали из цялата местност на Чочария. Най-после казах на Розета:

– Добре е да се върнем във Фонди. Там сигурно ще намерим превозно средство да си идем в Рим, ако съюзниците са влезли вече в него. На всеки случай по-добре бомбардировки, отколкото мароканци.

Розета ме изслуша, замълча за миг и после каза нещо, от което в момента ме заболя:

– Не, за мене поне е по-добре мароканци, отколкото бомбардировки. Какво по-лошо могат да ми направят мароканците сега след това, което вече ми сториха – аз пък не желая да умирам!

Поспорихме още малко и накрая и тя се убеди, че е по-разумно да се върнем във Фонди. Сега вече с напредването на съюзническите войски на север бомбардировките вероятно бяха престанали. Така една заран напуснахме колибата и слязохме на шосето. Имахме, тъй да се каже, късмет, защото, след като оставихме да минат няколко военни камиона, които не вземаха граждани, ето че неочаквано се зададе един празен камион, идваше почти весело, сиреч летейки зигзагообразно по пустото шосе. Застанах по средата на шосето, размахвах ръце и камионът спря. На кормилото видях рус младеж със сини очи, облечен в хубава, червена фланела. Той спря, погледна ме и аз му извиках:

– Ние сме две евакуирани, искаш ли да ни откараш до Фонди?

Той изсвири с уста и отговори:

– Имаш късмет, тъкмо във Фонди отивам. Казваш, че сте две евакуирани, а другата къде е?

– Идва – отвърнах аз и дадох уговорения знак на Розета, която бях накарала да стои малко по-нагоре, зад един храст на пътеката, защото се страхувах от някоя нова лоша среща. Тя изскочи и дойде насреща ни, пристъпвайки по средата на огряното от слънцето шосе, държейки на глава единствената кутия, в която бяхме сложили останалите ни консерви. Сега можах да видя по-добре младежа и забелязах, че не беше

симпатичен поради нещо разпасано, просташко и дръзко, което имаше в сините му очи и прекалено червената му уста. Това неблагоприятно впечатление се потвърди, като забелязах начина, по който той наблюдаваше приближаващата се до камиона Розета. Той не я погледна в лицето, а впи поглед в гърдите ѝ, които поради протегнатата нагоре ръка, за да поддържа кутията, се бяха вдигнали и издуваха лекия плат на елека. С нахален смях той извика на Розета:

– Майка ти ми каза, че си евакуирана, но не каза, че си били хубава девойка.

После скочи навън, помогна ѝ да се качи до него, като настани мен от другата ѝ страна. Дадох си сметка, че не протестирах заради невъзпитаните му думи, докато, ако това бе се случило няколко дни по-рано, сигурно щях да откажа да се кача в камиона му. И си помислих изведнъж, че и аз се бях променила, поне по отношение на Розета. А през това време младежът запали отново мотора и камионът потегли.

Известно време мълчахме, после, както става при подобни случаи, започнахме разговор на опознаване. За нас аз казах малко нещо, но той, каквото бърборко изглеждаше, каза всичко за себе си. Каза, че бил от тоя край, в момента на примирието бил войник и дезертирал навреме. След като бил известно време в шумата, германците го заловили. Похвали се, че един германски капитан го харесал и вместо да го изпрати на принудителна работа на укрепленията, наредил го в кухнята, където работил през цялото време на германците и никога не се бил хранил тъй добре и толкова много. Накрая каза, че по време на големия глад многото храна, с която разполагал, му давала възможност да получава от жените каквото си пожелае.

– Много красиви девойки идваха да ме молят за храна. Аз им давах, но, разбира се, при едно условие и не се намери нито една, която да откаже. Ех, гладът е голямо нещо, прави хората разумни, дори и най-гордите.

За да променя разговора, аз го запитях с какво се занимава и той обясни, че сключил съдружие с едни свои приятели и с този камион пренасяли насам и натам евакуирани, които искали да се върнат по родните си места, естествено срещу много добро възнаграждение.

– Но на вас двете няма да взема нищо – каза, като хвърли кос поглед към Розета. Гласът му беше дебел и дрезгав. На големия му врат се спущаха много къдрици руса коса, които го правеха да прилича на козел. И действително той имаше нещо от козела в начина, по който гледаше Розета, или по-скоро всеки път, когато можеше, впиваше поглед в

гърдите ѝ. Заяви ни, че се казва Клориндо, и запита Розета как ѝ е името. Тя му каза и той добави:

– Жалко, много жалко наистина, че гладът свърши. Но ще видиш, че пак ще се разберем с тебе. Обичаш ли копринени чорапи? Би ли искала хубав вълнен плат за рокля или хубави обуца от шевро?

– Че на кого не биха се харесали?

А той се засмя и повтори:

– Тогава ще се разберем, ще се разберем.

Аз се разгневих ужасно и не можах да се въздържа да не възкликна:

– Внимавай какво говориш... с какви смяташ, че говориш?

Той ми хвърли поглед накриво и накрая каза:

– Колко си лоша! На кого смятам, че говоря ли? На две клетки бежанки, нуждаещи се от помощ.

Въобще той беше весел, макар безсрамен и груб и съвсем нечестен. След този кратък разговор, като стигнахме върха на превала, където шосето се спускаше към морето, той започна да кара колата лудешки надолу със загаснал мотор, като вземаше завоите остро, и пееше с цяло гърло някаква своя гаменска песен. А наистина имаше за какво да пее, защото денят беше прекрасен и заедно с това във въздуха се чувствуваше свободата, възвърната след толкова месеци робство. И не мога да не призная, че и той със своето весели и разпуснато държане ни караше да чувствуваме, че тази свобода вече наистина съществува, само че за него тази свобода беше свободата на гамена, който не желае да зачита нищо и никого, докато за нас, за мен и за Розета, нашата свобода означаваше да се завърнем в Рим и да започнем някогашния си живот. При едно разтърсване на камиона при един завой аз се килнах към него и тогава можах да видя, че той кара камиона само с едната си ръка, а другата беше протегнал на седалката и стискаше ръката на Розета. И още веднъж се учудих, виждайки, че Розета се оставяше да ѝ стискат ръката, учудих се също, че аз не протестирам, което, без съмнение, бих сторила няколко дни преди това. Това е неговата свобода си помислих и разбрах, че вече не можех да сторя нищо: както Богородица не беше направила чудо, за да попречи на мароканците да извършат такава кървава гавра точно в подножието на олтара, така и аз сега, която бях много по-слаба от Богородица, не можех да му попреча да държи ръката на Розета.

Междувременно се спуснахме стремглаво надолу към долината и след малко се намерихме на главното шосе, което познавах много добре, защото от едната му страна беше планината, а от другата портокаловите гори. Спомних си, че последния път, когато го бях видяла, гъмжеше от

бежанци и войници, от автомобили и блиндирани коли, а сега ми направиха впечатление тишината и безлюдността, които бяха заменили онзи шумен панаир. Ако не беше слънцето, зелените дървета, които се надвесваха над шосето, и разцъфналите храсти нас него, бих могла да си помисля, че е още зима, най-тежкият период от германската окупация, когато страхът караше хората да се крият като зайци в дупките си. По шосето не минаваше никой, с изключение от време на време на селяни, които тикаха напред магаретата си. Не се чуваше никакъв шум, нито близък, нито далечен. С голямо скорост преминахме шосето и влязохме във Фонди. И тук беше тихо, пусто и по-зловещо поради разрушените къщи, купчините развалини и ровове, пълни със застояла вода. Хората, които обикаляха по улиците, задръстени с вар, тухли и наводнения, изглеждаха окаяни и гладни, ни повече, ни по-малко, както преди месец под германската окупация. Споделих това с Клориндо, а той отвърна весело:

– Ех, казваха, че англичаните щели да донесат изобилието. Да, те носят изобилие, но само през онези два-три дни, в които се спират през време на напредването на войските. През тия два-три дни раздават бонбони, цигари, брашно и дрехи. После отминават и изобилието свършва, а хората продължават да живеят както по-рано, дори по-зле, защото вече няма на какво да се надяват както преди – на пристигането на англичаните.

Разбрах, че той бе прав: бе точно тъй – съюзниците се спираха за малко с войските си в местата, които постоянно превземаха от германците, и за един -два дни войските им раздвижваха живота и разрушените селища. После си отиваха и всичко се връщаше както преди.

Казах на Клориндо:

– Е, че какво ще направим ние двете? Не можем да останем в това проклето място. Нямаме нищо. Трябва да се върнем в Рим.

Карайки колата през купища развалини, той отговори:

– Рим не е още свободен. За сега е по-добре за вас да останете тук.

– А какво ще правим тук?

Той отвърна с недомлъвка:

– За вас двете ще се погрижа аз.

Гласът, с който го каза, ми се видя особен, но в момента не казах нищо. А през това време Клориндо караше колата вече извън Фонди и пие по един страничен път между портокаловите гори.

– Ето тук, сред портокаловите дървета живее едно познато семейство – подхвърли той някак леко. – Вие сте останете тук, докато Рим бъде

освободен. При първа възможност аз сам ще ви закарам с камиона.

Пак не възразих, той направи полукръг и спря камиона. Слезе и обясни, че трябвало да отидем пеша до къщата на приятелите му. Упътихме се по една пътечка между портокаловите дървета, но на мен мястото ми се видя познато. Наистина бяха все градини с портокалови дървета и пътеката беше както всички други, но по някои белези имах впечатление, че съм минава точно между тези дървета и по тази пътека. Вървахме още около десетина минути и неочаквано излязохме на една полянка. Тогава разбрах: пред мен стоеше червената къща на Кончета, жената, при която бяхме прекарвали първите дни от престоя си във Фонди.

– Тук не желая да остана – казах решително аз.

– Защо?

– Тъй като ние живяхме тук преди месеци и трябваше да избягаме, защото това е семейство на престъпници, а тая Кончета искаше Розета да отиде да развратничи с фашистите.

Той избухна в силен смях:

– Изтекла вода... изтекла вода... днес вече няма фашисти... а синовете на Кончета не са престъпници, те са мои съдружници в търговията и можеш да бъдеш спокойна, че ще се държат добре с тебе... изтекла вода...

Исках да настоя и да кажа пак, че не желая в никакъв да спирам в къщата на Кончета, но нямах време. Ето че Кончета излезе от къщи, изтича насреща ни през поляната както по-рано: радостна, весела, възбудена.

– Добре дошли, добре дошли, доживяхме пак да се видим! Ех, да, вие двете избягахте, без дори да ни кажете „пукнете“, без да ни платите, което ни дължихте, но добре сторихте, че избягахте в планината, защото малко след вас и синовете ми трябваше да избягат заради прочистванията, които започнаха ония нещастни германци. Добре сторихте, излязохте по-разумни от нас, ние останахме и опитахме от всичко. Добре дошли, добре дошли! Радвам се, че ви виждам живи и здрави, ех, да, щом има здраве, всичко има. Елате, елате. Винченцо и синовете ми ще се радват да ви видят. Да, и после вие идвате с Клориндо, все едно, че идвате с един от синовете ми. Клориндо е вече от семейството ни. Заповядайте, добре дошли!

Изобщо Кончета си бе същата и сърцето ми се сви, като си помислих, че попаднахме отново както преди, сега по-зле от преди, защото бяхме напуснали набързо къщата ѝ, за да избегнем злото, на което после

налетяхме в моето родно село. Но не казах нищо, а оставих тази омразна жена да ме прегърне и целуне, а така също и Розета, която вече приличаше на кукла, толкова безразлична и безчувствена беше станала. А в това време от къщата излезе и Винченцо, подобен повече от всякога на черен гарван, толкова слаб, че можеше да уплаши хората с клюнообразния си нос, с издадените вежди и лъскавите очи, по-страшен от последния път, когато го бях видяла. А докато Винченцо се здрависваше, с мен, мърморейки нещо, което не разбрах, Кончета има смелост да каже:

– Винченцо ми каза, че сте били горе при семейство Феста, че ви видял в Сант Еуфемия. Ех, да, и за тях тази зима беше ужасна. Най-напред ние не можахме да устоим да не измъкнем всичката тая божа благодат, зазидана в стената, а после синът им Микеле. Нещастните хора, вещите, които им откраднахме, им ги върнахме всички, с изключение, разбира се, на онези, които бяхме вече продали, защото сме честни и чуждото за нас е свято. Но кой ще им върне сина? Клетите хора!

Признавам истината, като чух тия неясни толкова безочливи и жестоки думи, усетих, че сърцето ми се вледенява, замръзнах на мястото си и почувствувах, че съм пребледняла като мъртвец. С тих глас запитях:

– Защо, случило ли се е нещо с Микеле?

А тя възбудено, сякаш съобщаваше някоя голяма и хубава новина, отвърна:

– Но как? Нима не знаете? Убиха го германците!

Бяхме по средата на хармана и аз почувствувах, че неочаквано ми причернява пред очите, разбирайки за пръв път, че съм обичала Микеле като свой син, и току седнах на един стол близо до вратата, хващайки главата си с ръце.

А Кончета през това време продължаваше възбудено:

– Да, убили го, когато германците бягали. Изглежда, че са го отмъкнали да им показва пътя. Така, планина след планина, навлезли в една пуста местност, където живеело едно селско семейство, и тъй като Микеле не знаел кой е вече верният път, германците запитали селяните къде са отишли враговете. Те подразбирали англичаните, които за германците са врагове, но селяните, убедени, както всички ние италианците, че германците са враговете, отговорили, че германците забягнали към Фразиноне. Германците, като чули, че ги наричат врагове, се разгневили, защото никой не обичал да бъде наричан враг, и насочили оръжието срещу селяните. Тогава Микеле застанал посредата, викайки: „Не стреляйте, те са невинни!“, и бил убит заедно с всички други. Едно цяло семейство унищожено, то се знае, това е война, едно цяло семейство е

разбито, истинско бедствие – мъже, жени, деца и Микеле на купчината върху тях с надупчени от куршуми гърди, улучен в момент, когато засанал между тях. Научихме го, защото едно момиченце се скрило зад плевника и така се спасило от смърт, после слязло долу и разказало всичко. Но как така да не сте научили? Цял Фонди говори за това. Ех, да, войната си е война!

И така, значи Микеле беше умрял. Аз стоях неподвижна, с глава между ръцете и после усетих, че плача, защото пръстите ми бяха мокри. Струваше ми се, че плача за всички: най-напред за Микеле, когото бях обичала като син, после за Розета, която може би щеше да е по-добре да беше умряла като Микеле, плачех и за себе си, защото няхах вече никакви надежди, след като цяла една година се бях толкова надявала. А през това време чувах Кончета да казва:

– Плачи, плачи, ще ти олекне. И аз, когато синовете ми забягнаха, плаках толкова много, но после се почувствувах по-добре. Плачи, плачи, това значи, че имаш добро сърце и добре правиш, че плачеш, защото клетият Микеле беше светец и после толкова учен, че ако не беше умрял, сигурно щеше да стане министър. Ех, то се знае, войната си е война и в тази война всички загубват по нещо. Ала Феста повече от всички други, защото онези, които са загубили имуществото си, ще си го набавят, но син не се набавя, не се набавя. Плачи, плачи, ще ти олекне.

Изобщо аз плаках дълго, а през това време чувах, че около мен другите говореха за своите работи. Най-сетне повдигнах глава и видях Кончета, Винченцо и Клориндо, че говорят за не зная каква пратка брашно в един тъгъл на гумното, а Розета, малко по-встрани от тях, права, чакаше да престана да плача. Погледнах я и още веднъж се уплаших, като видях, че лицето ѝ е съвсем безразлично и безчувствено, очите ѝ бяха сухи, сякаш не бе чула нищо или пък името на Микеле не ѝ подсказваше нищо. Помислих си, че тя вече не изпитва нищо като човек, който се е изгорил и после мястото на изгорялото се втвърдява, става мазолесто и той може да си сложи ръката върху жаравата, без да усети никаква болка. И като я гледах тъй глуха и безчувствена, отново ми стана мъчно за Микеле, защото помислих, че все пак той я беше обичал и той единствен щеше да може да ѝ повлияе да стане като преди. Но сега той бе мъртъв и не можеше вече да се направи. Казвам истината, в момента изпитвах болка не толкова за смъртта на Микеле, колкото за начина, по който Розета прие съобщението за тази смърт. Права беше Кончета, това бе войната и сега ние бяхме част от тази война и се държахме така, сякаш не мирът, а войната беше естественото състояние за човека.

Накрая станах и Клориндо каза:

– Сега да идем и да видим как ще се наредите.

Последвахме Кончета в старата барака със сено. Но този път сеното го нямаше, а на мястото му имаше три легла с дюшеци и покривки и Кончета заяви:

– Това са легла на ония нещастници от хотела на Фонди, клетите хора, ограбили им всичко и хотелът е празен, в него няма нищо, откънали му всичко, дори нощните гърнета. Ние с тези легла припечелихме малко париз тази зима. Евакуираните, които минавах оттук голи и боси като цигани, бедни хора, карахме ги да ни плащат малко пари. Собствениците на хотела ги няма, избягаха, горките; едни казват, че били в Рим, други – в Неапол. Като се върнат, ще им дадем леглата естествено, защото ние сме честни хора, а до това време ще поспечелим, разбира се, малко пари. Ех, то се знае, войната си е война!

Тогава Клориндо каза:

– На тези две госпожи няма да вземаш нищо.

А тя с готовност:

– Разбира се, кой ще им иска пари? Ние сме си едно семейство.

Клориндо добави:

– И ще им давам храна, после ще си оправим сметките.

– Храна, разбира се, храната ни е обаче скромна, селска храна, трябва да свикнат, то се знае, селска храна...

И така, малко след това те си отидоха и аз затворих вратата на бараката и почти на тъмно седнах на едно от леглата до Розета.

Отначало мълчахме, а после й казах поривисто:

– Но какво ти е? Мога ли да зная какво ти е? Не ти ли е мъчно, че Микеле е умрял, не ти ли е мъчно? При това го обичаше.

Не можех да видя лицето й, защото беше свела глава и още – защото в бараката беше полутъмно, но я чух да казва:

– Да, мъчно ми е.

– И така ли го казваш?

– А как трябва да го кажа?

– Но въобще какво става с теб, кажи, говори, не видях сълза в очите ти за онзи нещастник и все пак той е загинал, за да защити нещастници като нас, загинал е просто като светец.

Тя не отговори нищо и тогава, вече обхваната от силен яд, ад я разтърсих, хващайки я за ръката, като повтарях:

– Но какво ти е, мога ли да зная какво ти е?

Тя се освободи, без да бърза, и каза бавно и ясно:

– Мамо, остави ме на мира.

Този път не промълвих нищо, останах за миг неподвижна, с широко отворени очи, гледайки пред себе си. А през това време тя стана, отиде до съседното легло, излегна се на него, обръщайки ми гръб. Накрая и аз легнах и скоро съм се унесла в сън.

Когато се събудих, беше вече нощ и Розета я нямаше в съседното легло. Известно време лежах по гръб, без да се помръдна, неспособна да стана и да направя каквото и да било не толкова от умора, колкото от липса на воля. После през дъските на бараката чух гласа на Кончета, която говореше с някого на гумното, направих усилие, станах и излязох. Кончета беше сложила масата на гумното до вратата, при нея стоеше мъжът ѝ, но Розета и Клориндо ги нямаше. Доближих се и попитах:

– Къде е Розета? Виждали ли сте я?

– Смятах, че знаеш – отвърна Кончета. – Отиде с Клориндо.

– Какво означава това?

А тя:

– Да, Клориндо замина с камиона, да откара едни евакуирани от Ленола, и взе със себе си Розета, за да не бъде сам навръщане. Вярвам, че утре следобед ще бъдат тук.

Останах скована от болка. Никога преди това Розета не би си позволила подобно нещо – да излезе, без да ме предупреди, при това с човек като Клориндо. Почти невярваща, аз настоях:

– Но не поръча ли да ми кажеш нещо?

– Нищо. Каза само да те предупредя. Не искала да те буди, защото е добра дъщеря. И после, то се знае, младост, това е то възрастта. Харесва Клориндо и иска да бъде насаме с него. Ние, майките, на известна възраст започваме да досаждаме на дъщерите си. И моите синове бягат от къщи, за да бъдат насаме с момичета. А Клориндо е много хубав момък, той и Розета, двамата са наистина чудесна двойка.

Тогава не се стърпах:

– Ако известни неща не се бяха случили с нея, тя тоя Клориндо нямаше дори да го погледне.

Още щом изрекох тия думи, съжалих, но беше вече твърде късно, защото тази вещица се хвърли отгоре ми с въпроси:

– Но какво е станало? Наистина видя ми се малко чудно, че Розета излиза с него, така, без много да му мисли, но не обърнах внимание. Ех, казах си, млади са, но ти ми кажи, какво се е случило?

Не зная защо, може би разгневена от постъпката на Розета и вероятно, за да излея неприятното си чувство пред някого, па било то и пред

Кончета, не устоях и ѝ разказах всичко; за църквата, за мароканците, за това, което бяха сторили на Розета и на мен.

Кончета сега разсипваше супата и разсипвайки я, повтаряше:

– Бедната, бедното дете, бедната Розета, колко съжалявам! Колко съжалявам!

После седна и след като свърших разказа си, тя каза:

– Ех, то се знае, това е войната, и ония мароканци най-накрая са младежи и като са видели дъщеря ти толкова хубава и млада, не са устояли и са се поддали на изкушението. То се знае... – Но тя не можа да довърши, защото аз неочаквано скочих като безумна, с ножа в ръка и изкрещях:

– Ти не знаеш какво означава всичко това за Розета. Ти самата си курва и дъщеря на курва и би искала всички жени да са курви като тебе. Но ако дръзнеш да говориш още за Розета по този начин, ще те убия, честна дума, така, както е истина, че има бог.

Виждайки ме така побесняла, тя направи скок назад и като скръсти ръце, извика:

– Господи, защо се сърдиш толкова? Та какво съм казала най-последно? Че войната е война и младежта – младеж, че и мароканците са също младежи. Но не се гневи, сега Клориндо ще се грижи за Розета и докато той се грижи за нея, ще видиш, че нищо няма да ѝ липсва. Ще видиш, той търгува на черна борса и има храна и дрехи, чорапи, обувца, бъди спокойна, с него Розета няма за какво да се тревожи.

С една дума, аз разбрах, че беше безсмислено да разговарям с тази жена, оставих ножа и хапнах още малко супа, без да проговаря. Но нея вечер храната ми се превърна в отрова и през цялото време не можех да не мисля за Розета, каква бе тя преди и каква бе сега.

Тя бе заминала с Клориндо, както най-обикновено курва се отдава на първия срещнат мъж, който ѝ хвърли око, дори не ми се обади, че ще излезе, а може би и не искаше да живее вече при мене. Вечерята привърши в мълчание, после се прибрах в бараката, хвърлих се на леглото и цялото ми тяло бе вдървено от не зная какъв бяс.

Розета не се върна на следния ден и аз прекарах деня, без да мога да си намеря място, като обикалях портокаловите горички и излизах от време на време на пътя, за да видя дали идва.

Храних се с Винченцо и жена му, която се старееше все по същия глупав и възбуден начин да ме утеши, като ми повтаряше, че с Клориндо Розета щяла да бъде добре и че отсега нататък нямало да ѝ липсва нищо. Аз не ѝ отвърщах, защото и без това беше безсмислено, а ми

беше минало и желанието да се гневя.

След вечеря се затворих в бараката и накрая съм заспала. Към полунощ усетих, че вратата се отваря полека, отворих очи и на лунната светлина видях Розета да влиза на пръсти. В тъмнината тя отиде до нощното шкафче, което се намираше между двете ни легла, и след малко запали свещта. Аз притворих очи и се престорих на заспала. Сега тя стоеше изправена пред мен и на светлината на свещта успях да видя, че е облечена в нови дрехи, както беше предвидила Кончета. Беше облечена в костюм, с пола от лек червен плат, с бяла блузка, черни лъскави обувца с висок ток и видях, че е и обута с чорапи. Най-напред тя съблече жакета и след като го гледа дълго, го сложи на стола, в края на леглото. После свали и полата и я остави до жакета. Беше останала по черен жарсен комбинезон на дупки, през които прозираше бялата ѝ кожа. След това седна и се събу обувките и като ги гледа, издигайки ги до светлината на свещта, сложи ги една до друга под леглото. След обувката свали и комбинезона, изхлузвайки го през ръцете. И докато го сваляше права и не успяваше, та си извиваше бедрата и краката, аз видях, че има черен колан за жартиери, който ѝ стягаше ханшовете, и много панделки, за да ѝ държат чорапите. Розета никога не беше имала колан за жартиери, нито черен, нито друг цвят, а обикновено носеше ластици малко над коляното и този колан я променяше цялото, тялото ѝ вече не изглеждаше същото, а съвсем друго. Преди това беше младо и здраво, силно и чисто тяло, точно като на невинна девойка, каквато беше, а сега с този колан за жартиери, толкова стегнат и така черен, тялото ѝ имаше нещо, не зная какво – предизвикателно и развратно. Хълбоците ѝ изглеждаха твърде бледи, твърде руси космите, твърде пълни бутовете и твърде изпъкнал коремът. Въобще това не беше тялото на Розета, която досега бе моя дъщеря, а тялото на Розета, която се любеше с Клориндо. Повдигнах погледа си към лицето ѝ и видях, че и то се е променило. Светлината на свещта биеше в лицето ѝ и изведнъж неговият алчен, съсредоточен, зорък израз ме накара да си помисля, че така изглежда някоя проститутка, която, след като е обикаляла часове наред по тротоарите и наемните квартири, се завръща у дома си късно през нощта и си прави сметка на спечелилите през нощта пари. Този път не успях повече да се владеея и извиках високо:

– Розета!

Тя повдигна мигновено очи към мен и после бавно, проточено, като без желание се обади:

– Да, мамо.

Казах й:

– Къде беше? Три дни съм се тревожила за теб. Защо не ме предупреди? Къде беше?

Като ме гледаше, тя отвърна:

– Придружих Клориндо и се върнах.

Сега вече седнах в леглото и продължих:

– Но, Розета, какво стана с тебе? Ти не си вече същата Розета!

Тя каза тихо:

– И все пак съм си същата. Защо да не бъда същата?

А аз загрижено:

– Но, дете мое, Клориндо кой го познава? Какво общо имаш с него?

На този въпрос тя не отговори, седеше на леглото със сведени очи, но заради нея говореше вече голото й тяло, покрито само с елечето и колана за жартиери, толкова различно от онова тяло, което беше преди. Тогава изгубих търпение, станах от леглото, хванах я за раменете и я разтърсих, крещейки:

– Ти искаш да ме умориш ли с това твоє мълчание? Зная защо не желаш да ми отговориш, как смяташ, че не знам ли? Не искаш да ми отговориш, защото си се държала като уличница и сега си любовница на Клориндо, не искаш да кажеш нищо, защото не те интересува майка ти и желаш да продължаваш да си уличница.

Тя мълчеше, докато аз продължавах да я разтърсвам, и тогава, загубила ума си, изкрещях:

– Поне това трябва да го махнеш... – И посегнах да й свлека колана за жартиери. И този път тя не се помръдна, нито протестира, а продължи да си стои кротко, с наведена глава, почти свита до мен. Задържах колана, но той не се махаше, защото беше здрав, тогава я блъснах на леглото, тя падна на очи върху завивката и аз й ударих два плесника по задника, после се хвърлих в леглото си задъхана, като извиках:

– Не си ли даваш сметка на какво си се превърнала? Как може да не разбереш?

Очаквах, кой знае защо, че тя ще протестира, но тя стана от леглото си и изглеждаше загрижена само за чорапите си, които аз, като се опитвах да издърпам, колана й, бях разпрала. Действително на единия от чорапите се бяха пуснали бримки отгоре до под коляното и тя намокри пръста си с плюнка и като се наведе, навлажни бримката, за да не се проточва повече.

После с разсъдлив тон каза:

– Защо не спиш, мамо? Знаеш ли, че е много късно?

И разбрах, че не мога нищо да направя, хвърлих се в леглото и се изтегнах с гръб към нея. Чух я да се движи още, можех да виждам само сянката ѝ, която светлината на свещта хвърляше на насрещната стена, но не се обърнах. Най-после тя духна свещта. Чух леглото ѝ да скърца, защото тя се изтягаше и заемаше най-удобното положение за сън.

Сега ми се искаше да ѝ кажа толкова много неща, които на светло и като я гледах, не бях способна да изрека, такъв гняв събуждаше у мен промененият ѝ вид. Бих искала да ѝ кажа, че я разбирам, защото след всичко случило се мароканците, тя не е вече същата, сега искаше да има мъж, за да се чувства жена и да заличи по този начин спомена за онава, което ѝ бяха сторили, че я разбирах, че след като беше претърпяла насилието пред очите на Богородица, без тя да стори нещо, за да попречи на това насилие, сега вече нищо не я интересува, дори и вярата. Исках да ѝ кажа всички тези неща и дори да я взема в прегръдките си, да я целувам и милвам, да плача с нея. Но в същото време чувствавах, че не съм вече в състояние да ѝ говоря и да бъда откровено с нея, защото тя беше променена и променяйки се, беше променила и мен и между нас двете всичко беше променено. С други думи, след като се наках няколко пъти да стана, да се изтегна в нейното легло, до нея, да я прегърна, аз се отказвах и накрая съм заспала.

Следния ден и всички следващи дни беше все същата песен. Розета почти не говореше с мен, но не като човек, който е обиден, а по-скоро като човек, който няма какво да каже. Клориндо беше все с нея и не се срамуваше да я пипа пред очите ми, като я прегръщаше през кръста или я милваше по лицето и другаде, а Розета се оставяше с израз на самодоволство, на покорство и като че дори на признателност. А Кончета през всичкото време пляскаше с ръце, възклицавайки, че били прекрасна двойка. А аз се топах и в себе си чувствавах голямо отчаяние, но не можех нито да кажа, нито да сторя нещо, просто не бях способна за това.

Един ден се опитах да ѝ напомня за годеника ѝ, който беше в Югославия, и знаете ли какво ми отговори тя?

– О, сигурно и той си е намерил някоя славянка. И после, аз не мога да го чакам цял живот!

При това Розета вече твърде малко се застояваше в червената къщичка. Почти през цялото време Клориндо я водеше с камиона си, който, тъй да се каже, беше станал техен дом, и трябваше да я видите как му се подчиняваше и тичаше подире му. Достатъчно бе Клориндо да се покаже на поляната и да я повика, тя моментално оставяше всичко и тичаше. А той не я викаше с глас, а с изсвирване, както постъпват с

кучетата, а на нея, както изглежда, ѝ се нравише да я третират като куче. От далеч личеше, че той я държи чрез това, което тя дотогава не бе опитвала, което беше ново за нея и от което не можеше вече да се лиши, тъй като пианицата не може да се лиши от вино или пушачът от цигари. Да, сега на нея ѝ се услаждаше това, което мароканците ѝ бяха наложили със сила; и може би това бе най-тъжното в нейната промяна, с което аз не можех да се примиря, че в нея протестът срещу насилието, което я бе озлочестило, се изразяваше в приемане и търсене на това насилие, а не в отблъскване и отказване на него.

Заедно с Клориндо обикаляха Фонди и околните села с камиона и понякога отиваха чак до Фрозиноне или Терачина, или дори до Неапол и тогава оставаха там и през нощта. А тя, като се връщаше, изглеждаше все по-привързана към Клориндо и в моите очи, които съзираха и най-малката промяна, тя ставаше все по-развратна.

Естествено, вече не говорехме за отиване в Рим, където впрочем съюзниците още не бяха влезли. Клориндо при това даваше да се разбере, че и когато съюзниците превземат Рим, това не означава още, че ще си отидем от Фонди. Рим нямало да бъде достъпен за дълго време, щял да бъде обявен за военна зона и за да се отиде дотам, трябвало кой знае колко разрешения и кой знае дали тези разрешения биха се получили. С една дума, бъдещето, което в момента на освобождението ми се бе сторило толкова ясно и светло, сега отчасти поради поведението на Розета, отчасти от присъствието на Клориндо ми се беше съвсем замъглило и самата аз не разбрах дали още желая да се върна в Рим и да започна стария живот, за който вече знаех, че нямаше да е същият, след като самите ние не бяхме същите. Дните, които прекарвах в червената къщичка между портокаловите дървета, изобщо са между най-лошите от целия този период, защото знаех, през цялото време, че Розета се люби с Клориндо и го знаех, не само защото го отгатвах, а защото го виждах. Те, така да се изразя, го вършеха пред очите ми.

Понякога например, тъкмо си бяхме легнали, и откъм поляната долиташе познатата свирка. Розета скачаше и докато аз, ядосана, я запитвах: „Къде отиваш по това време, мога ли да зная най-после къде отиваш?“, тя без дори да ми отговори, се обличаше набързо и излизаше тичешком. И през това време лицето ѝ беше все така опънато, жадно и улисано, както първия път, при завръщането ѝ от Ленола, на светлината на свещта, когато окончателно бях разбрала, че тя не е вече предишната.

Една нощ направо открих Клориндо в бараката или поне бях сигурна, че е там, защото се събудих от някакъв шум в леглото на Розета и от

неочакван шепот. Тогава седнах, послушах се и запитах Розета в тъмнината дали спи, а тя някак с отегчен глас ми отговори:

– Разбира се, какво би трябвало да правя? Спях и сега ти ме събуди.

Легнах си отново, без да бъда убедена, и струва ми се, че те притихнаха и замълчаха, докато сметнаха, че съм заспала отново, и Клориндо си излезе на пръсти преди зазоряване. Но тогава аз не запалих свещта, защото в края на краищата предпочитах да не ги видя заедно в леглото, и когато той излезе, както вече казах, призори, престорих се, че спя, дори стисках очите си така, че разбрах кога си излезе само по лекото изскърцване на вратата, която се отвори и после се затвори.

В повечето случаи обаче те ходеха да се любят кой знае къде, като потегляха с камиона след вечеря и се връщаха много късно през нощта. Това се повтаряше почти всеки ден, то беше една изключително плътска любов, от която не се насищаха. И наистина под очите на Клориндо се бяха появили две дълбоки черни сенки и изглеждаше дори отслабнал, а Розета видимо с всеки изминал ден ставаше все по-женствена, с един особено мек и доволен израз, присъщ на жените, които вършат това нещо редовно и с удоволствие с мъж, който им харесва и на когото се харесват.

Накрая, като мина един месец от тоя живот, започнаха да се утешавам с мисълта, че след всичко Клориндо е все пак хубав младеж, печелеше доста с камиона си и от черната борса и в края на краищата щеше да се ожени за Розета. Така всичко щеше да се уреди. Тази идея много не ми се нравеше, защото Клориндо ми беше противен, ала както се казва, трябваше да се усмихвам на лошата игра още повече и затова, че не аз, а Розета щеше да се ожени за Клориндо и ако той ѝ харесваше, аз не можех да направя нищо. Така аз си мислех, че те ще се оженият и ще отидат да живеят във Фрозиноне, където беше семейството му, щяха да имат деца и може би Розета щеше да бъде щастлива. Тази възможност ме утеши малко, но въпреки това продължавах да бъда неспокойна, защото нито Клориндо, нито Розета заговаряха за женитба.

Една вечер след вечеря, като останахме сами в бараката, аз най-после се реших и казах:

– Виж какво, аз не искам да зная какво вършите и какво не вършите, когато сте заедно, но бих искала да знам дали той има сериозни намерения и ако има, както се надявам, кога смятате да се ожените.

Тя седеше на леглото срещу мен, заета да си събува обувката. Стана, погледна ме и после съвсем просто отговори:

– Но, мамо, Клориндо е вече женен, има жена и две деца във

Фрозиноне.

Казвам истината, при този отговор кръвта ми нахлу в главата и след всичко – аз съм чочарка, а ние чочарките имаме гореща кръв и можем да намушкаме човека с нож като нищо, – без да си давам сметка какво върша, скочих от леглото, хвърлих се отгоре й, улових я за врата, тръшнах я на дюшека и започнах да я налагам с плесници. Тя се мъчеше да се пази с ръка, а аз биех и крещях:

– Аз обаче ще те убия... ти искаш да бъдеш курва, но преди това аз ще те убия...

Тя продължаваше да се брани с ръце, както можеше, но не протестираше, нито отвърщаше по някакъв начин и така аз я бих, докато останах без дъх, и тогава я пуснах. Тя не помръдна, а остана както си беше, с лице, забито във възглавницата, и не можех да разбера дали плаче, или мисли, или какво прави въобще. Аз я наблюдавах много зорко, седнала в моето легло, все още задъхана, и чувствавах неопишуемо отчаяние, защото разбрах, че можех да я убия, но от това нямаше да има полза, защото бях вече безсилна, няхах върху нея никаква власт, тя ми се беше изплъзнала. Накрая казах яростно:

– Сега обаче ще си поговорим с оня негодник Клориндо. Искам да видя какво точно ще ми отговори той, като ме гледа в очите.

При тези думи тя стана, видях, че очите й са сухи и лицето както винаги безчувствено и безразлично, и каза спокойно:

– Клориндо ти вече няма да го видиш, защото се върна при семейството си. Нямаше повече работа във Фонди. Върна се във Фрозиноне, тази вечер се сбoguвахме и дори аз вече няма да го видя, защото бащата на жена му го заплашил, че ще си прибере дъщерята, а тъй като парите били на жена му, той трябваше да се подчини.

Още един път останах без дъх, защото не очаквах пак подобно нещо. Най-вече не очаквах, че тя ще ми съобщи, че е оставила Клориндо, с такова безразличие, сякаш това не я засягаше. След всичко той беше първият мъж в нейния живот и аз дълбоко в себе си се бях надявала, че те наистина ще се оженят. А то не било истина, те бяха живели, както мъж живее с проститутка, на която заплаща за любовта и след това няма какво повече да й каже, а я изоставя без съжаление, като чужда, като че никога не я е виждал и познавал. Изобщо Розета беше действително променено, не можех да не си повтора за лишен път, но свикнала да я смятам моята някогашна Розета, аз никога нямаше да разбера, никога, до каква степен тя се е променила.

И учудена запитях:

– Значи, ти му беше любовница, сега той те изостави и си отиде и това нещо ми го съобщаваш така?

– А как да ти го съобщя?

Аз направих гневно движение, а тя се мръдна уплашено, сякаш се страхуваше да не започна пак да я бия, и от това сърцето ми се сви, защото никоя майка не иска детето ѝ да се страхува от нея, а да я обича.

– Бъди спокойна – казах ѝ, – повече не ще те докосна... само сърцето ми плаче, като те гледам докъде си стигнала.

Тя не каза нищо и продължи да се облича. Тогава изведнъж с отчаяние извиках:

– А сега кой ще ни заведе в Рим? Клориндо казваше, че ще ни откара, когато съюзниците освободят града, но Клориндо го няма и кой ще ни заведе там? Утре, каквото и да стане, аз искам да се върна, пък дори да трябва да вървим пеша.

Тя ми отговори спокойно:

– В Рим не ще може да се отиде още няколко дни. Във всеки случай единият или другият син на Кончета ще ни закара в скоро време. Те ще се върнат тук утре вечер, отидоха да изпратят Клориндо до Фрозиноне, тъй като сега сдружението им се разтури и те си взеха камиона от Клориндо. Бъди спокойна, ще се върнем в Рим.

И тази новина не ми хареса. Синовете на Кончета до момента не се бяха мяркали, защото, доколкото разбрах, били заети с търговията на черна борса в Неапол. Но аз си ги спомнях с още по-голямо отвръщение от Клориндо, ако това беше възможно, и идеята да отпътувам с тях до Рим никак не ми ке понарави.

– Слушай – ѝ казах, – ти вече не даваш пукната пара за нищо, така ли е?

Тя ме погледна и попита:

– Мамо, защо се мъчиш толкова много? – В гласа ѝ нещо напомняше за предишната ѝ обич към мен и аз развълнувано отговорих:

– Злато мое, защото имам чувството, че си се променила, че си станала безчувствена към всичко, дори към мен.

А тя:

– Изменила съм се, не отричам, но за теб съм винаги предишната.

Така тя признаваше, че се е променила, но същевременно ме уверяваше, че ме обича както в миналото. Като не знаех и аз самата дали да страдам от това, или да се утеша, млъкнах и тъй разговорът ни свърши.

На следния ден, както ми беше съобщила Розета, пристигна камионът от Фрозиноне, но само с единия син на Кончета – Розарио, другият

продължил за своя сметка към Неапол. От двамата, и двамата противни, както казах, Розарио беше отгоре на това този, който ме отблъскваше повече. Не много висок на ръст, дебел, набит, с грубо, квадратно тъмно лице, с ниско чело и коси, които растяха посред челото, с къс нос и изпъкнала долна челюст, той беше точно от ония хора, които в Рим наричат „бурино“, което означава дебелак, недосялан селяк и при това нито добър, нито умен. На обед същия ден, в който пристигна, той, който не говореше никога, стана почти словоохотлив. Каза на Розета:

– Нося ти поздрав от Клориндо. Каза, че ще ти дойде на гости в Рим, когато бъдеш там.

Съвсем сухо, без да вдигне очи, Розета отвърна:

– А ти му кажи да не идва, защото не желая да го виждам повече.

Тогава разбрах, че всичкото безразличие на Розета към Клориндо е било привидно и че тя е държала и може би още държеше на него и странно, това, че тя страдаше заради този негодник, ме ядоса повече, отколкото равнодушието ѝ към него.

Розарио запита:

– А защо? Нима му се свърши. Не ти ли харесва вече?

Призля ми, като го слушах да говори на Розета без всякакво внимание на уважение, тъй както се говори на една проститутка, а тя няма право да протестира и да се сърди, но още повече ме ядоса, като чух Розета да отговаря:

Клориндо ми направи нещо, което не биваше да прави. Никога не беше ми казал, че е женен. Откри ми го едва вчера, когато решихме да се разделим. Докато му е било угодно, го кри, но щом ме стана неудобно, ми го каза.

Съдбата беше наредила да не разбирам повече Розета, нито това, което ставаше с нея, затова останах пак учудена, макар и с болка. Значи тя наистина е узнала в последния момент, че той е бил женен, с деца, и говореше за това като за някаква дреболия, като същинска проститутка, без достойнство и без гордост, която знае, че не може да бъде уважавана от човека, когото обича. Останах без дъх, а през това време Розарио насмешливо запита:

– А защо пък е трябвало да ти го каже? Да не би да сте мислили да се жените?

Розета сведе глава над лицата и не отвърна нищо. Но оная вещица Кончета се намеси:

– Това са отживели работи. С войната, то се знае, всичко се промени. Младежите ухажват девойките, без да им казват, че са женени, а

девойките се любят с младежите, без да искат от тях да ги вземат. Стари работи, всичко се промени, какво значение има дали единият е женен или не, дали има жена и деца или не? Това са отживелици. Важното е младите да се обичат, а Клориндо наистина обичаше Розета. За да се увериш, е достатъчно да видиш как я облече, защото, преди да я срещне, приличаше на циганка, а сега има вид на госпожа.

С тези думи Кончета, която беше винаги готова да защити престъпниците, защото сама тя беше престъпница, в края на краищата обаче казваше самата истина: войната действително промени всичко и примерът беше пред очите ми – моята дъщеря, която от чист и невинен ангел се превърна в безчувствена и безразсъдна уличница. Всички тия неща ми бяха известни, знаех още, че беше самата истина, но въпреки всичко, сърцето ме болеше от това, което виждах и чувах, и затуй скочих изведнъж и се хвърлих върху Кончета:

– Изменило се е зер! Вие, вие бяхте тия, които очаквахте войната, ти и синовете ти, и оня престъпник Клориндо, и ония разбойници мароканците, и въобще всички вие, за да се разпашите и да вършите неща, които в мирно време не бихте имали никога смелост да сторите. Изменило се! Нищо не се е изменило и аз ти казвам, че всичко това няма да трае вечно и един ден всяко нещо ще си намери мястото и ще се оправи. Тогава ти, твоите синове и Клориндо ще си изпатите лошо, ще се чувствувате много зле и ще разберете, че все още съществува чест, вяра и закони и че честните хора значат повече от престъпниците.

При тези думи малоумният Винченцо, именно той, който беше ограбил господаря си, тръсна глава и каза:

– Златни думи.

Но Кончета повдигна рамене и каза:

– Защо крещиш толкова? Да живеем и да оставим и другите да живеят.

Колкото до Розарио, той направо започна да се смее и каза:

– Ти, Чезира, си жена от преди войната, а ние – брат ми, аз, Розета, майка ми и Клориндо, сме хора от след войната. Например погледни мене: бях в Неапол с товар американски консерви и военни фланелки. Продадох ги веднага, натоварих стока за продажба в Чочария и ето тук резултата. – Като каза това, той извади пачка банкноти и ги развя под носа ми. – Всичко се промени: сега не са времена, когато Берта предеше, това трябва да ти стане ясно. И после, защо се заяждаш толкова с Розета? И тя е разбрала, че едно е било преди войната, друго е сега, приспособила се е и се е научила да живее. На теб може би любовта

никога не ти е харесвала и са те учили, че без благословията на попа любовта не е любов, че не може изобщо да съществува. Но Розета знае, че и с поп, и без поп любовта си е винаги любов. Нали, Розета, го знаеш? Кажй на майка си, че го знаеш!

Аз излизах от кожата си, но Розета стоеше спокойна и равнодушна, сякаш този начин не говореше на Розарио й харесваше, а той продължи:

– Например преди известно време четиримата. – Розета, Клориндо, аз и брат ми – бяхме в Неапол като приятели, без ревности и усложнения. И макар че между нас беше Розета, а тя се харесваше на всички ни, ние тримата си останахме приятели и се забавлявахме четиримата. Кажй, Розета, нали се забавлявахме?

Сега вече аз треперех цялата като лист, защото разбрах, че Розета не само е била любовница на Клориндо, което вече беше лошо, но че с нея се е забавлявала цялата банда мъже. Може би тя е била любовница не само на Клориндо, а и на Розарио, и на другия син на Кончета, а може би и на някой неаполитански престъпник – от ония, които живеят на гърба на жените си и ги разменят, като че са стока. Помислих си, че е станала вече парцал, с който мъжете можеха да правят каквото си искат, защото, когато мароканците я бяха изнасилили, волята й се бе пречупила и едновременно с това нещо непознато за нея до момента беше влязло в кръвта й като огън и я изгаряш, карайки я да желае всички мъже, които срещаше, да се отнасят с нея по същия начин, както се бяха отнесли мароканците. Между това, тъй като вечерята привърши, Розарио стана и като си разпушаше колана, каза:

– Е, сега ще отида да направя една малка обиколка с камиона. Розета, искаш ли да дойдеш с мен?

Видях Розета да отговаря утвърдително, тя остави кърпата за ядене на масата, стана, а на лицето й се появи същата онази алчност и унесеност, която бях виждала първата вечер на светлината на свещта, когато беше избягала с Клориндо.

Нещо отвътре ме тласна да кажа:

– Не, ти няма да мръднеш, ще стоиш тук!

Настъпи миг мълчание. Розарио ме погледна с престорена почуда, сякаш искаше да каже: „Но какво става? Светът ли се е преобърнал?“ После, като се обърна към Розета, заповяда:

– И тъй, да вървим! Хайде, побързай!

Тогава вече не със заповеден, а с умоляващ тон казах:

– Недей ходи, Розета!

Тя беше вече станала и отвърна:

– Мамо, ще се видим по-късно.

И без да се обръща, настигна Розарио, който се бе отдалечил вече, сигурен в себе си; мушна ръката си под ръката му и двамата изчезнаха между портокаловите дървета. Така тя се подчини на Розарио по същия начин, по който се беше подчинявала преди на Клориндо. Сега той ще ще да я заведе на ливада да се любят, а аз не можех да сторя нищо.

Кончета извика:

– То се знае, майката има право да забрани на дъщеря си всичко. И още как! Но и дъщерята има право да ходи с мъжа, който ѝ харесва, защото пък не? А майките никога не се разбират с мъжете, които харесват дъщерите им, но все едно, младите имат право, а ние, майките, трябва да ги разбираме и да им прощаваме, да прощаваме и да разбираме.

Аз не казах нищо, а стоях с наведена глава, като повехнало цвете, с чело, потопено в светлината на ацетиленовата лампа, около която кръжаха и бръмчаха мушици и от време на време падаха на земята, опърлени от пламъка. И си мислех, че моята клета Розета приличаше досущ на тия мушици, пламъкът на войната я беше изгорил и та бе мъртва, мъртва поне за мене.

Този нощ Розета се върна много късно и аз не съм я усетила кога се е прибрала. Но преди да заспя, мислих дълго за нея и за това, което ѝ се беше случило, за това, каква беше станала. И после, необяснимо, но мисълта ми се насочи към Микеле и докато заспя, мислих само за него. Нямах смелост да посетя родителите му, за да им кажа колко много страдам за смъртта на сина им, който за мен беше също като роден син, като излязъл от собствената ми плът. Но през всичкото време неговата жестока и горчива смърт стоеше като забит в сърцето ми трън. Мислех си, че това е то войната, както казваше Кончета, и в нея загиват най-добрите, защото са най-смелите, най-пожертвователните, най-честните. Някои биват убити като клетия Микеле, някои остават осакатени за цял живот като моята Розета. А най-лошите, страхливците, безверниците, хората без гордост и чест, крадците и убийците, егоистите и интересчиите, те се спасяват и в живота им провървява, стават още по-дръзки и по-пресътпни, отколкото са били преди това.

Мислех си още, че ако Микеле не беше умрял, може би щеше да ми даде някой разумен съвет и аз нямаше да замина от Фонди за моето село, нямаше да срещнем мароканците и Розета сега щеше да си бъде добра и невинна като ангел. Казвах си, че бе просто нещастие, дето той умря, защото за нас двете той беше баща, съпруг, брат и син и макар че бе добър като светец, когато трябваше, умееше да бъде твърд и

безмилостен с престъпници от рода на Розарио и Клориндо. Той притежаваше сила, която липсваше на мен, защото беше не само добър, но и учен, знаеше толкова много неща и съдеше отвисоко за събитията на живота, а не съвсем простоват като мене, бедната. Аз едва умеех да чета и пиша и бях живяла само за магазина и къщата си, без да зная нищо, нищо.

Изведнъж, не знам как, ме обзе такова отчаяние и такъв яд и си казах, че не искам да живея повече в свят като тоя, в който добрите мъже и честните жени не знаят нищо, а престъпниците са господари. И помислих, че за мен животът вече няма смисъл, щом Розета стигна до това падение, е че дори в Рим с апартамент и магазина аз вече нямаше да бъда същата и нямаше да обичам живота. Така изведнъж помислих, че искам да умра, скочих от леглото, с треперещи от нетърпение ръце запалих свещта, отидох в дъното на стаята да взема едно въже, окачено на пирон, което служеше на Кончета да простира прането. В ъгъла на бараката имаше сламен стол, качих се на него, бях решила да вържа въжето на гредата, да го надяна на врата си, после да ритна стола и да се оставя да увисна и да свърша веднъж за винаги. Но тъкмо търсех къде да вържа въжето, счу ми се, че зад гърба ми вратата се отваря полека. Обърнах се и видях, Микеле стои на прага. Видях го такъв, какъвто беше последния път, когато нацистите го отведоха – с един крачол на панталона по-къс, другият по-дълъг. Носеше очила както винаги и за да ме види по-добре, наведе чело и ме погледна над очилата, както правеше, когато бе жив. И виждайки, че съм се качила на стола с въже в ръка, направи движение, с което като че искаше да каже: „Не, недей прави това. Това не бива да правиш!“ Запитах го защо не бива да го правя, а той отвори уста и каза нещо, което не чух, после продължи да говори, а аз се мъчех да го чуя, но не чувах нищо, така както се случва да се мъчиш да чуеш някого, който ти говори зад прозорец, и го виждаш, че мърда устните си, но стъклото пречи да го чуеш. Тогава извиках: „Говори по-високо, не те разбирам!“ В същия миг се събудих, плувнала в пот в леглото си. Едва тогава разбрах, че съм сънувала. Опитът за самоубийство, намесата на Микеле, думите, които не бях чула, всичко беше сън. Отново ми само мъчителното, остро и горчиво желание, че не съм чула какво ми казва Микеле, и дълго се обръщах в леглото, питайки се какво е искал да каже. Мислех си, че сигурно ми беше казвал защо не трябва да се убивам, защо си струва да продължа да живея и защо животът при всички обстоятелства е по-добър, отколкото смъртта.

Да, той сигурно ми бе обяснил накратко смисъла на живота, който

на нас, живите, убягва, но за мъртвите трябва да е съвсем ясен. А за мое нещастие не бях разбрала какво той казва, макар че сънят ми беше нещо като чудо, а чудесата са чудеса именно защото при тях всичко може да се случи, дори най-невероятните и най-редки неща. Наистина чудото се беше случило, но само наполовина. Микеле ми се беше явил и ми беше забранил да се самоубивам, но аз, разбира се, по моя вина, не бях достойна, не успях да разбера защо не трябва да го правя. Така аз трябваше да продължа да живея, но както преди, никога няма да узная защо животът беше за предпочитане пред смъртта.

ГЛАВА ЕДИНАДЕСЕТА

И така, настъпи дългоочакваният ден на завръщането ни в Рим, но колко различен беше той от този, който си бях представяла в мечтите си за освобождението през време на деветте месеца, които бях прекарала в Сант Еуфемия. Тогава бях мечтала за едно весело завръщане с някой военен камион, с ония едри руси младежи – англичани или американци, доволни така, както би постъпила Кончета, според нейната разбиране, че „войната си е война“. Бях задигнала парите на мъртвеца, заради тях се боях да не би да е още жив, но като разбрах, че наистина е мъртъв, пожелах да покрия престъпния си страх с милосърдна постъпка, която впрочем не ми струваше нищо. Бързо, докато човекът от камиона крещеше "Бъди спокойна, мъртъв е, няма какво повече да се направи", наведох се и прекръстих Розарио на гърдите там, където черното му палто беше потъмняло от широко кърваво петно. При това движение почувствувах, че пръстите ми се докосват до плата на палтото, там, където беше мокро от кръв. После, като тичахме заедно с Розета към камиона, погледнах крадешком пръстите си, с които бях прекръстила Розарио, и видях, че са изцапани с прясна кръв. При вида на тази кръв изпитах внезапно угризение, почти отвращение от самата мен, че тъй лицемерно бях прекръстила човека, когото току-що бях ограбила, и пожелах Розета да не е забелязала. Като избърсвах обаче пръстите си в полата, видях, че тя ме гледа, и разбрах, че е видяла всичко. Качихме се до шофьора и камионът потегли.

Човекът караше, превит на кормилото, като го държеше с двете си ръце, като че се беше вкопчил в него. Очите му бяха опулени, по бледото му лице беше изписана силна уплаха, аз пък бях загрижена за пакета с парите, който беше в пазвата ми, а Розета гледаше пред себе си с неподвижно и безизразно лице, в което бе невъзможно да се съзре каквото и за било чувство. Мина ми през ума, че и тримата, всеки поради собствени причини, не показахме капка милост към Розарио, убит като куче и след това изоставен на пътя. Мъжът, ужасен, дори не слезе, за да види дали Розарио е жив или мъртъв, аз бях загрижена най-вече от мисълта да се уверя, че наистина е мъртъв, и то заради парите, които му бях задигнала, а Розета се беше задоволила да го изтегли за единия крак към канавката, като че беше някоя воняща и гнусна мърша. И така, несъществуваха нито милост, нито вълнение, нито човешко състрадание – един

човек умираше, а другите пет пари не даваха, всеки поради лични причини. С една дума, това беше войната, както казваше Кончета, и тази война – сега вече се боях, щеше да

Очаквах отново мълчание или някакъв кратък отговор, но този път, кой знае защо, не бе така. Тя довърши да се обърше и като се обърна, ми каза с ясен и твърд глас:

– Бях с Розарио и се любихме. И не ме питай вече какво върша, къде ходя и с кого съм, защото сега вече знаеш: любя се, където мога и с когото мога. И искам да ти кажа още и следното: обичам да се любя и не искам да престана.

– Но с Розарио, дъще моя – възкликнах аз, – даваш ли си сметка кой е Розарио?

– Той или някой друг, за мен е все едно, казах ти вече: искам да се любя, защото това е единственото нещо, което ми харесва и което мога да върша. И от сега нататък ще бъде винаги така, затова не ме питай повече, защото ще ти отговарям все същото.

Тя никога не беше говорила толкова ясно, тоест това бе първия път, когато ми говореше, и аз разбрах, че докато не й мине тая лудост, трябваше да правя, както тя каза – да не я питам и да мълча.

Така и сторих. Привърших да се обличам в мълчание, а тя от друга страна на леглото правеше същото.

Най-сетне излязохме от бараката и намерихме Розарио, седнал пред масата с майка си. Той ядеше салата от лук с хляб. Кончета скочи насреща ни и веднага започна с обичайните си несвързани и възбудени бръщолевения, които ме бяха толкова ядосали първия път, когато я видях, а представете си сега.

– И така, вече си отивате вече – каза тя. – Връщате се в Рим, щастливки, отивате си и ни оставяте нас, клетите селяни, оставяте ни тук, в тази пустиня, където няма вече нищо, всички са гладни, къщите разрушени и хората ходят голи и боси като цигани. Щастливки, отивате да живеете отново като госпожи в Рим, там има изобилие и това, което англичаните даваха тук само три дни, там ще го дават цялата година. Но аз се радвам, защото ви обичам и е радостно да видиш, че хората, които обичаш, имат щастие и са добре.

Тогава, за да я накарам да свърши по-скоро, заговорих:

– Да, ние сме щастливки, ние сме наистина щастливки, няма какво да се каже. Особено, че срещнахме семейство като вашето.

Но тя не разбра иронията ми и продължи:

– Можеш да го заявиш на висок глас, че сме добро семейство.

Отнесохме се с вас като със сестра и дъщеря, ядохте и пихте, спяхте и правехте каквото си искахте. Ех, семейства като нашето са редки!

„За щастие“, искаше ми се да добавя, но се въздържах, защото бързах за тръгнем, та макар и с този Розарио, който ми беше толкова омразен, само и само да не стая повече затворена сред гъстите портокалови градини в оная колиба, прилична на затвор. Сбогувахме се с Винченцо, който ни каза полуидиотски:

– Отивате ли си вече? Но нали току-що пристигнахте... Защо не останете поне до августовските празници?

Кончета ме прегърна и целуна по двете страни със звучни целувки, с които, както и с приказките си, като че искаше да ни се подиграе.

Най-после се упътихме по пътеката, обръщайки гръб на она проклет червен дом. На шосето чакаше камионът. Качихме се: Розета до Розарио, а аз до Розета.

Розарио запали мотора и даде ход, заявявайки:

– Заминаваме за Рим!

Камионът тръгна бързо по страничния път по посока към междуградския. Беше вече късна сутрин и юнското слънце бе жарко, пресушаващо, пълно с радостна и млада сила, шосето бе побеляло от прах, храстите също побелели и когато камионът намаляваше хода си, дочухвах песента на щурците, скрити сред листата на редките дървета, които обграждаха пътя. Като чух тия щурци и като видях белия прах по шосето и по храстите и чучулигите, които се стрелкат долу да кълват магарешкия тор и после отлитат в сияйното небе, изведнъж очите ми се изпълниха със сълзи. Да, това беше полето, моето скъпо поле, където бях отглеждана, където бях израсла и към което в най-острите моменти на глад, през време на войната, бях прибъгвала, както се прибъгва до много стара майка, която е патила и видяла много неща и въпреки това е останала добра и знае да прощава всичко. Но полето за съжаление ми беше изменило и всичко беше свършило зле. Сега аз бях променена, а то се беше останало същото и вечно и слънцето му затопляше всичко освен моето заледено сърце. И щурците, така приятни, когато човек е млад и обича живота, сега ми бяха почти досадни, защото не очаквах вече нищо. И мирисът на сухия и топъл прах, който упойва чувствата, когато са още чисти и непокътнати, сега ме задушаваше, сякаш някаква ръка ми беше запушила устата и носа. Полето ми беше изменило и аз се завръщах в Рим без надежда, почти отчаяна. Плачех тихо и пиех горчивите си сълзи, които се стичаха от очите ми, като се стараех да държа главата си обърната към шосето, за да не ме видят Розарио и Розета, че плача. Но

тя забеляза и изведнъж ме запита:

– Защо плачеш, мамо? – Гласът ѝ бе така сладък, че за момент ме накара да си помисля, че по някакво чудо тя отново бе моята някогашна Розета. Тъкмо сякаш да ѝ отговоря, когато, обръщайки се, видях, че тя бе сложила ръката си на хълбока на Розарио и много по-нагоре, близо до слабините, и си спомних, че от няколко минути те се бяха смълчали и дори не помръдваха. Разбрах, че мълчанието и неподвижността им бяха от удоволствието, което те си правеха пред очите ми, и онази нежност в гласа на Розета не бе непорочна, а се дължеше на любовта, която правеха без свян и без срам рано-рано сутринта, докато той караше колата, като животните, които я правят през всички часове и навсякъде.

Тогава казах:

– Плача за срама, за това плача.

При тези думи Розета се опита да си изтегли ръката, но омразният Розарио я грабна и я сложи отново на хълбока си. Тя е потегли малко или поне тъй ми се стори. После той ѝ пусна ръката и тя не я отдръпна вече и аз разбрах завинаги, че онова, което вършеше, бе за нея по-силно от моя срам и от нейния също, ако въобще тя можеше вече да изпита срам.

През това време вече летяхме по виа Апия, покрай големи явори, които се низеха от двете страни на шосето, като сплитаха новите си гъсти листа над главите ни. Имах чувството, че се носим под някакъв зелен свод. Слънцето прозираше тук-таме между листата и хвърляше светли петна по пътя. От тези светлини и асфалтът, колкото и да бе непрозрачен, се превръщаше в някаква светла и жива материя, подобна на гърба на младо животно, пълно с кръв и сила. Аз държах главата си обърната към шосето, за да не гледам какво вършат Розарио и Розета и за да се разсея от мислите си, започнах да наблюдавам пейзажа. Минавах ме през места, наводнени от германците, когато бяха дигнали във въздуха бентовете. Сини води, набраздени от вятъра, с плувачи по тях корони на дървета и развалини, се разливаха там, където някога имаше обработени ниви и селски къщи.

Ето, минахме и Сан Биаджо и пътят пое край морето. Морето беше тихо, по него се носеше лек и свеж ветрец, който отбиваше направо безбройните си вълни. Всяка вълна имаше око от светлина, което блестеше, и от това изглеждаше като че цялото море се усмихва на слънцето. Ето и Терачина. Тук пустошта ми направи още по-силно впечатление, отколкото във Фонди. Всички къщи бяха изпокъртени от огъня на картучниците и осяяни с големи и малки дупки. Прозорците се чернееха като очи

на слепци или още по-лошо – бяха сини, където бе останала здрава само предната част на къщата. Виждаха се купища прашни разрушения и навсякъде трапове със застояла жълта вода. В Терачина нямаше жива душа, поне така ми се стори, нито на площада, където басейнът на фонтана беше пълен догоре с вар и пясък, нито по дългите и прави улици, които водеха до морето между два реда развалини. Помислих си, че в Терачина е било същото както във Фонди. Първият ден е било шумно като на панаир, пълно с войници, селяни и евакуирани, раздавали са храна и дрехи, имало е радост и шум – живот. След това войските са продължили към Рим и изведнъж животът се е отдръпнал и е останал само пустошта от развалини и тишина.

След Терачина поехме с голяма бързина по пътя, който води право към Чистерна. Сега от едната ни страна беше пълноводният и зелен отводнителен канал на пресушените земи, а от другата – една обширна равнина, на места наводнена, простираща се до подножието на сините планини, които затваряха хоризонта.

От време на време в края на пътя се срещаха по рововете разбити военни коли, обърнати с колелата нагоре, вече ръждясали и неузнаваеми, сякаш войната беше минала оттам преди много години. От време на време в някоя житна нива се мяркаше неподвижно, насочено към небето тънко дуло на танк и когато доближихме, различавахме целия танк, потънал сред високите класове, неподвижен и изсушен като животно, което е било смъртно ранено и после – изоставено.

Сега Розарио караше колата с голяма бързина, на едната си ръка, докато с другата стискаше ръката на Розета в скута ѝ. Не можех да понасям тая гледка, тя бе още едно доказателство за нейната промяна и ето изведнъж, не зная как, си спомних, че Розета умееше да пее хубаво, имаше хубав, сладък и музикален глас и когато бяхме у дома, обичаше да пее, и аз от съседната стая често се унасях да я слушам, защото в гласа ѝ, който се издигаше весел и спокоен, а тя пееше, без да се уморява, без да губи нишката на мелодията, проличаваше целият ѝ характер, какъвто бе тогава и какъвто вече не беше. И така аз си спомних това по пътя между Терачина и Чистерна и ми се поиска поне за момент само да възкреся представата си за някогашната Розета.

И казах:

– Розета, защо не изпееш нещо? Ти умееш да пееш тъй хубаво, защото не изпееш една хубава песен... иначе от слънцето и дългия път ще заспим.

– Какво искаш да ти изпея? – запита тя.

Назовах ѝ наслуки една песен, на мода преди няколко години, и тя веднага започна с пълно гърло, неподвижна, продължавайки да държи ръката на Розарио в полата си. Забелязах, че гласът ѝ не е същият, изглеждаше по-несигурен и немелодичен, при това пееше погрешно. Изглежда и тя разбра, защото изведнъж прекъсна и каза:

– Страхувам се, че не ще мога вече да пея, мамо, чувствавам, че нямам желание.

Поиска ми се да ѝ отговоря: „Нямаш желание и не можеш да пееш, защото държиш тая ръка в полата си и не си вече ти, нямаш някогашното чувство, което издуваше гърдите ти и те караше да пееш като птичка, затова?“ Но няхах смелостта да говоря. Тогава Розарио се обади:

– Ех, ако искате, аз ще ви попея!

И запя с дрезгавия си глас някаква безсрамна песен. Сега ми стана още по-тежко от преди и затова, че Розета не можеше вече да пее, че се беше променила, и още, че той пееше. А през това време камионът летеше стремглаво и скоро стигнахме в Чистерна.

И тук както в Терачина беше същата пустош. Спомням си най-вече фонтана на площада, ограден с изпокъртени и разрушени къщи, басейнчето му беше пълно с мазилка и в средата имаше пиедестал със статуя, но тя беше обезглавена и на мястото ѝ стърчеше черна желязна кука, липсваше едната ѝ ръка, а на другата липсваше китката. Изглеждаше като жив човек именно защото нямаше глава и ръка. И тук не можеше да видиш дори куче. Хората или бяха още по планините, или се криеха в развалините.

Като минахме Чистерна, пътят пое сред редки гори. Не се виждаха къщи, а докъдето поглед стига, само зелена шир и разкривени червени дънери, сякаш бяха обелени. Времето не беше вече така хубаво. Откъм морето се издигаха леки, перести облаци във вид на ветрило, които скоро се увеличиха, уголеми се дръжката на ветрилото към морето, а перата му, образувани от сиви гъсти облаци, се ширна по цялото небе. Слънцето беше залязло и полето, с мрачните и криви червени коркови дървета, които сякаш страдаха, че са криви и червени, доби убит и мътен цвят. Наоколо цареше пълна тишина, макар че шумът на мотора не спираше нито за миг; тя се чувствуваше, защото не се чуваше нито песента на птици, нито свирнята на шурци. Розета дремеше, Розарио пушеше, карайки, а аз наблюдавах ту белите километражни камъни, ту се вирах назад в гората, без да виждам нищо и никого. После пътят зави и изведнъж, както гледах дърветата, бях гласната към предното стъкло на камиона. Щом паднах назад, забелязах, че пътят по цялата му ширина беше

пресечен от един повален телеграфен стълб. В същото време трима мъже изскочиха зад дърветата, приближиха се напред и замахаха на колата да спре. Като се събуди, Розета запита:

– Какво има?

Но никой не ѝ отговори, защото не разбирах нищо, а Розарио беше вече слязъл от колата и решително се отправи към тримата мъже. Спомням си ги много добре и бих ги разпознала между хиляди, тия мъже, облечени в дрипи както всички в ония дни. Единият беше нисък, рус, с широки плещи, с кадифено палто, вторият висок, на средна възраст, сух и слаб, с опънато изпито лице, хлътнали очи и прошарени и разчорлени коси. Третият беше съвсем обикновен тъмен младеж с широко лице, черни коси, не много различен от Розарио. Забелязах, че слизайки от колата, Розарио бръкна в джоба си, извади оттам малък пакет и го мушна отпред при документите на колата. Разбрах, че пакетът съдържаше пари и изведнъж разбрах също, че тия трима мъже бяха разбойници. После всичко стана само за миг, докато Розета и аз гледахме неподвижни и замръзнали от учудване през мръсното от смачкани буболечки и следи от дъжд и прах стъкло на колата, което прибавяше някаква тъга и несигурност към угасналата вече светлина на облачното небе.

И така, ние видяхме през стъклото, че Розарио отиде насреща им смело, защото беше смел, а ония тримата го срещнаха заплашително. Розарио беше гърбом към нас, а с лице беше русият, който нещо му говореше. Устата му беше червена и малко крива, с някаква подутина на единия ѝ край. Русият каза нещо, а Розарио отговори. После русият пак каза нещо и при втория отговор на Розарио той вдигна ръка и сграби Розарио за яката точно под брадата. Розарио разтърси плещи най-напред надясно, после наляво и се освободи, а в същото време видях ясно, че бръкна с ръка в задния джоб на панталоните си. Веднага след това чух изстрел, после още два и помислих, че стреля Розарио. Но той се обърна и понечи да тръгне към камиона, ала с наведена глава, някак особено несигурен. После неочаквано падна на колене, поддържайки се с ръце о земята, остана за миг така, с наведена глава, сякаш размишлявайки нещо, и накрая се катурна на едната си страна. Без да му обръщат внимание, тримата мъже тръгнаха към камиона. Русият, който все още стискаше пистолета в ръка, се улови за вратата на камиона, надвеси се в кабината и каза задъхан:

– Вие двете, веднага слезте, веднага!

В същото време размахваше пистолета може би не толкова да ни спласи, колкото да ни даде да разберем, че трябва да слезем. Аз през

това време другите двама се мъчеха да отместят стълба от шосето. Разбрах, че трябва де са подчиним, и казах на Розета:

– Ела да слезем.

Наканих се за отворя вратата. Но русият, който беше вече почти влязъл в кабината, ненадейно се надвеси навън, оглеждайки шосето, и аз забелязах, че другите двама му правеха знаци, като че го предупреждаваха за нещо ново, което ставаше. Той изпсува, скочи от камиона и настигна двамата си другари. После видях, че и тримата се затичаха през гората и бягайки зигзагообразно между дънерите, изчезнаха от погледа ми. За миг не се видя нищо и никой, освен измъкнатия встрани телеграфен стълб и тялото на Розарио, проснато неподвижно по средата на шосето. Казах на Розета:

– А сега какво ще правим? – Но почти в същия миг видях да се появява една малка открита военна кола с двама английски офицери и един войник – шофьор. Колата намали хода си, защото тялото на Розарио препречваше пътя, но не толкова, че да не могат да го отминат, карайки покрай канавката. Двамата офицери се обърнаха да видят тялото, после и нас двете. Забелязах, че един от двамата прави знак на шофьора, като че искаше да каже: „Който мре, ще мре, карай!“ И когато веднага потегли, като заобиколи, мина досам тялото на Розарио и се стрелна напред, изчезвайки много бързо зад завоя в дъното на шосето. Тогава, не зная как, се сетих за парите, които Розарио беше скрил при документите на камиона. Розета видя движението ми и ми хвърли укоризен поглед. Неочаквано се чу силно изскрибуцване на спирачки и един камион спря отведнъж до нашия.

Този път караше италианец, дребен мъж с голяма и плешива глава, с бледо изпотено лице, с кръгли очи и дълги бакенбарди, проточени до бузите му. Лицето му беше изплашено и недоволено, но не злобно, а като на човек, комуто по неволя се налага да извърши смела постъпка и същевременно дълбоко в душата си проклиня случая, който мимо желанието му го принуждава да бъде смел.

Без да смаяя ръка от кормилото, той запита бързо:

– Какво се е случило?

Казах:

– Спряха ни и убиха тоя младеж, после избягаха. Искяха да ни ограбят. А сега ние двете, клетки бежанки...

Шофьорът ме прекъсна:

– Накъде избягаха?

Посочих горичката, той изви уплашено нататък очи и каза:

– За бога, скоро, качвайте се в моя камион, ако искате да дойдете в Рим, но бързайте, за бога.

Разбрах, че ако се колебае още миг, той ще потегли, и слязох бързо, дърпайки Розета за ръка. Но той ни извика с развълнуван глас:

– Отместете това тяло, отместете го, иначе как ще мина?

Погледнах и видях, че неговият камион беше много по-широк от колата на английските офицери и нямаше достатъчно място, за да мине между канавката и тялото на Розарио.

– Побързайте, за бога – извика той пак с проклеващ глас.

Тогава аз се стреснах и казах на Розета:

– Помогни ми.

Упътих се право към тялото на Розарио, който лежеше на една страна, едната му ръка беше вдигната над главата, като да се улови за нещо, но не бе успял. Наведох се, улових го за единия крак, Розета се наведе и го улови за драгия. Така, с голямо усилие, защото кой знае колко тежеше, ние го изтеглихме в единия край на канавката, като тялото, главата и дългите му протегнати ръце се влачеха безжизнено по асфалта. Розета първа пусна крака му и аз веднага направих същото, но после се наведох бързо над мъртвия, инстинктивно, като че се боях да не е още жив: пакетът с парите му беше в пазвата и ми се искаше да ги задържа, защото в положението, в което бяхме, те щяха да са ми много нужни, така че исках да се уверя, че наистина е мъртъв. А той действително беше издъхнал, разбрах, по отворените му безжизнени очи, загледи широко без посока, лъскави и неподвижни. Признавам, в случая постъпих интересчийски подло, както би постъпила Кончета, според нейната разбиране, че „войната си е война“. Бях задигнала парите на мъртвеца, заради тях се боях да не би да е още жив, но като разбрах, че наистина е мъртъв, пожелах да покрия престъпния си страх с милосърдна постъпка, която впрочем не ми струваше нищо. Бързо, докато човекът от камиона крещеше "Бъди спокойна, мъртъв е, няма какво повече да се направи", наведох се и прекръстих Розарио на гърдите там, където черното му палто беше потъмняло от широко кърваво петно. При това движение почувствувах, че пръстите ми се докосват до плата на палтото, там, където беше мокро от кръв. После, като тичахме заедно с Розета към камиона, погледнах крадешком пръстите си, с които бях прекръстила Розарио, и видях, че са изцапани с прясна кръв. При вида на тази кръв изпитах внезапно угрисение, почти отвращение от самата мен, че тъй лицемерно бях прекръстила човека, когото току-що бях ограбила, и пожелах Розета да не е забелязала. Като избърсвах обаче пръстите си в

полата, видях, че тя ме гледа, и разбрах, че е видяла всичко. Качихме се до шофьора и камионът потегли.

Човекът караше, превит на кормилото, като го държеше с двете си ръце, като че се беше вкопчил в него. Очите му бяха опулени, по бледото му лице беше изписана силна уплаха, аз пък бях загрижена за пакета с парите, който беше в пазвата ми, а Розета гледаше пред себе си с неподвижно и безизразно лице, в което бе невъзможно да се съзре каквото и за било чувство. Мина ми през ума, че и тримата, всеки поради собствени причини, не показахме капка милост към Розарио, убит като куче и след това изоставен на пътя. Мъжът, ужасен, дори не слезе, за да види дали Розарио е жив или мъртъв, аз бях загрижена най-вече от мисълта да се уверя, че наистина е мъртъв, и то заради парите, които му бях задигнала, а Розета се беше задоволила да го изтегли за единия крак към канавката, като че беше някоя воняща и гнусна мърша. И така, несъществуваше нито милост, нито вълнение, нито човешко състрадание – един човек умираше, а другите пет пари не даваха, всеки поради лични причини. С една дума, това беше войната, както казваше Кончета, и тази война – сега вече се боях, щеше да продължи в душите ни дълго време и след като завърши. Но от трима ни най-лошият случай беше Розета. Само половин час преди това тя беше имала с Розарио любовно сношение, беше раздразнила и задоволила похотта му, беше му дала и получила от него плътско удоволствие, а сега очите ѝ бяха сухи, стоеше неподвижна, безразлична и безстрастна, без сянка от някакво чувство на лицето си. Аз мислех за всичко това и си казах, че всичко върви наопаки, целият животът беше станал неразбираем, без начало и без край, важните неща бяха престанали да бъдат важни, а маловажните бяха станали важни. Но току изведнъж стана нещо неочаквано, което не бях предвидила. Розета, която до момента, както казах, не беше показала никакво чувство, започна да пее. Отначало с несигурен и сподавен глас, после все по-ясно и уверено тя запя същата песен, която я бях помолила да изпее преди това и която беше прекъснала още на първия стих. Беше старомодна песен от преди няколко години и Розета я пееше, както вече казах, докато разтребваше къщата. Не беше нищо особено, дори беше малко любовна и глупава. Отначало ми се видя чудно, че Розета пее сега, когато Розарио беше мъртъв: още едно доказателство за нейната нечувствителност и безразличие. Но после си спомних, че когато преди това я бях помолила да пее, тя ми беше отвърнала, че не може, защото нямала желание. Спомних си още, че тогава бях помислила, че Розета е наистина променена, не можеше да пее, защото не беше някогашната. И сега, като

започна да пее, изведнъж ми хрумна, че с това може би иска да докаже, че е същата, добра, мила и непорочна като ангел, и действително, докато мислех всичко това, аз я погледнах. Тогава видях, че очите ѝ са пълни със сълзи, че тези сълзи бликаха от широко отворените ѝ очи и се стичаха по лицето ѝ и изведнъж се убедих: тя не беше променена, както се бях страхувала, тия сълзи тя ронеше преди всичко за Розарио, защото го убиха безмилостно като куче, за себе си, за мен, за всички, които войната беше засегнала, разбила, завлякла. А това означаваше, че не само дълбоко в себе си не се беше променила, но и аз, която бях откраднала парите на Розарио, и всички хора, които войната през цялото свое време беше променила по свой образ и подобие. Неочаквано душата ми се успокои и от това успокоение избликна мисълта: „Щом се върна в Рим, ще изпратя тия пари на майката на Розарио.“ Без да промълвя дума, пъхнах ръката си под тази на Розета и я стиснах в своята.

Тя изпя няколко пъти песента, докато камионът летеше към Валетри, и когато сълзите ѝ спряха да текат, престана да пее. Човекът от камиона, който не беше лош, а само уплашен, може би разбра нещо, защото изведнъж запита:

– Какъв беше тоя младеж, когото убиха?

Избързах да отговоря:

– Не ни беше никакъв, само познат, един черноработник, предложи ми услугите да ни откара до Рим.

Но той, обхванат отново от страх, добави бързо:

– Не ми казвай нищо повече, не искам да знам нищо, не знам и не съм виждал нищо. В Рим ще се разделим и все едно, че никога не съм ви виждал и познавал.

Аз казах:

– Но нали ти ме запита.

А той:

– Да, права си, но като че не е било, като че не е било.

Най-сетне в дъното на широката и зелена равнина се появи дълга ивица неопределен цвят между бяло и жълто – покрайнините на Рим. И зад тази ивица високо над нея, на гълъбовия свод на небето, много далеч, но ясно се откри сивият купол на църквата „Свети Петър“. Господ знае как много бях жадувала през цялата година да видя отново на хоризонта тоя скъп купол, толкова малък и същевременно тъй голям, че да може да бъде събран в някакво възвишение, да бъде взет за хълм или планинка, толкова здрав, макар че беше само сянка, толкова обнадеждаващ, защото бе роден, наблюдаван хиляди пъти като свой. За мен този

купол означаваше не само Рим, но живота ми в Рим, спокойствието на дните, които човек преживява в мир сам със себе си и с другите. Там, в дъното на хоризонта, този купол ми казваше, че най-последно аз можех да се завърна у дома си с вяра, че старият живот отново щеше да започне, въпреки много промени и злополуки. Но той ми казваше още, че тази съвсем нова вяра аз я дължах на Розета, на нейната песен и на нейните сълзи. И че без това страдание на Розета в Рим нямаше да влязат две невинни жени, които го бяха напуснали преди една година, а една крадла и една проститутка, каквито бяха станали през войната и поради войната.

Страданието. Спомних си за Микеле, който не беше с нас в този толкова трепетно очакван момент на завръщането ни и нямаше да бъде никога вече с нас; спомних си за оная вечер в Сант Еуфемия, когато ни беше чел на глас в колибата от Евангелието притчата за Лазар и се беше толкова ядосал на селяните, че не разбират нищо, и беше изкрещял, че всички сме мъртви и очакваме възкресението като Лазар. Тогава тези думи на Микеле ме бяха оставили неуверена, но сега разбрах, че Микеле е бил прав. Сега разбрах, че за известно време сме били мъртви и ние двете с Розета, мъртви за милосърдието, което хората трябва да изпитват към другите и към себе си. Но в последния момент страданието ни беше спасило и така в известен смисъл притчата за Лазар се отнасяше и за нас. Благодарение на страданието ние бяхме най-последно излезли от войната, затворила ни в своя гроб на безразличие и злоба, и бяхме поели отново пътя на нашия живот. Той може би беше нещо дребно, изпълнен с невежество и грешки, но все пак бе единственият, който трябваше да живеем, както без съмнение би ни казал Микеле, ако беше с нас.

КРАЙ

© 1957 Алберто Моравия
© 1985 Мария Касърва, превод от италиански

Alberto Moravia
La Ciociara, 1957

Източник: <http://bezmonitor.com>
Книгата е набрана през клавиатурата от Гергина

Второ преработено издание
Излязла от печат през март 1985
„Народна култура“ – София
Редактор Бояна Петрова
Коректор Стефка Добрева

„Bompiani“, Милано, 1957
La Ciociara

Свалено от „Моята библиотека“ [<http://purl.org/NET/mylib/text/1904>]